

Nada Ler-Sofronić

**NEOFEMINIZAM I
SOCIJALISTIČKA
ALTERNATIVA**

radnička štampa

NEOFEMINIZAM I SOCIJALISTIČKA ALTERNATIVA

Izdavač
'NIRO »*Radnička štampa*«

Direktor
RADOSLAV ROSO

Glavni i odgovorni urednik
ČEDO MALES

Urednik
MILIVOJE PAVLOVIĆ

Recenzenti
Prof. dr *MIROSLAV PEČUJLIĆ*
Dr *VUKASIN PAVLOVIC*

Knjiga je štampana uz finansijsku pomoć Fakulteta političkih nauka
»Veljko Vlahović«, Sarajevo, i Samoupravne interesne zajednice
nauke BiH, Sarajevo

Nada Ler - Sofronić

Neofeminizam i socijalistička alternativa

RADNIČKA ŠTAMPA
Beograd, 1986.

Katalogizacija u publikaciji (CIP)

396.1

ЛЕР-СОФРОНИЋ, Нада

Neofeminizam i socijalistička alternativa / Nada Ler-Sofronić,
— Beograd: Radnička štampa, 1985 (Beograd: BIGZ). — 151 str.;
25 cm

I Ler-Sofronić, Nada

ПК: а. Женско питање
б. Марксизам-Феминизам

MARKSIZAM I ŽENSKO PITANJE U OSAMDESETIM GODINAMA

Problem odnosa marksizma i ideja i teorija pokreta za oslobođenje žene u 80-tim godinama ovog stoleća dospeva u žiju aktuelnih društvenih istraživanja. O tome svedoči i enorman porast literature i naučno-istraživačkih radova iz svih društvenih nauka koje se bave položajem žene i mogućnostima njenog oslobođenja. Unutar te literature sve veći je udeo kritičkih rasprava s marksističkim premisama ili u polemičkom odnosu prema marksizmu. Izlaganje razloga za aktuelnost ove problematike odmah nas uvodi u centar problema ove knjige.

Tendencija preobražaja egzistencije i svesti društvenog položaja i uloge žene u savremenom svetu dobija specifičnu težinu velike društveno-istorijske promene. Ta tendencija čini sastavni deo svetskog procesa socijalizma. Unutar te tendencije nastaju bitne komponente socijalno-ekonomskih i socio-kulturnih alternativa i civilizacijskih mena okrenutih ka socijalizmu, nasuprot krizi i retrogradnim promenama svih savremenih društvenih i političkih sistema zasnovanih na klasnoj strukturi društva.

Ovo istorijsko kretanje je mnogo šire od pokreta za oslobođenje žene. Ti pokreti su zasad samo parcijalna idejna i socijalno-politička artikulacija ovog istorijskog procesa. U tom smislu ova knjiga istražuje i raspravlja socio-psihološke, socio-ekonomske, socio-kulturne i socio-političke uzroke pojave pokreta za oslobođenje žene, njihovih ideologija i njihove prakse unutar celine društvenih zbivanja karakterističnih za svet u kome živimo.

Pokreti za oslobođenje žene danas se rađaju u višestrukom kritičkom odnosu: prema građanskom društvu i njegovim retrogradnim procesima; i prema statičnim, konzervativnim, dogmatskim ideološkim i političkim strukturama etatističkog socijalizma, kao i u odnosu na anahronične, spram istorijskih mogućnosti zaostale ideje, projekte i praktične inicijative značajnog dela radničkog pokreta. Ovaj kritički odnos sadrži izvanredno duboke mogućnosti bitne inovacije istorijskog projekta socijalizma i nove vidike oslobodilačke prakse ljudi.

Na strani žene realizacija ove mogućnosti zavisi od artikulacije istorijske svesti pokreta za oslobođenje žene, od teorijskog i praktičnog rešavanja brojnih dilema, a i od prevazilaženja početnih stranputica u koje zapadaju pojedini delovi tog pokreta. U tom smislu suštinski problem tiče se podizanja kritičke svesti i istorijske inicijative pokreta za oslobođenje žene iz okvira partikularne prakse i parcijalnog društvenog bića žene, takve prakse i takvog društvenog bića koji su nastali u celokupnoj istoriji antagonističkih i hiperarhijskih društava i neizbežno se reflektuju u oslobodilačkim pokretima žena. To opet zavisi od sjedinjavanja specifičnih idejnih i socijalno-političkih vrednosti pokreta za oslobođenje žene, sa istorijskom baštinom i živim strujanjima ideja i prakse univerzalnog ljudskog oslobođenja, čiji je najbolji tumač marksizam, odnosno ideja socijalizma.

Za rešavanje ovog ključnog pitanja, pitanja od kojeg zavisi i istorijski projekat socijalizma, suštinsku smetnju predstavlja dogmatski marksizam i njemu odgovarajuće ideologije i prakse.

Otklanjanje te velike prepreke ne može se ostvariti samo u oblasti ideja, teorijske proizvodnje, intelektualnih dopri-nosa, već je za to neophodan praktičan istorijski susret *najbolje sadržine savremenog radničkog pokreta i pokreta za oslobođenje žena, kao i drugih novih socijalnih pokreta okrenutih ka socijalizmu*. Ova knjiga raspravlja o mogućnostima razvoja teorije oslobođenja žene na temeljima marksizma, o mogućnostima novih idejnih i teorijskih sinteza nakon istraživanja praktičnih inicijativa i borbi ovih pokreta u kojima se ta sinteza već nalazi na putu.

Uprkos izraženom antifeminizmu u našoj kulturnoj klimi koji potiče od desnog konzervativizma i patrijarhalizma, te

dogmatske interpretacije neofeminizma kao »buržoaskog«, ipak je u jugoslovenskoj idejnoj i intelektualnoj stvarnosti legitimno tragati za mogućnošću potpunijeg viđenja ovih procesa, jer je glavna idejna orientacija ovog društva usmerena protiv dogmatske misli, konzervativnih ideologija i prakse. Isto tako, viđenje ovog istorijskog procesa i istraživanje njemu odgovarajuće teorijske sinteze neophodno je za budućnost jugoslovenskog socijalizma, jer se istorijski projekat samoupravnog socijalizma ne može dalje razvijati niti oživotvoriti bez takvih sinteza.

Istorijski materijalizam — Marksova i marksistička opšta teorija istorije, čoveka i društva, pretrpela je najtežu redukciju u obliku dogmatskog marksizma. On ju je pretvorio u shemu istorijskog determinizma nezavisnog od svesne istorijske prakse ljudi, čime opravdava autoritarnu praksu svojih socijalnih protagonisti. Savremena teorijsko-kritička misao sadrži podsticaje da se ova opšta teorija dalje bitno razvija. Otkrivači i rešavajući prvobitna istorijska ograničenja i protivrečja Marksove i marksističke misli, ona teži da prevaziđe i nadjača dogmatizovani istorijski materijalizam.

Centralni deo Marksove i marksističke teorije — kritika političke ekonomije uključiv i *Grundrūsse* i njihovu teorijsku pozadinu u Marksovim ranim radovima — dobio je ekonomističku i antihumanu interpretaciju unutar dogmatskog marksizma. To se posebno odnosi na potiskivanje problematike ličnih odnosa i oblika vanekonomskog eksploracije, što se posebno tiče žene. Rezultiralo je teorijsko nazadovanje u odnosu na prvobitnu ideju socijalne jednakosti polova, Marksuvu i marksističku misao o oslobođenju žene. Sve to predstavlja najtežu smetnju za danas neophodni teorijski razvoj i nove teorijske sinteze koje se tiču emancipacije žene.

U ovoj knjizi posvetićemo pažnju onim aspektima ove centralne problematike marksizma za koje nam se čini da pružaju dalekosežne mogućnosti za kritiku i prevazilaženje dogmatske interpretacije. Ti aspekti su gotovo bez izuzetka povezani sa istorijskom sudbinom žene u građanskom društvu i u socijalizmu. Reč je posebno o teorijskim problemima koji su našli malo mesta u klasičnoj i savremenoj marksističkoj literaturi. To su: smisao kategorije *uloge pola za reprodukovanje odnosa dominacije i eksploracije; odnos predgrađanske*

i građanske eksplotacije i alienacije i funkcionalno uključivanje predgrađanskih oblika u kapitalističke strukture posredstvom eksplotacije žene i alienacije u odnosima među polovima; odnos između neposredne proizvodnje kapitala i produkcije-reprodukcije radne snage kao kapitalističke robe putem posredne kapitalističke eksplotacije žena u porodici i restauracije ekonomskih i ideoloških patrijarhalnih struktura u građanskom društvu; dijalektika istorijskog razvoja potreba i kapitalističke strukturacije otudajućih potreba, što posebno otkriva podela prakse na privatnu i javnu sferu, podela na ekonomsku proizvodnju i delatnosti isključene iz te proizvodnje, a bitne za egzistenciju i razvoj čoveka — sve to zasnovano na antagonističkoj društvenoj podeli rada između polova, na društveno inferiornom položaju žene.

U istorijskom razvoju marksizma, a suprotno njegovim osnovnim humanističkim idejama i teorijskim aspiracijama, zanemarena je spoznaja istorijske dijalektike na nivou individualuma, ličnosti. Ova praznina je omogućila da se teorijske spoznaje i istraživanja ličnosti i svih aspekata psihološkog, intimnog, ljudskog, odvijaju mimo marksizma i artikulišu u opoziciji prema marksizmu. Tu prazninu naročito je iskoristio dogmatski marksizam i etatistički socijalizam potisнуvši čoveka i njegovu sreću iz projekta bitnih ciljeva revolucije; tako se i »žensko pitanje« našlo među drugorazrednim problemima. Time delom možemo objasniti nedoumicu koja se javlja prilikom problematizovanja »ženskog pitanja« u socijalizmu.

Iz rečenog je vidljivo da ne krećemo dosta uobičajenom metodom u neofeminističkim ambijentima kao što je postavljanje pitanja: »Da li socijalizam oslobađa ženu?« Činjenice i argumenti kojim se negativan odgovor na to pitanje može potkrepliti su obilni, jer su rani socijalizmi većinu svojih ekonomskih i socio-kulturnih teškoća prevaljivali vrlo brzo na leđa žene i to kroz rehabilitaciju familijarističke ideologije, reprodukciju tradicionalne podele rada između žene i muškarca, rekonstrukciju odnosa moći prema tradicionalnom muškom modelu u politici i većini sfera javnog života.

Ali, šta ostaje posle odgovora: »Ne, socijalizam nije oslobođio ženu?« Rezignacija, jer je socijalizam izneverio ženu, a ona u pokretu bila izmanipulisana? Stav da je ropstvo žene

pogrešno stavljen u kontekst kontradikcije rad/kapital, umesto da bude stavljen u kontekst kontradikcije žena,/muškarac? Da je borba za oslobođenje žene, u skladu s tim, pogrešno stavljena i kontekst klasne borbe umesto da su žene definisale sopstvene ciljeve borbe sa stanovišta vlastite, ženske opresije? Ili stav da je situacija žene u realnom socijalizmu nedvosmislen dokaz da neprijatelj žene nije kapitalizam, nego patrijarhat? Ovakva problematizacija vodi u teorijski i praktični čorsokak, jer prvo, polazi od pretpostavke da između socijalizma, odnosno komunizma kao jasno arti kulisane emancipatorske ideje i njene realizacije postoji pravolinijski kontinuitet i da je realizacija čist rezultat čiste ideje, i drugo, da je realni socijalizam društvo suprotno građanskom društvu i da u njemu vladaju načelno drugačiji društveni odnosi, posebno sa stanovišta osnovne kontradikcije kapitalističkog načina proizvodnje — kontradikcije između rada i kapitala.

Dva poslednja stanovišta su zapravo predmet naše rasprave. Drugim rečima, artikulacija ideje oslobođenja i emancipacije žene u kontekstu ideje socijalizma nije nimalo jednostavna; upitna je sudbina te ideje unutar veoma raznolikog misaonog sklopa koji sebe naziva marksizmom, te sudbina započetih socijalističkih revolucija i »ostvarenih socijalizama« u pogledu njihovog obračuna sa oblicima građanske (pa i preograđanske alijenacije) i prevazilaženja kontradikcije između rada i kapitala, države i društva čije su reperkusije za ženu sudbinske. Unutar ovih repera ostvaruje se zapravo inferiorizacija žene danas. Pitanja koja nam se čine bitnim za ovu raspravu su sledeća:

Da li je u sklopu ideje socijalizma i njene realizacije postojala alternativa koja bi otvorila stvarne mogućnosti za oslobođenje i emancipaciju žene? Ako takva alternativa jeste postojala kao mogućnost, i to kao vrlo realna, opipljiva mogućnost (a činjenice komunističkog pokreta ranih dvadesetih u Rusiji i Evropi govore da jeste), čime je uslovljeno njenog zatiranje i suspendovanje? Pomoću kojih snaga i procesa je takva jedna emancipatorska ideja i praksa onemogućavana? Kojim starim i novim oblicima antagonizacije i dominacije je ograničena mogućnost emancipacije i oslobođenja žene u društвima koja su započela socijalističku revoluciju?

Šta sa stanovišta realizacije »socijalizma sa ljudskim likom« znače savremeni oslobođilački pokreti žena u razvijenim građanskim društvima? I, najzad, može li se identifikovati jedna društveno-istorijska konstanta koja čini istovremeno i socijalno-psihološku okosnicu reprodukcije hijerarhijskih odnosa između muškarca i žene i poretka i žene? Čini nam se da je socijalna uloga pola upravo takav konstrukt, te u narednom odeljku razmatramo njen značaj.

SOCIJALNA ULOGA POLA, IDENTITET I ALIJENACIJA ŽENE

Polna uloga i identitet žene

Rascep prakse na muško i žensko, privatno i javno, kao fundamentalni proces antagonizacije društva, uslovio je i na planu ličnosti da se ljudski identitet deli u dva različita hijerarhijski postavljena identiteta: identitet žene i identitet muškarca. Socijalne uloge polova toliko su se stopile sa samim pojmom identiteta da se oni ponekad upotrebljavaju gotovo sinonimno. Usvojiti ulogu (naročito polnu) znači prema nekim psihanalitičkim dijagnozama stечi zreli identitet.

Centralni pojam u kome su sažeta, normirana, ideativno predstavljena i ideoški oblikovana očekivanja koja se odnose na ženino ponašanje i u kome se, naravno, talože slojevi višestruke alienacije, jeste *socijalna uloga pola*¹. Socio-kulturni mehanizmi putem kojih se formulišu socijalne uloge polova i vrste socijalnih uticaja i pritisaka kojim se obezbeđuje njihovo usvajanje na nivou ličnosti i grupa toliko su mistifikovani da je prilično uvreženo stanovište o biološkoj zasnovanosti karakteristika i ponašanja vezanih za pol.

¹ Socijalna uloga pola je prvenstveno socio-psihološki pojam, jer ona predstavlja internalizirane norme ponašanja na nivou ličnosti, koje su propisane od strane društva. Najčešće se definišu kao »očekivana ponašanja koja se vezuju za neki status«, a u psihanalitičkom smislu to su preko super-ega internalizirane norme idealne ženske prirode u skladu sa njenom anatomskom predestinacijom. Za širi pregled teorija uloga u socijalnoj psihologiji videti, na primer: A. M. Rocheblave-Spenle: *Značenje uloge u socijalnoj psihologiji*, (*La notion de rôle en psychologie sociale*), Paris, 1962, te *Položaj i uloga u ekonomskom svetu* (*Statut et rôle dans l'univers économique*), Paris, Dunod, 1966, (*Les sciences économiques...*) a u anglosaksonskoj

Ova rasprava polazi od prepostavke da je ukazivanje na socijalne izvore i socijalni karakter polnih uloga nepotrebno i da je čak i u građanskoj nauci prevaziđeno. Naša rasprava se, dakle, neće baviti dokazivanjem da su, na primer, submisivnost, pasivnost, vezanost za kuću, strah od uspeha, i druge karakteristike koje se vezuju za »žensku prirodu« socijalno uslovljene i *naučene* polne uloge, te da su rezultat alienacije žene, a ne prirodne osobine žene kao pola. Rasprava će se koncentrisati na mehanizme pomoći kojih se polni identitet stavlja u funkciju antagonizacije društva i služi kao stabilizator nejednakih odnosa moći; i najzad, na ekonomsku funkcionalnost polne uloge u odnosima eksploracije.

Opisi polnih uloga teže da ih prikažu kao bogatstvo različitosti ponašanja na jednom *horizontalnom planu (porodičnih) sistema*, pa se često i naglašava da su uloge muškarca i žene »recipročne«. Ipak se čak i iz opisa koji imaju namenu da uloge prikažu kao komplementarne, vidi da se ne radi o horizontalnoj i recipročnoj podeli uloga (rada), već o *hierarhijskoj*. »Poslušnost«, koja se u porodici, na primer, traži od dece, nema reciprociteta. Nasuprot koncepta poslušnosti mora stajati nadređenost, kontrola; nasuprot poslušnog ili neposlušnog mora stajati neko ko personificira dominaciju — otac, muž, muškarac. U odnosu na decu to je autoritarna pozicija roditelja uopšte, a u odnosu na ženu to je nadređena autoritarna uloga muškarca kao muža i oca porodice. U funkcionalističkom pristupu naročito je prisutna *relativizacija* uloga različitih sektora i različitih nivoa društvenog života. Prema Olportu, na primer, socijalnu ulogu određuju tri socijalne snage: *kultura, situacija i očekivanje od uloge*², kao da su društveni položaji koje prate različite uloge raspoređeni u jednoj ravni, odnosno kao da među njima ne postoje interesne, klasne, polne i mnoge druge protivrečnosti.

---

literaturi definicije socijalnih uloga u svim sistematskim udžbenicima socijalne psihologije, na primer: Kretcha, Kartchfilda, i Belacheya, Newcomba, Sherifa i dr.

Među prvima je empirijski ispitivala socijalno-psihološke sadržaje muških i ženskih uloga u zapadnoj kulturi, takođe, A. M. Rocheblave-Spenle, te rezultate prikazala u knjizi *Muške i ženske uloge (Les rôles masculins et féminins)*, Paris, 1964.

U antropologiji muške i ženske uloge istražuje među prvima Margaret Mead: *Male and Femall*, New York, 1949.

² G. Olport: *Sklop i razvoj ličnosti*, Kultura, Beograd, str. 241—243.

Olport kaže, na primer:

»... Upravo kao što postoje mnogi prihvatljivi načini izgovora engleskog govora i mnogi prihvatljivi načini ponašanja za vreme nekog sportskog događaja, tako isto ima mnogo načina da se bude dobra majka, dobar izvršni organ, dobar nastavnik ...«

Međutim, »biti dobra majka« je konstrukt koji zaista ima različite odlike, ali je taj konstrukt upravo primer kako uloga nije naprosto skup propisa, već nešto mnogo složenije. »Biti dobra majka« nije neka trans-istorijska i trans-klasna kategorija, već je to socio-kulturni obrazac koji odgovara sasvim određenim idejnim ambijentima, društvenim odnosima i procesima. Gradanski ideal »dobre majke« je žena koja se žrtvuje, koja sve podređuje porodici; fašistički ideal »dobre majke« je žena — reproduktivna mašina koja proizvodi vojнике fašističkoj državi i što više dece rodi i sahrani u službi države, to je bolja majka; religijski ideal dobre majke je personificiran u svetoj Mariji koja je bezgrešno začela; to je aseksualno, »čisto« žensko biće. Sasvim je drugačije artikulisana majčinska strana žene u socijalističkom idealu. Žena je razvijena ličnost, sa bogatim interesima i obrazovanjem. Njene granice daleko nadmašuju kućno ognjište, kolevku i isključivu brigu o deci. To je žena sa punim humanim identitetom, koja bogatstvom svoje ličnosti prenosi pozitivne vrednosti na dete i koja sa ocem i društvom kao celinom podjednako deli brigu o detetu. Sto je ličnost bogatija kao individuum, bolja je i majka, jer to bogatstvo i zrelost prenosi na dete.

Prema tome, ima zaista mnogo načina da se bude »dobra majka«, kako kaže Olport, ali, oni nemaju isti smisao, istu konotaciju, istu vrednosnu komponentu. Jedni očigledno polaze od zatečenog koncepta u građanskom društvu, a drugi imaju emancipatorski naboj. Koji će »model ponašanja« u ulozi majke žena usvojiti, ne zavisi (ili bar zavisi vrlo malo) od njenog ličnog izbora i afiniteta i dogovora sa drugim roditeljem. Obrazac je striktno određen klasnim, slojnim i idejnim ambijentom kome žena pripada.

Zahvaljujući jednom izrazito kritičkom antifunkcionalističkom trendu u društvenim naukama (sociologiji, socijalnoj psihologiji), koji se javio s kraja šezdesetih godina, na socijalnu ulogu pola se konačno počinje gledati kao na izraz

odnosa moći i instrument opresije, što je, razume se, rezultat klime antiautoritarnih tendencija i pokreta na Zapadu.

Tako se u razvojnoj i socijalnoj psihologiji u svetu i kod nas pojavio veliki broj istraživanja, koja su ukazala da socijalne uloge pola nisu prosto naučena ponašanja koja doprinose pravilnoj identifikaciji sa svojim polom, pa prema tome, i zdravlju ličnosti, već da su te uloge rezultat *autoritarnog i represivnog vaspitanja*. Socijalna uloga pola je pre svega *redukcija* stvarnih bogatih, humanih mogućnosti žene i muškarca. Mnogobrojna istraživanja pokazuju da osobe koje se nisu »pravilno identifikovale« sa svojim polom, dakle, prema stereotipnim odredbama, nisu »ženstvene«, odnosno »muževne«, imaju veći stepen intelektualne inicijative, kreativnosti, samostalnosti i suverenosti, teže ka istinskim humanim vrednostima umesto karijeri, itd.

Stereotipi i usvajanje polne uloge služe za reprodukciju subordinacije žene; iako su duboko interiorizovane, polne uloge se ipak doživljavaju kao vanjske restrikcije i izazivaju unutarnje konflikte i neuroze; tradicionalna ženska uloga ima negativne efekte na samopoštovanje, uravnoteženost, kreativnost i samostalnost ličnosti; subjekti koji su u istraživanjima označeni kao »androgini« (to su oni koji su dobili nizak skor na testovima »muževnosti«, odnosno »ženstvenosti«), pokazuju se kao zrelije ličnosti, sa punijim humanim identitetom; postoji pozitivna korelacija između interiorizovane »ženstvenosti« i neuroze, odnosno anksioznosti. Sa stanovišta zdravlja ličnosti, zaključuje se u mnogim istraživanjima, javlja se potreba za drugačijom socijalizacijom dece, kako bi se izbegli stereotipi seksualnih uloga i kako bi se pružile jednakе mogućnosti devojčicama i dečacima za puni razvoj ličnosti. Istraživanja ukazuju na snažnu persistenciju stereotipa vezanu za ulogu pola naročito u literaturi i udžbenicima, u predškolskim ustanovama, osnovnoj školi, i dalje a kritikuju psihološku praksu u kojoj se stupanj identifikacije sa sopstvenim polom smatra merilom normalnosti. Istraživanja su takođe pokazala da su efekti identifikacije sa »ženskom ulogom«: nizak nivo aspiracije, strah od uspeha, a sa polnom ulogom uopšte žene sa »ženskom«, a muškarca sa »muškom« — konformizam. Proučavani su tradicionalni ograničavajući koncepti i traga se za alternativnim polnim ulogama, ispituju se koji su zaista biološki i seksualni aspekti polne uloge,

ispituju se socijalni i kulturni uticaji u formiranju polnih uloga, traga se za alternativnim načinima socijalizacije. Istraživanja pokazuju, takođe, da pripadnice pokreta za oslobođenje žena odbacuju tradicionalnu ulogu i da to utiče na suverenost i samostalnost, zrelost ličnosti. Istražuju se takođe efekti identifikacije sa »muškom« ulogom — pokazuje se da i oni deluju inhibitorno i negativno, jer su očekivanja za muškarca neodgovarajuća i preteška. Ukazuje se da se u socijalizaciji i žene i muškarca nailazi na dilemu — ili biti »muško«, odnosno »žensko«, ili puno i potpuno ljudsko biće. *Usvajanje polne uloge često, zaključuju istraživanja, nije ništa drugo nego adaptacija na patrijarhalno društvo, koje je i samo u dubokoj krizi, te se kriza identiteta javlja i na ličnom i na društvenom planu.* Istraživanja takođe pokazuju da su se ženske uloge promenile u znatno većoj meri nego muške i da se ove poslednje zasad jače opiru promeni.

Još ranih šezdesetih istraživanja su pokazala³ i to da male devojčice preferiraju mušku ulogu češće nego što bi dečaci preferirali žensku; ova preferencija raste sa godinama. Posle pet godina devojčice koje više vole muške uloge su mnogo brojnije nego one koje više vole žensku, jer već imaju iskustvo da se muška više ceni. Lorens Kolberg⁴ komentariše veliku diskrepancu između muških i ženskih izbora u prilog ili protiv sopstvenog pola i pokazuje da devojčice ređe od dečaka smatraju svoj pol boljim, te da se eventualna preferencija vlastitog pola smanjuje sa godinama.

Osobine kao što su inicijativnost, samostalnost, inteligencija, racionalnost, aktivnost i borbenost u društvu se više cene i vrednuju nego pasivnost, zahvalnost, intuicija, pritvorost, nesamostalnost. Prve su konstituente polne uloge muškarca, a druge žene. Jasno je onda da ove preferencije predstavljaju odraz situacije u kojoj kultura uglavnom više ceni muške aspiracije i karakteristike, smatrajući ih superiornijim. Zato se odbijanje sopstvene uloge javlja kod devojčica onda kada postaju svesne te činjenice. Odbijanje vlastitog pola po-

³ D. G. Brown: *Sex Role Development in a Changing Culture*, Psychological Bulletin, 1958, br. 55, str. 232—42.

⁴ Kohlberg L.: *Analiza kognitivnog razvoja pojmove polne uloge i stavova. Razvoj polnih razlika* (A Cognitive — Developmental Analysis of Children's Sex Role Concepts and Attitudes u Maccoby, The development of Sex Differences).

staje uočljivije kada devojčica sve više razumeva svet koji je okružuje. Iako se afirmacija ovih stavova vezuje za neofeminističku inicijativu, valja reći da je Karen Hornaj još 1932. godine, nazivajući ovaj proces »bekstvom od ženstvenosti«⁵ odbacila ortodoksno psihoanalitičko stanovište da devojčice žele da budu muškarci zbog njihove »zavisti prema penisu«, već zbog toga što eventualno zavide socijalnoj poziciji muškaraca. Umesto biologističkog objašnjenja, Hornajeva ukazuje na ogroman značaj kulture za samoprocenjivanje i procenjivanje drugog pola. Negativan odnos prema sopstvenom *polu nije zasnovan na biološkoj inferiornosti žene*, već na inferiornosti njenog kulturnog i socioekonomskog statusa, tj. efektima subordinacije žene u patrijarhalno-građanskoj kulturi. To nije »bekstvo« od nesigurnosti ženskog identiteta, već od kulturnih naslaga koje taj identitet nosi u sebi.

Centralna teza u kritici shvatanja polne uloge u konzervativnoj psihologiji je da takva psihologija nema šta da kaže *ni o ženi ni o muškarcu*, jer ona postavlja pitanje *kako ljudi* delaju i *ko su oni*, umesto da se pita: zašto ljudi tako delaju, kako delaju i da li bi mogli da rade drugačije a u skladu sa svojim humanim potencijalima i stvarnim interesima? Centralni razlog zašto se neko ponaša u širokom rasponu svojih socijalnih okvira na određen način, teško da može biti nečija anatomija, već je to *socijalna uloga* koja ne samo da se ne mora podudarati sa stvarnim potrebama, interesima i sposobnostima ličnosti, već može biti krajnje ograničavajuća ili u suprotnosti sa njima.

Stvar je, između ostalog, i u tome da funkcionalistička psihologija, iako se bavi jedinkom, postavlja pitanja o jedinki *sa stanovišta sistema*, pri čemu je sam sistem takav kakav jeste — neupitan. Ona se bavi ulogom kao adaptacijom individue na taj sistem i za nju je centralni problem da li se i kako jedinka prilagođava. Prilagođavanje »svojoj vlastitoj prirodi« i prilagođavanje sistemu su funkcionalno povezani, a sistem i može funkcionisati pod uslovom da svaka ličnost dobro nauči svoju ulogu. Dok građanska psihologija vidi problem u tome što se ljudi ne prilagođavaju zadatim ulogama, kritička psihologija pita kako to da se ljudi uopšte prilagođavaju socijalnim ulogama u sistemu koji ih redukuje kao

⁵ K. Horney: *Strah od žene* (*The Dread of Women*, in »International Journal of Psychoanalysis«, 1932, 13, str. 359).

ljudska bića, ulogama koje su represivne, koje čoveka dovode u subordiniran položaj i koje ih otuđuju od njihovih ljudskih mogućnosti, ulogama koje nisu u skladu sa vlastitim interesima, htjenjima i aspiracijama. Socijalna uloga zapravo nije ništa drugo nego internalizirana ideologija antagonističkog sistema na nivou ličnosti. Protivurečje te internalizirane ideologije bi trebalo da bude predmet kritičke psihologije. Vilhelm Rajh kaže:

»Ljudi na dvostruki način podliježu svojim odnosima bivstvovanja: direktno neposrednim uplitanjem svojeg ekonomijskog i socijalnog položaja, a indirektno, posredstvom ideologijske strukture društva; oni, dakle, moraju uvijek razvijati takvo protivurječje u svojoj psihičkoj strukturi koje odgovara protivurječju između uticaja njihovog materijalnog položaja i uticaja ideologijske strukture društva. Radnik, na primjer, podliježe i svojoj klasnoj situaciji i općoj ideologiji građanskog društva. A pošto ljudi različitih slojeva nisu samo objekti tih utjecaja nego se reproduciraju i kao djelatni subjekti, njihovo mišljenje i djelanje moraju biti tako protivrječni kao i društvo iz kojeg proizilaze. Time što neka ideologija mijenja psihičku strukturu ljudi ona se ne samo reproducira u tim ljudima, nego, a to je značajnije, ona u obliku na taj način konkretno promijenjenog čovjeka, koji zbog toga promijenjeno i protivurječno djeluje, postaje aktivnom silom, materijalnom snagom . . .«⁶

To, drugim rečima, znači da socijalne uloge pola, budući da su to internalizirane ideologije, nose u sebi protivrečja celokupne društvene strukture.

Teze za teorijsku kritiku i marksističku reinterpretaciju »polne uloge«

Prva teza

Društvene uloge — takve kakve zatičemo u stvarnosti modernog klasnog društva (u onom delu te stvarnosti kojom se bavi pozitivna sociologija) — jesu *fetiški oblik* (tj. u samoj

⁶ W. Reich: *Masovna psihologija fašizma, Ideje*, Beograd, 1973, str. 24.

stvarnosti, empirijski, mistifikovani oblik) *odnosa između društva* (kao društvenog sistema opredeljenog antagonističkom struktururom) i *ličnosti pojedinca* (ukoliko je uobličavana, strukturisana i kontrolisana od strane takvog društvenog sistema).

Ovaj fetiški oblik *izražava* i *omogućuje* antagonističku društvenu reproduksiju (tj. neprestano obnavljanje antagonističkih društvenih odnosa, celine njihovih ličnih i društvenih uslova) *na nivou prakse* (delanja, saznanja i mišljenja, osećanja, formiranja i zadovoljavanja potreba, vrednosne orientacije i motivacije, opredeljenja i adaptacije ciljeva i sredstava za njihovo postizanje, očekivanja i nadanja...) *društvenih pojedinaca*, u njihovom neposrednom odnosu prema društvenim uslovima vlastitog života, u međusobnim relacijama (»interakcijama«) i u relaciji s društvenim grupama u koje su uvršteni. Za taj oblik je bitna *funkcionalizacija individualnih praksi sa stanovišta imperativa društvenog sistema*, tj. odnosa, načina delanja i zadovoljavanja potreba, vrednosti i normi, motiva i ciljeva, načina formiranja i upotrebljavanja ličnih sposobnosti *imanentnih* sistemu, funkcionalno potrebnih ili i nužnih za njegovo postojanje. I to takva funkcionalizacija individualnih praksi koja osujeće ili bar neutrališe mogućno mentalno i delatno protivljenje pojedinca spomenutim imperativima društvenog sistema, *onemogućuje ili bar efikasno kontroliše formiranje adekvatne spoznaje i kritičke svesti pojedinca u odnosu na mrežu društvenih pojava kojom ga sistem obavlja, uvlači i upreže*.

Za teorijsku kritiku društvenih uloga bitna su oba momenta — tj. stvarna funkcionalizacija individualnih praksi, i individualna mentalna, i društvena ideološka, *disimulacija* te funkcionalizacije.

Kritička teorija (marksizam) grešila je kad je, i ukoliko je, zanemarila analizu društvenih uloga, pripisujući takvoj analizi pozitivistički, odnosno funkcionalistički karakter. Nije moguća radikalna kritika građanske ideologije u sociologiji (osobito funkcionalizma) bez kritičke reinterpretacije teorijskih koncepata koji izražavaju tu ideologiju.

Druga teza

Teorijski koncept uloga u sociologiji i srodnim disciplinama čini jedan od ugaonih kamenova njene apologetsko-sis-

temske, funkcionalističke konstitucije. U tome se teorijski izražava ono što je u društvenoj stvarnosti immanentno i bitno za uloge u društvenom sistemu⁷.

⁷ Ovde je svakako potrebno raspraviti različita značenja koncepta »sistem« kada se on koristi kao »društveni sistem«, »društveno-politički sistem« ili jednostavno »politički sistem«. U našim raspravama o redukciji i podređenju ličnosti potrebama sistema, prvenstveno smo misili na takvu organizaciju društva i zajednica koja podrazumeva manje ili više antagonističku podelu ljudske prakse i hijerarhijsku raspodelu društvene moći unutar takvog sistema. Te podele se, pre svega, odnose na podelu privatno/javno, dominator/dominirani. Takve oblike antagonizacije nalazimo u društвima i zajednicama koje nisu »političke«, ali jesu organizovane na bazi nekog sistema odnosa socijalnih uloga. Tu, dakle, možemo svrstati i one antagonističke zajednice koje su još dosta daleko od klasne antagonizacije i državnog ustrojstva, pa se, prema tome, ne misli uvek na sistem kao državnu organizaciju. Svakako da je država kao kruna ustrojstva antagonističkih društvenih odnosa fiksirala »sistem« kao represivan i ograničavajući. S obzirom na to da su i predržavne organizacije društava bile represivne za ženu, u našoj raspravi se pojam »sisteme« najčešće javlja sa konotacijom nečega što se suprotstavlja čoveku, posebno ženi. Međutim, ukoliko politički sistem shvatamo kao političko društvo, odnosno takvo organizovanje društvenog života koje se rukovodi Marksovim stanoviшtem da je čovekova suština društvena, a ne politička, a da njegova politizacija predstavlja izlazak individue iz geta privatnog u sferu javnog, onda pojam »sistem« dobija drugačije značenje. Mogućnost razotuđenja nadalje pružaju oni sistemi koji deetatizuju društvo, odnosno koji stvaraju takav sistem produkcionih odnosa u kojima ljudi kao ličnosti i autonomni akteri stupaju na društvenu scenu. Revolucionarno samoupravljanje je suština takvih društveno-političkih sistema.

U našoj političkoj nauci posebno je značajno konsultovati stanovište i rasprave Jovana Đorđevića o različitoj upotrebi i različitom značenju koncepta »politički sistem«. Videti naročito: J. Đorđević: *Politički sistem* (odeljke: Nazivi i porekla reči politički sistem i Pojam političke organizacije društva), Savremena administracija, Beograd, 1980, te od istog autora: *Koncepcija i oblici političkog sistema i društveno-politički sistem SFRJ*, u: *Društveno-politički sistem SFRJ*, Radnička štampa, Bgd., 1979 (grupa autora). U kontekstu značenja koncepta »sisteme« u socijalističkoj državi sa snažnim tendencijama deetatizacije, prof. Đorđević kaže: »Relativno deetatizovanje socijalističke države i misli o njoj otkrilo je njenu bitnu sadržinu u protivrečnom odnosu između birokratizacije i liberalizacije, odnosno demokratizacije, između vlasti i samoupravljanja; između prinude i slobode i dostojanstva čoveka. Politika postaje ne samo oblik, već i suština ovih procesa i promena. Ona se prati kako u svojim etatističkim, tako i deetatizovanim oblicima, kako u svojoj dimenziji otuđenja..., tako i u svojoj mogućoj funkciji sredstava za ograničenje monopola i postepeno samoodređenje naroda i radnog čoveka«, (*Koncepcija i oblici političkog sistema*, str. 12).

Sa stanovišta sistema, socijalne uloge imaju sledeće tendencije:

(a) *tendencija da se praksa društvenog pojedinca redukuje na funkcije sistema* putem antagonističke podele društvenog rada i prakse u celini, i antagonističke integracije tako podeljenog rada odnosno prakse; da se tom redukcijom ukine odnosno bitno umanji i deformiše autonomija prakse društvenog pojedinca, njen kritički i autonomno stvaralački sadržaj i njen potencijal društvenosti oprečan imperativima društvenog sistema;

(b) *tendencija da se redukcija individualne prakse iskriveno iskaže u iskustvenom polju pojedinaca, u njihovim mentalnim procesima, i u svim vidovima društvene ideologije — kao jedino mogućan, sa stanovišta prirodnih uslova, ljudskog organizma i individualnih psihičkih procesa, i društvenog života i rasta, nužan način ostvarivanja individualne prakse,* tj. da se antagonistička struktura te prakse absolutizuje kao jedino postojeća i jedino mogućna i da se njen antagonistički karakter (eksploatatorski, represivan, inhibitoran, alienirajući) iskaže kao neantagonistički, prirodan odnosno društveno-prirodan, primeren prirodi čoveka i društva i promenljivim uslovima njihovog opstanka i razvoja.

Obe su tendencije *stvarne* u svakom antagonističkom društvenom procesu, a najpotpunije izražene u modernom klasnom društvu; ali se stvarnost čoveka i društva nije nikad iscrpljivala u tim tendencijama, a u *modernom klasnom društvu se u tome najmanje iscrpljuje*. U istorijskoj zbilji se tome oduvek odupirala i suprotstavljala tendencija emancipacije individualne i kolektivne prakse ljudi u odnosu na antagonističke strukture, kao praktično-kritička prerada i kreacija ljudskih svojstava i društvenih uslova egzistencije. U novovekovnoj istoriji ova suprotna tendencija, emancipacije i autentičnog razvoja individualne i kolektivne prakse ljudi, konstituisala se u relativno autonomnu i persistentnu dimenziju ljudske i društvene stvarnosti (totaliteta istorijske prakse): u materijalnoj i duhovnoj proizvodnji, u celini civilizacije i kulture, u političkom životu, u razvoju individualnih i kolektivnih potreba i aspiracija, ideja i ukupnih mentalnih strujanja, u vidovima društvenosti prožetim relativno emancipovanom praksom na različitim nivoima i vidovima klasne borbe i u svim vidovima društvenih pokreta koji teže emancipaciji

i oslobođenju. Na nivou individualne prakse, ova tendencija — suprotna uslovljavanjima i dejstvima antagonističke društvene strukture — proizvodi dimenzije ličnosti, njena svojstva i potencije latentno ili i manifestno različite, revolucionisane u odnosu na imperativne društvenog sistema koji uobličava i produžuje antagonističke odnose. Raskol između antagonističkih struktura i društvenih sistema, s jedne strane, i kritičke, samostvaralačke, istorijski-projektivne prakse, s druge strane, ispoljava se i u strukturama ličnosti, njihovim otvoreno ili latentno napregnutim i suprotstavljenim stranama.

Teorijski koncept uloga u (funkcionalističkoj) sociologiji je apologetsko-sistemski po tome što *individualnu praksu preučava i shvata isključivo unutar dimenzije koja odgovara tendenciji funkcionalizacije uloga*, a *izostavlja* — prečutno ili i izričito poriče, ili smatra nerelevantnim za poimanje društva — *drugu, sistemu tendencijski oprečnu ili od njega i emancipovanu dimenziju individualne prakse*, ličnosti, njihovih relacija, odnosa pojedinca i grupe u celini društvene prakse. Odatle proizilaze i svi drugi ideološki momenti teorijskih koncepata uloga (filozofsko-antropološke, psihološke i socijalno-psihološke premise koje se tiču ljudskih svojstava; istorijske retrospektive i perspektive odnosa čoveka i društva; disimulacija antagonističkih struktura itd.).

Treća teza

Za obrazac sociološkog koncepta uloga uzimamo Parsonsoviju teoriju akcije, jer su u toj teoriji obe tendencije spomenute u prethodnoj tezi došle do potpunijeg izražaja, a svakako najpotpunije teorijski elaborisane⁸. Time se ne oslobađamo obaveze da raspravimo ideološku i teorijsku genezu i protivrečan razvoj ovog teorijskog koncepta u sociologiji, i da po kažemo različite tendencije koje odstupaju od ovog obrasca.

U Parsonsovoj teoriji, *uloga* je prva u lancu četiri glavne kategorije društvene strukture (uloga — kolektivnost — norma — vrednost).

---

⁸ Ova teorijska elaboracija je najjasnija u eseju *Pregled društvenog sistema*, u *Teorije o društvu*, Vuk Karadžić, 1963, koje je uredio Talcott Parsons.

»Bitna polazna tačka jeste koncepcija o dve (ili više) jedinice koje međusobno dejstvuju na takav način da sačinjavaju međuzavisani sistem. Kao ličnost, svaka jedinka može se smatrati sistemom sa njenim sopstvenim vrednostima, ciljevima itd. okrenuta drugima kao deo 'sredine' koja pruža izvesne mogućnosti za postizanje ciljeva, kao i izvesna ograničenja i izvore frustracije... Iako se međuzavisnost može uzeti u obzir na ovom nivou... bitno sociološko pitanje tiče se prirode i stepena integracije sistema međusobnog delovanja kao društvenog sistema. Ovde se postavlja pitanje uslova pod kojima se proces međusobnog delovanja može smatrati stabilnim — bar u smislu da se ne pokaže toliko uzajamno frustrirajući da pre može doći do raspada sistema (tj. za jedinku, 'napuštanja polja'), nego do njegovog nastavljanja...«⁹

»Stabilno međusobno delovanje implicira da postupci poprimaju značenja koja se interpretiraju u vezi sa zajedničkim sklopom normativnih koncepcija. Izuzetnost specifičnih postupaka prevaziđena je u terminima generalizacije normativne zajedničke kulture, kao i u normativnoj komponenti iščekivanja, koja se ugrađuje u usmeravajuće mehanizme procesa... Značenje i stabilnost generalizovanih obrazaca pogodnosti zavise od postojanja jednog dobro definisanog niza pravila, koja čine centar integracije sistema... Uloga se može definisati kao strukturno, to jest, normativno regulisano učestvovanje ličnosti u konkretnom procesu uzajamnog društvenog međusobnog delovanja s datim, konkretnim partnerima u ulozi. Sistem takvog uzajamnog delovanja mnoštva vršilaca uloga, ukoliko je normativno regulisan u granicama opštih vrednosti i normi sankcionisanih od strane ovih opštih vrednosti, čini jednu kolektivnost. Rešenje uloge unutar kolektivnosti određuje članstvo, to jest, preuzimanje obaveza za izvedbu u toj konkretnoj kategoriji sistema uzajamnog delovanja. Obaveze korelativno podrazumevaju i prava.«¹⁰

Društvo se definiše kao najviši nivo kolektivnosti, to jest, »kao sistem konkretnih međusobno delujućih ljudskih pojedinaca, koji je primaran nosilac osobene institucionalisane kulture i koji se ne može smatrati izdiferenciranim podsistemom kolektivnosti višeg reda...«

⁹ T. Parsons: *Pregled društvenog sistema*, str. 44—47.

¹⁰ Isto, str. 47.

»Budući da običan pojedinac uzima učešće u mnogim zajednicama... samo u graničnom slučaju jedna uloga čini čitavo uzajamno dejstvo ponašanja konkretnog pojedinca. Uloga je jedan deo njegovog bihevioralnog sistema i otuda i njegove ličnosti. Stoga za najveći broj svrha, *jedinica sistema* (društvenog sistema, N.L.S.) nije pojedinac ili osoba kao takva, već njegovo učestvovanje u ulozi na granici koja ne posredno deluje na njegovu ličnost«¹¹ (podvukla — N. L. S.).

A to znači da društveni sistemi i društvo, kao najviši među njima, ne obuhvataju pojedince, njihove ličnosti, već uloge koje su vrednosno-normativno usmerene od strane sistema, i sankcionisane unutar kolektiviteta. Društveni sistemi su otvoreni, »angažovani u složenim procesima razmene sa okružujućim sistemima. U okružujuće sisteme... spadaju kulturni sistem i sistem ličnosti, podsistem ponašanja i ostali podsistemi organizma, i, preko organizma, i fizička sredina«¹².

Bitno je održavanje *granice* između društvenog i okružujućih sistema, posebno i sistema ličnosti; a to osigurava strukturu sistema normativno-vrednosnim usmeravanjem svih relevantnih funkcija, a osobito osiguravanjem — putem društvenih uloga — da individualna i kolektivna praksa ljudi ne naruši granice u kojima se društveni sistem reproducuje.

»Struktura sistema... je sadržana u institucionalismom obrascima normativne kulture. Ona je sadržana u komponentama organizama ili ličnosti jedinki koje učestvuju samo utoliko ukoliko one »prodiru« kroz društvene i kulturne sisteme, tj. ukoliko su »internalizovane« u ličnosti i organizmu jedinke«¹³.

»Neposredno okružujući sistemi društvenog sistema — ponavlja Parsons — su... ostali primarni podsistemi opštег sistema akcije — tj. ličnosti njegovih individualnih članova, bihevioralno organizovani aspekti organizma..., i relevantni kulturni sistemi utoliko što nisu potpuno institucionalisani u društvenom sistemu, nego uključuju druge komponente sem »normativnih obrazaca kulture« koji su institucionalisani«¹⁴.

Parsons daje hijerarhiji četiri sistema akcije: na vrhu je *kulturni sistem*, sledi *društveni sistem* koji iz prvog crpi

¹¹ Isto, str. 46.

¹² Isto, str. 39.

¹³ Isto, str. 40.

¹⁴ Isto, str. 40.

institucionalisanu normativnu kulturu i njome određuje svoju strukturu. Ta dva sistema, posredstvom društvenog sistema, nadređeni su trećem i četvrtom: *sistemu ličnosti*, kojim društveni sistem upravlja posredstvom uloga uključenih u strukturu sistema i determinisanih institucionalisanom normativnom kulturom; i *sistemu organizma* čijim ponašanjem, i razmenom sa fizičkom sredinom se upravlja posredstvom sistema ličnosti.

»U pogledu strukture... komponente uloge su normativna komponenta koja upravlja učešćem pojedinih osoba u datim kolektivnostima. Komponenta kolektivnosti je normativna kultura koja definiše vrednosti, norme, usmeravanje ciljeva i redosled uloga za konkretan sistem međusobnog delovanja osoba koje se mogu pobliže odrediti; komponenta normi je skupina univerzalističkih pravila ili normi koje određuju očekivanja za obavljanje niza izdiferenciranih jedinica, unutar sistema kolektivnosti ili uloge, zavisno od slučaja; a vrednosti su normativno obrasci određivanja, univerzalističke sheme poželjne orientacije za sistem kao celinu, nezavisno od specifičnosti situacije ili od izdiferencirane funkcije unutar sistema.

... Ulogama upravljaju ili ih kontrolišu normativne potrebe funkcionisanja kolektivnosti, unutar kojih se one pojavljuju... Zato, ukoliko jedan obimniji društveni sistem obuhvata mnoge kolektivnosti kao podsisteme, ponašanje ovih kolektivnosti kontrolišu institucionalizovane norme, koje pobliže određuju način na koji svaki tip kolektivnosti može i mora da se ponaša u skladu sa svojim mestom unutar sistema. Najzad, same norme bivaju ozakonjene i zbog toga, u normativnom smislu, kontrolisane od strane vrednosti institucionalisanih u društvu o kojem je reč. Zavisno od potreba situacije i od funkcija, vrednosti određuju smer koji je poželan za sistem kao celinu.«¹⁵

Ovde je navedeno samo nekoliko isečaka iz Parsonsovog rezimea vlastite teorije, koji su relevantni i za analizu fenomena »polne uloge« i njenih protivurečja. Navedeno je ono, međutim, što smatramo neophodnim za stav da je tendencija sociološkog koncepta uloga *uopšte*: prvo, da učešće ličnosti u društvu svede na institucionalno normativno usmereno i kontrolisano ponašanje; i drugo, da ličnost iskaže kao kom-

---

¹⁵ Isto, str. 47.

poziciju društveno inauguiranih uloga, kao emanaciju društvenog sistema ili bar kao pojavu čije su determinante heteronomne¹⁶.

U tom smislu se može analizirati i protivurečje razvoja ženskog individualiteta od pregrađanskih društava do sticanja prava i većih sloboda koje je omogućilo ženi građansko društvo. Marksističko-feministička struja u novim oslobođilačkim pokretima žena ističe među mnogim i ovo teorijsko pitanje: Očigledno je da moderni kapitalizam dovodi do drastičnog pogoršanja položaja žene, te još bolnije *segregacije uloga* polova naročito u sferi rada. Isto tako je očigledno da individualitet žene srednjeg veka i feudalizma i uloga koju je ona u njemu imala nosi u sebi kvalitativno inferiornije elemente. Ako to pitanje stavimo u istorijski kontekst onda vidimo da pitanje uloge i identiteta nije samo socijalno-psihološko, ideološko ili pitanje transmisije kulturnih obrazaca na ličnost, već da je manje ili više direktno povezano sa načinom proizvodnje i vladajućim društvenim odnosima, odnosno, tipom eksploatacije, ma koliko to zvučalo »paleomarksistički«. Naime, feudalno domaćinstvo niti u jednoj klasi nije bilo polno egalitarno. Stroga segregacija zasnovana na principu vladanja i nejednakosti bila je opšte prožimajući princip zajednice. Razvoj kapitalizma pojačava, međutim, ovu podelu povećavajući stepen zavisnosti žene od muža i stvarajući sistem najamnog rada u kome su odnosi žene i klasne strukture postali posredovani muškom najamninom.

Četvrta teza

Sociološki koncept uloga, takav kakav smo prikazali na reprezentativnom primeru Parsonsove teorije, odgovara novijem razvojnrom vidu sistema građanskog društva i njegove ideologije. Tom razvojnrom vidu društvenog sistema svojstvena je *tendencija absolutizacije društveno-sistemske uslovljenosti*

¹⁶ Naročit značaj za razumevanje identiteta žene ima analiza odnosa između (zaista) heteronomnih odrednica tog identiteta koje se uobličavaju kao »priroda žene« i onih preveratničkih potencijala koji, kritikujući praktično i teorijski koncept uloge, kritikuju zapravo ovu heteronomiju, i teže jednom autentičnom humanom identitetu žene.

individua, socijalizacije koja osujećuje individualnost, i represivne kontrole pojedinaca od strane društvenog sistema (koja obezbeđuje i čuva rezultate takve socijalizacije).

Na prvi pogled je paradoksalno što se u sociologiji, u naučno-teorijskom vidu, izrazila tendencija apsolutizacije »društva« (društvenog sistema) u odnosu na pojedince, baš u istorijskoj epohi koja je snažno pokrenula procese individualizacije (tj. u novovekovnom društvu). Za tumačenje tog paradoksa predlažemo tri stava.

(1) Istorijска protivrečja građanskог društva — a osobito protivrečja između revolucionisanja individualnih i kolektivnih sposobnosti i potreba ljudi, i logika proizvodnje roba-kapitala i njome determinisane potrošnje; i protivrečja između antagonističke podele društva i njegove integracije pod egidom kapitala, i razvoja društvenosti mimo i protiv takve društvene integracije — vrše *magistralnu polarizaciju odnosa društvenog sistema i ličnosti*. Na jednom polu revolucionisanje sposobnosti i potreba ljudi, i razvitak autentične društvenosti, vuče ka osamostaljivanju individue; na drugom polu logike antagonističke proizvodnje i očuvanja njenih društvenih uslova zahtevaju ograničavanje i suzbijanje individualnog razvoja. Što je jača težnja ka prvom polu, snažnija je i reakcija ka drugom polu. *Sociologija je teorijski izrazila ovu reakciju*. Time je i zauzela mesto u građanskoj ideologiji, u sistemu nauka; što je spomenuta praktična reakcija sistema protiv individualizacije (tj. protiv svih movensa istorijske prakse koji omogućuju podizanje snažne, autonomne i kritičke ličnosti) bila jača, to je sociologija (koja apsolutizuje društveni sistem) zauzimala sve značajnije mesto na Panteonu građanske misli.

(2) Polarizacija odnosa društva i ličnosti izbija na videlo od pojave velikih socijalnih i političkih pokreta, kulturnih alternativa i istorijskih projekata protivnih građanskog društvenom sistemu, tj. od zrelijeg razvojnog vida klasnih borbi i prakse emancipacije (u drugoj polovini XIX stoljeća i u XX stoljeću). U prethodnim razdobljima građanskog društva protivrečni momenti razvoja društva i ličnosti još nisu polarizovani: tendencija individualnog razvoja uglavnom ne prelazi okvire građanske klase, odgovara razvojnim oblicima te klase (domopolistički kapitalizam). Religijski, filozofski i društveno-naučni oblici u kojima se najpre konstituiše ideologija te

klase daju primat, pa čak i emfatičan naglasak, momentima individualnog razvoja (Dekart, Spinoza i Lajbnic, pa i Kant; protestantska religija, itd.) U tom razdoblju, progresivna društvena kritika insistira na socijalnoj uslovjenosti individue. Sociologija se pojavljuje kad je, unutar građanske ideologije, bilo neophodno uravnotežiti stavove; kao protivteža ideološkim oblicima koji su izražavali građansku individualizaciju. A to je vreme kad se interesi individualnih pripadnika građanske klase moraju čvrše strukturisati i sistemski integrisati da bi se odbranili od rastuće suprotne društvene sile, i kad ta suprotna sila postaje nosilac istorijske prakse koja dalje pokreće razvoj ličnosti.

Upravo stoga treba razumeti oslobođilačku praksu žena ujedno i kao kritiku filozofije i građanske nauke, posebno građanske društvene nauke kao što su sociologija, socijalna antropologija, socijalna psihologija, istorija. Nije nimalo slučajno da su savremeni oslobođilački pokreti — tu, naravno, mislimo na pokrete leve provenijencije — počeli, zapravo, kao kritika nauke i filozofije prvo sa stanovišta žene, što je kasnije odvelo tu kritiku na koloseke kritike sa stanovišta potlačenih i eksplorativnih uopšte, te ih danas potpuno približila marksističkoj kritici građanske nauke i filozofije sa stanovišta revolucije. Centralna meta te kritike bila je, naravno, apologetska slika koju su te nauke pružale o socijalnoj ulozi polova. Čak i one autorke i autori koji očigledno uviđaju socijalnu uslovjenost uloga i izbegavaju da ih kruto povezuju sa njihovim (najčešće falsifikovanim) »biološkim determinatama« ne idu dalje od toga da ih shvate kao naučena ponašanja pomoću kojih pojedinci i grupe uređuju međusobne odnose u društvu u skladu sa njihovim primarnim zadacima.¹⁷

---

¹⁷ Tipičan predstavnik ovakvih shvatanja je Margaret Mead.

U skladu sa Parsonsovim funkcionalizmom je i socioškofunkcionalističko tumačenje uloga polova H. Boumana (Henry A. Bowman: *Marriage for Moderns*, New York 1942) koje se u sociologiji nije bitno izmenilo sve do pre petnaestak godina. Ni Beuman ne vidi hijerarhičnost polnih uloga. One su po njemu komplementarne. »Nisu ni superiore ni inferiorne. Svaka mora biti prosudjivana sa stanovišta sopstvene funkcije. Zajedno one čine funkcionalno jedinstvo. Tako je sa ženom i muškarcem... Ako bi muškarac i žena obavljali ista zanimanja ili služili istoj funkciji, komplementarni odnos bi se mogao raspasti« (str. 21).

(3) Mada se sociologija pojavila da bi društvo kao organizam, odnosno sistem, protivstavila prenaglašavanju individue u prošlim oblicima građanske ideologije, u njenim prvim razvojnim oblicima neće doći do sociologističke krajnosti. Klasični pisci — osnivači sociologije, i prve generacije njihovih sledbenika, na različite načine izražavaju protivrečje između društvene evolucije i individualnog razvoja, tragajući za teorijskim konceptima koji ne bi obezvredili već ograničeno afirmisali individualnu praksu (osobito Spenser, Dirkem, Mos i kasnije Gurvič). Teorijska nekonzistentnost njihovih pokušaja (naročito vidljiva na primeru Dirkemove teorije o organskoj i društvenoj solidarnosti) može se pripisati protivrečnim tendencijama građanskog društva, koje su pred njihovim očima vrtložile u stvarnosti. Odlučan pomak ka apsolutizaciji društvenog sistema i represivne socijalizacije vrši se u drugoj polovini XX stoljeća. I Parsonsova teorija, koju uzimamo za predstavnika te tendencije, prolazi najpre kroz umereno liberalni oblik, koji *socijalizaciju povezuje sa konsensusom*, da bi zatim, pomerila naglaske ka odnosima dominacije u sistemu i neposrednjem iskazu represivne socijalizacije.

Dok se sociologija naglašeno zauzima za društveni sistemi, proterujući individue u geta društveno funkcionalizovanih uloga, prepusteno je drugim naukama da se bave tom teorijski izolovanom pojmom, pod uslovom da ne prekoračuju naučnu granicu između individualnog i socijalnog. To važi prvenstveno za građansku psihologiju, od koje se očekuje — u ime podele naučnog rada — da socijalnu uslovljenost individue uzme kao sociološki utvrđenu datost, i iz svog geta isporučuje informacije korisne za društveno-sistemsко upravljanje ličnostima. Otud je svako prekoračivanje ove granice, kao što je slučaj sa kritičkom socijalnom psihologijom ili socijalnom antropologijom, imalo subverzivno dejstvo, otkrivalo nedeljive celine

---

Isto tako, kada se Parsonsova teorija svede na empirijski prepoznatljive socijalne uloge polova, naoko apstraktan i komplikovan teorijski, konkretizovan izgleda ovako: »... Možda nije suvišno da se kaže da samo u vrlo izuzetnim slučajevima mlađi čovek može steći pravo samopoštovanje i biti poštovan u očima drugih, ako nije postigao neki uspeh u sferi svoje profesionalne uloge... U slučaju ženske uloge situacija je radikalno drugačija... Fundamentalni status žene jeste da bude žena svoga muža i majka svoje dece...«. (T. Parsons: *Age and Sex in the Social Structure of the United States* u *Essays in Sociological Theory*, 1949).

društvene i ljudske stvarnosti, koje se ne mogu smestiti u hijerarhiju podeljenih sistema društva i ličnosti.

Upornost sistemsko-apologetske sociologije da teorijski iskaže mogućnosti podvrgavanja ličnosti, poništavanja njenog autonomnog, praktično-kritičkog i neposredno društvenog razvoja, i dolazi otud što je takav razvoj ličnosti — kao plod celokupnog novovekovnog razvoja — postao aktuelan, praktično moguć i u naponu težnje da se ostvari. Ne diže ta sociologija koplja protiv imaginarnog viteza-vetrenjače, već protiv zbiljskog ljudskog potencijala. Kad njeno klatno stiže do apologetske krajnosti, tom potencijalu se okreće *kritička sociologija*.

Peta teza

Sociologija se ustoličila kao posebna nauka s napred skiciranim ideoološkom genezom i funkcijom, pomoću zahteva i ambicije da se ustanove *prirodni zakoni postojanja, funkcionisanja i promene društva*, različiti i nezavisni od ljudskih delanja, motiva, htenja i drugih egzistencijalnih i esencijalnih određenja ljudskog. Prvobitno izričito traženi »prirodni zakoni društva« (Kont, Spenser, Dirkem i drugi) kasnije su preimenovani u socijalno-kibernetiske termine. Zrela sociološka apologetika kao uistini razvijeni vid klasne svesti buržoazije manje se bavila ulepšavanjem postojećeg društvenog sistema, a više njegovim naučno-teorijskim legitimisanjem, iskazivanjem njegove prirodne determinisanosti, u smislu specifične prirode društva; i prepostavkama za usavršavanje društva dosledno njegovim determinizmima nezavisnim od naših saznanja i htenja (u tom smislu kritika društvene anomije, nepravilnih oblika društvenog funkcionisanja i razvića, itd.). U tome je sociologija sledila Hegelov stav o »spoznaji nužnosti«. U svim fazama razvoja, domaćaj socioloških teorija razlikuje se, prema tome, da li su pomoću prepostavljenih prirodnih zakona društva tumačile (i legitimisale) samo aktuelno stanje društvenog sistema, ili su — sa stanovišta apologetike postojećeg sistema — tumačile opšte zakone društvene evolucije, odnosno promena društvenog sistema.

Teorijski koncept *uloga* postaje centralna kategorija sociološkog tumačenja, jer je izведен iz prepostavljenog najop-

štijeg i osnovnog »prirodног zakona društva«: *funkcionalne diferencijacije i integracije* (Spenser), odnosno *podele društvenog rada i organske solidarnosti društva* (Dirkem), što je kasnije pojmovno razrađivano i dopunjavano sve do najnovijeg rečnika sistemske teorije. Društvena podela rada, delatnih i spoznajnih moći, materijalne i duhovne proizvodnje, potreba i zadovoljenja, lišavanja i uživanja, političke vlasti i podvlašćenosti, — podela koja je u genezi klasnog društva i u svim njegovim menama vršila i produbljivala *antagonistički rascep prakse* i raskol ljudi, grupa i klase koje su bile nosioci rascepljenih i uzajamno suprotstavljenih delova prakse, time je *promovisana u rang osnovnog i opштег prirodnog zakona društva*, njegovog funkcionisanja i njegovog rasta i razvoja. To je bio zaista veliki strategijski potez: u osnovnoj teorijskoj elaboraciji legitimnosti izvorište antagonističkih društvenih procesa. Ako se ta pretpostavka prihvati, sledi nužnost društvenog sistema koji će hijerarhijskim ustrojstvom vrednosti (tj. vladajućih klasnih interesa), ciljnih orientacija (tj. strategije prakse vladajućih grupacija) i ciljnih adaptacija (tj. odluka kojima se ostvaruju vladajući interesi); ustrojstvom podsistema-kolektiviteta i individualnih uloga (tj. institucionalnim uređenjem antagonistički podeljene prakse), individualnom interiorizacijom tako inaugurisanih uloga (tj. represivnom socijalizacijom) i »društvenom kontrolom« (tj. društvenom prinudom i sankcionisanjem ponašanja u skladu sa propisanim ulogama) — *ostvariti antagonističku integraciju društva*.

Sociološki koncept uloge ukazuje na *tačku presecanja dve osovine tog sistema*:

(a) Prvu osu sistema čini *relacija antagonističke podele i antagonističke integracije društvene prakse*. Pomoću uloga se ujedno institucionalizuje podela, i uređuje integracija podeljene prakse.

(b) Drugu osu sistema čini *relacija društvenog i individualnog*, uvek u odnosu na prvu osu (podela-integracija). Pomoću uloga se antagonističko ustrojstvo podele i integracije prakse fiksira na nivou individualne prakse, i *urezuje u ličnost* individualnog aktera; ujedno, individualni akter se preobraća u nosioca društvenih funkcija u antagonističkom sistemu.

Ukazujemo na još tri momenta bitna za poimanje relativnog značaja *uloga* u društvenom sistemu koji omogućuje reprodukciju antagonističke strukture prakse:

— *Kombinacija socijalizacije kao interiorizacije uloga, i društvene prinude.* Na višim instancama antagonističke društvene strukture ostvaruje se kombinacija klasne vladavine (ekonomski i političke dominacije, s odgovarajućim aparatima) s ideološkom hegemonijom (vladajuće ideje, pravo, moral; ideološki aparati, kao crkva, škola, javno mnenje, itd.). Krajnji, kapilarni oblik te kombinacije jesu uloge: tu se stiču i sažimaju sva dejstva društvene hegemonije. Uloga čini pojedinca *stvarno zavisnim*, subsumiranim u odnosu na funkcionalnu celinu, načelno društveno nemoćnim (objektivna nemoć unutar »sistema socijalne interakcije«, subjektivno doživljavanje bespomoćnosti). To je okvir u kojem se vrši psihička internalizacija *zavisnosti, uslovljenosti; funkcionalizacija ličnosti i deformacija njene strukture.* Socijalizacija kao interiorizovanje disimulovanih interesa, vrednosti i normi vladajućih grupacija legitimise uvek prisutnu spoljašnju društvenu prinudu, i ukoliko pojedinca ne čini mentalno podložnim poretku, svakako umanjuje njegovo protivljenje eksploraciji i vladavini. Društvena prinuda se poziva na istu »institucionalizovanu normativnu kulturu« koja je internalizovana; otud se iskazuje kao izraz »moralne zajednice«, ili čak i »društvenog konsensusa«. Ujedno, prinuda neprestano motiviše umanjivanje ličnog otpora antagonističkoj socijalizaciji; prisiljenost se subjektivno racionalizuje kao pripadnost i privrženost kolektivitetu, društvu, kulturi.

— Pomoću *uzajamnosti uloga*, očekivanja i činjenja u »sistemu socijalne interakcije«, *međuindividualni odnosi kao i svi odnosi među ljudima unutar kolektiviteta se funkcionalizuju* kao produženi, svuda prisutni i upleteni pipci represivnog sistema. Vršeći tako uzajamno postavljene i uzajamno sankcionisane uloge, *pojedinci — žena i muškarac — neovisno od svoje volje, u međusobnim odnosima postaju agenti poretna.* Sistem se služi svakim u odnosu na svakog drugog, svakim protiv svakog. Time, s jedne strane, projektuje vlastitu antagonističku strukturu na neposredne odnose među ljudima, kao da je to prirodno ili uopšte objektivno uslovljeno i ljudima svojstveno stanje odnosa dominacije i subordinacije, (borbe za život, konkurenциje, pa i »asocijalnih nagona«). Kad

je izvršio tu projekciju, društveni sistem sad sebi pripisuje smisao i zaslugu umirivanja i uređivanja te borbe, potiskivanja asocijalnog ljudskog, itd., čemu služi represivna socijalizacija i kontrola — prinuda. Ukoliko se neki »sistem socijalne interakcije« više služi represivnom socijalizacijom nego spoljašnjom društvenom prinudom (uvek relativna razlika!), utoliko je u stanju da uzajamnu prinudu ljudi, u ime sistema, empirijski i ideološki konstituiše kao »konsensus«, i da od prividno samostalnih, uzajamnih i dogovornih akcija ljudi učini sastavni deo vlastitog represivnog aparata.

Posmatrano s druge strane, pretvaranje ovih neposrednih odnosa među ljudima, kao i celine njihovih odnosa unutar primarnih kolektiviteta, u funkcije sistema, instrumente kontrole, ogranke represivnih aparata, teži da u službu poretku uključi i sve one vidove društvenosti, uzajamnosti, solidarnosti, »potrebe za drugim čovekom« (Marks), odgovornosti u zajedničkom delu i životu, ljubavi i družbe, potrebe za zadovoljavanjem drugog čoveka i za priznanjima od strane drugih itd. — koji su izvorni, autentični, bitni atributi društvenog bića ljudi i ljudske sadržine društvenih veza. Spajanje takve autentične ljudske i društvene sadržine, ukoliko uspeva njihovo subsumiranje i funkcionalizovanje pomoću društvenih uloga, neizmerno doprinosi disimilaciji antagonističke prirode sistema, ostvarivanju uzajamne prinude u ime sistema, abdikaciji otpornih strana ličnosti.

— I najzad, u sistemu društveno inauguiranih i kontrolišanih uloga sadržana je mogućnost da *društveni sistem upravlja ljudima pomoću njih samih*. To je, naravno, u celosti nedostižan ideal poretna, san apsolutnog sistema. To iskažuju i socijalno-antropološke, psihološke i osobito psihoanalitičke teorije o dvojstvu ličnosti: nepodruštvljene i podruštvljene, egoističke i altruistične, ličnosti po sebi i one koja je uključena u »moralnu zajednicu«, Ega i Superega. Zaista je tendencija antagonističkog društvenog sistema da ljudima nametne takvu strukturu ličnosti, u kojoj bi internalizovani društveni poredak potiskivao, neutralisao, preobraćao, usmeravao, saobražavao sve druge sastojke ljudskog delanja i doživljavanja. Iskazivanjem tog dvojstva kao razlike između nedruštvenog (nagonskog itd.) i podruštvljenog, Ega i Superega, skriva se zbiljska razlika između autentičnog ljudskog koje je uvek i socijalno, socijalnog koje je individualizованo

i individualnog koje je socijalno zasnovano i ostvarivano, s jedne strane, i nametnutog antagonističkog i alieniranog društvenog, internalizovanog instrumentarija tlačenja, prisiljavanja, ograničavanja, društvenog razdvajanja i izolovanja, heteronomnog motivisanja, s druge strane. Psihoanaliza raskida s pružanjem specifične legitimacije tom instrumentariju ograničavanja i prisiljavanja ljudi u ime antagonističkog poretku, i uključuje se u radikalnu kritičku spoznaju, kad umesto mistifikovanog dvojstva doprinese spoznaji i samospoznaji zbiljske suprotnosti između autentičnog praktično-kritičkog, stvaralačkog i samostvaralačkog ljudskog i ujedno socijalnog; i represivno socijalizovanog, utisnutog putem antagonističke društvene prakse.

Šesta teza

U društveno antagoniziranim i represivno institucionalizovanim i socijalizovanim odnosima polova, i kolektivitetima zasnovanim na takvim odnosima polova (brak, porodica) nalažimo *početni istorijski oblik i prototip društvenog sistema uloga* sa svim obeležjima koja su skicirana u prethodnoj tezi. Naročito su značajna pitanja:

— Zašto je, i kako, podela društvenih uloga među polovi ma stekla to istorijsko prvenstvo?

— U čemu su specifična svojstva društvenih sistema međupolne podele uloga (i na njima zasnovanih kolektiviteta)? Naročito ona svojstva koja su perzistentna kroz istorijske mene, kao i svojstva koja su bila i ostala polazište, uslov i bitan sastojak, i uzor za konstituisanje drugih vidova antagonističke podele i integracije društvene prakse, sve do današnjih vidova društvene podele uloga, represivne socijalizacije i društvene prinude.

— Koji je relativan značaj međupolne podele u savremenom antagonističkom ustrojstvu društva?

— Kakvo je dejstvo celine antagonističke podele i integracije savremenih društava, unutar globalnog društvenog sistema i različitih podsistema, na međupolnu podelu uloga?

— Praktično-kritički, istorijski potencijal negacije antagonističkih struktura prakse, u odnosima među polovima (i

u svim domenima prakse na koje ti odnosi utiču), uopšte i naročito u naše doba?

Odgovor na prvo pitanje je verovatno neiscrpljiv, jer obuhvata totalitet uslova, procesa i protivrečja antropogeneze i nastanka društva. Svi pogledi unazad zatiču već zametnute rudimente represivnog društvenog sistema, usredsređene — unutar prvobitnih društava — na odnose među polovima. Za obradu ove teme, uvek hipotetičku, dodajemo i sugestiju da se geneza antagonističke međupolne strukture prakse, osim drugih činilaca, posmatra i u vezi sa antagonističkim odnosima između kolektiviteta koji su činili prvobitna društva. Ograničenost, uzajamna odvojenost i suprotstavljenost tih kolektiviteta, koji su čoveka poimali samo unutar svog ograničenog društva, višestruko je uticala na međupolnu društvenu podelu. Biološke razlike između polova su činile mogućnost ali ne i imperativ prvobitne društvene podele funkcija s muškom suprematijom; ta mogućnost će se pretvoriti u stvarnost i usled borbe između uzajamno isključivih zajednica (nasilje nad drugim zajednicama, i odbrana od nasilja drugih — jedno od polazišta međupolne podele, rat i domaća proizvodnja...). Razmena žena među tim zajednicama, kao međustepenica od njihovog uzajamnog isključivanja do koegzistencije, privrednih i društvenih veza, takođe se smatra činiocem subsumiranja žene. Čini nam se metodološki veoma plodotvornim da *od početka razmatramo rascep polova u bitnoj vezi sa svim istorijskim momentima društvenih antagonizama*.

Takođe nam se čini da je metodološki produktivno *razmišljati o prvobitnom rascepu polova u vezi sa veoma ograničenom, rudimentarnom individualnošću*; materijalnom i kulturnom, a time i socijalno-psihičkom prevagom kolektiviteta nad individuom (koja prevaga se ne uspostavlja naknadno, već od nje počinje razvoj čoveka i društva). Kolektivitet osigurava egzistenciju stapanjem snaga; jednoobraznim uobičavanjem delanja, mišljenja, osećanja, potreba i aspiracija pojedinaca po kolektivnom obrascu, pomoću mistifikovane tradicije — obrazaca društvene reprodukcije. Neindividualizovani (odnosno, samo rudimentarno individualizovani) pripadnici roda, klana, plemena, sela, nemaju u sebi formirane autonomne, praktično-kritičke i samostvaralačke, otporne snage u odnosu na svaku društvenu organizaciju i podelu koja se nameće usled spoljašnjih i drugih činilaca kao »prvi izlaz«,

najpreće rešenje za neku egzistencijalnu nevolju. Ukoliko je neposredni akter akcije kolektivitet mnogo više nego što su to pojedinci, taj akter se organizuje, deli i spaja itd. još ne nailazeći na veći otpor individualnih praksi; kasnije, to postaje neposredni interes povlašćene muške grupacije, a obnavlja se po osveštaloj, mistifikovanoj tradiciji u koju je založena prvobitna alienacija. To što je bilo rezultat ograničenosti prakse društva u povoju, s neindividualizovanim pripadnicima, kasnije se — u razvijenijem a antagonističkom, osobito klasnom društvu — sve više pretvara u društvenu prinudu koja, i nezavisno od prvobitnih uslova, ograničava individualni razvoj, i nameće pojedincima iluzorne zajedničke interese, potrebe, vrednosti od strane povlašćenih i vladajućih grupacija, uvek i s antagonističkom podelom i integracijom polova. U današnjem građanskom društvenom sistemu produžuje se nametanje te veštačke i iluzorne kolektivnosti (imperativi društvenog sistema): *gušenje individualnog razvoja trajno ostaje bitna pretpostavka : međupolnog rascepa prakse, a taj rascep sredstvo za suzbijanje individualizacije (a s njom i emancipacije autentične društvenosti).*

Raskol prakse između polova, i antagonistička integracija tako rascepljene prakse pomoću muške supremacije odnosno dominacije i tlačenja, ima specifična i u mnogo čemu jedinstvena svojstva, usled čega je bila perzistentna kroz istoriju i u veoma različitim antagonističkim strukturama poslužila kao polazište ili oslonac, kao i uzor drugim vidovima društvene podele i integracije, drugim dimenzijama antagonistički podjeljenih uloga. Ovde napominjemo samo neka među tim svojstvima:

1. Podela prakse između polova nastala je u najdaljoj prošlosti, i u kulturnom kontinuitetu, istorijskoj memoriji društava i čovečanstva, *izgubljena je spoznaja njenog porekla.* Ta podela je nastala u doba kad su relacije između kolektivne i individualne prakse, društva i ličnosti, bile *bitno* različite u odnosu na kasnija istorijska vremena. Te odnose karakteriše *prvobitna socijalizacija veoma ograničeno individualizovanih i minimalno diferenciranih pripadnika zajednice, i to putem osveštale i mistifikovane tradicije u magijskom, mitskom i religijskom obliku.* U tom obliku je sabirano, kristalisan i prenošeno celokupno iskustvo društvene prakse: u odnosu na ljudski organizam i psihi, prirodnu okolinu i

tehnologiju proizvodnje, materijalne i duhovne potrebe ljudi, efikasno delanje, načine ostvarivanja socijalne kohezije i efikasnost socijalne organizacije, načine međusobnog odnošenja delova zajednice i zajednica u slozi i sukobu, miru i ratu, u patnji i uživanju. Upravo taj oblik prenošenja socijalnog iskustva, socijalizacije pripadnika roda, i socijalne integracije, zatirao je prenošenje spoznaje o racionalnim osnovama, uzročnosti i celishodnosti, nužnosti i mogućnosti, smislu i vrednosti sabranog iskustva, praktičnih solucija u društvenom životu, društvenih funkcija i uloga. Ljudi kao pojedinci, generacije, pripadnici pola i grupe itd. preuzimali su »tradiciju« (u mentalne i delatne obrasce sredeno iskustvo) kao višu objavu, poruku, zapovest od različitih sila (duhova predaka, obogotvorenih prirodnih i socijalnih sila), i sledili kulturne i društvene obrasce s veoma ograničenim kritičko-spoznajnim i praktično-kritičkim odnosom, s izokrenutom spoznajom o kauzalnim vezama između vlastitih radnji i njihovih dejstava i posledica. Taj prvobitni vid društvene prakse, društvene reprodukcije, socijalizacije i integracije, do korena je zatro društvenu i individualnu spoznaju i o prvoj podeli prakse, između polova, koja je bila i u najvećem delu istorije čovečanstva ostala stožer celokupne društvene organizacije, struktura i sistema. *Otud je podela između polova socijalno, kulturno i mentalno fiksirana kao neproblematična, neosporna, sama po sebi razumljiva, nužna i »prirodna«* (u svim specifičnim značenjima »prirodnog«: od animističkog i religioznog, do biološkog i »društveno-prirodnog«) (Marks). Tako fiksirana, mogla je da posluži — sve do danas — kao postojano uporište, kao i ideoološki i mentalni prototip za sve druge, istorijski promenljive tipove cepanja društvene prakse i konsticije uloga.

2. Međupolna društvena podela *imala je* biološko, odnosno antropološko uporište koje nemaju druge društvene podele (izuzev društvene podele starosnih i rasnih grupa). Biološka, odnosno, antropološka razlika između muškarca i žene, i njihova mentalna i delatna uzajamnost koja iz te razlike proizilazi, imanentna je ljudskoj egzistenciji i uvek relevantna za sve dimenzije društvene prakse; ta relevantnost se *istorijski* menja zavisno od uslova i načina proizvodnje materijalnog života, ljudskih svojstava i društva. Opšta je *tendencija antagonističkih društvenih struktura da sačuvaju,*

mumificiraju, fiksiraju, produžavaju društvenu podelu između polova, društveno konstituisane razlike i odnose među njima, pošto su iščezle istorijske okolnosti razvoja čoveka i društva koje su — posredstvom bioloških i antropoloških razlika muškarca i žene — u nekom od prošlih razdoblja više ili manje nužno bile uslovile društvenu podelu između polova. (Te okolnosti se odnose na uslove materinstva, i biološke reprodukcije roda, u vezi sa uslovima, oruđima i drugim sredstvima materijalne proizvodnje u pojedinim istorijskim razdobljima; na sukobe i ratove među ljudskim grupama i društвима; na relativan značaj srodničkih bračnih i porodičnih odnosa u ukupnom društvenom procesu, itd.).

3. U uzajamnosti muškarca i žene sadržane su najdublje ljudske potrebe, koje su — polazeći od biološkog supstrata — postale primarne, neotklonjive bio-psihosocijalne potrebe svojstvene rodu, neprestano obogaćivane kulturno-istorijskim razvojem; reč je o potrebama koje su spojile u jedno nagonsko, razvijenije psihičko i socijalno-kulturno u jedinstvenu ljudsku celinu, prožimajući sve »slojeve« i dimenzije društvenog organizma i ličnosti. Otud je *antagonistički sadržaj podele uloga među polovima* nalazio (u odnosu na sve druge društvene podele) *izuzetnu mogućnost da se veže za autentičan ljudski sadržaj, za imperativne ljudske potrebe, za kulturno-istorijski najrazvijenije nagonske osnove, za najplemenitije mentalne procese i motive; i da iznudi saobražavanje tog autentičnog ljudskog sadržaja* (trajno spajanje izvornog i izopačenog, najplemenitijeg i nasilničkog, neotudivog i krajnje otuđenog, asocijativnog i antagonističkog, i to spajanje u funkciji društvenog sistema koji sprovodi antagonističku strukturu prakse). Usled toga je u društvenoj podeli uloga između polova, i u svim oblicima društvene podele, prinude, dominacije, iskorišćavanja, tlačenja, represivne socijalizacije, na koje bitno utiču odnosi između polova — bilo mogućno najpotpunije ostvariti svojstva koja smo pripisali ulogama uopšte:

- zavisnost egzistencije od prihvatanja društvenog porteta uloga;
- skrivanje antagonističkog karaktera podele uloga;
- individualnu mentalnu racionalizaciju društvene prinude;
- individualno potiskivanje svih psihičkih sadržaja privavnih interiorizovanom društvenom zahtevu;

— postavljanje pojedinaca u međusobnim odnosima kao agenata poretka; iskazivanje društvene prinude kao konsensusa i »moralne zajednice«;

— abdikaciju praktično-kritičkih i otpornih snaga ličnosti u odnosu na društvenu prisilu; pomirenost i pokornost lišavanih, podvlašćenih i potlačenih;

— ideološku legitimnost društvene nejednakosti, podvlašćivanja i ropstva; ideološko prožimanje podvlašćenih i potlačenih na osnovu te legitimnosti; ideološku i mentalnu saglasnost tlačitelja i potlačenog.

U ispitivanju uzroka pomirenosti i pokornosti žena u odnosu na diskriminacije, lišavanja i tlačenja kojima su podvrgavane, čini se da treba *prvenstveno* imati na umu da je u antagonističkoj podeli među polovima više nego u bilo kojoj drugoj društvenoj podeli iznudena, putem suštinske zavisnosti, adaptacija autentičnog ljudskog sadržaja, primarnih ljudskih svojstava, bitnih potreba. Treba, zaista, preispitati objašnjenja koja relativnu pokornost žena tumače prvenstveno njihovim manjim socijalnim aktivizmom, manjim učešćem u tehnološkim i kulturnim inovacijama i drugim oblicima prakse koja menja uslove egzistencije, usled vezanosti za biološku reprodukciju roda i za prostu reprodukciju materijalnih i socijalnih uslova života (šema: žena—priroda, prosta reprodukcija; muškarac — kultura, proširena reprodukcija)¹⁸. Takva objašnjenja, i kad kritikuju tu dihotomiju u fiksiranoj društvenoj podeli, uvažavaju da je žena unutar te podele bila društveno hendikepirana, i otud podložna, usled različite prirode funkcija kako ih je fiksirala društvena podela. Taj argument, naravno, ne može se potpuno odbaciti, ali ga je potrebno odvagati i relativizirati; a u prvi plan postaviti argumente koji podložnost žena iznudenoj društvenoj nejednakosti objašnjavaju najdubljim autentičnim ljudskim sadržajem koji je upleten, s krajnjom egzistencijalnom učenom saobražen antagonistički podeljenim funkcijama.

4. Stapanje društveno iznudenog i antagonističkog sadržaja sa najdubljim autentičnim ljudskim sadržajem, i to kroz najveći deo istorije čovečanstva, u društvenoj podeli po-

¹⁸ Reprezentant takvog teorijskog pristupa je C. Levy-Strauss i njegovo delo *Elementarne strukture srodstva* (*Les structures élémentaires de la parenté*, 1947).

lova, izazvalo je i *najdublje utiskivanje društvene prisile (i njenog za ljudski razvoj negativnog sadržaja) u celinu istorijski formiranih, odnosno modifikovanih ljudskih svojstava* (u »antropološki totalitet«). Dok se druge društvene podele uloga, odnosno antagonističke strukture koje iza njih stoje, interiorizuju socijalizacijom na nivou više ili manje promenljivih sklopova vrednosti i normi, i obrazaca socijalnog ponašanja koji su praćeni sankcijama, dotle se socijalizacija za podeljene uloge polova vrši i u *dubokim slojevima emocionalnog, čulnog i nagonskog*. I još: socijalizacija za podeljene uloge polova nalazi u tim dubokim slojevima milenijskom praksom urezane tragove po kojima se, kao po dobro podmazanim tračnicama, aktuelno društveno zahtevani sadržaj transportuje i smešta u dubine ličnosti. Ti tragovi su urezani u svim psihičkim slojevima, sve do kritičnih tačaka na kojima se psihički procesi vezuju sa biološkim; malo ima mesta sumnji da je veoma produženo dejstvo društvene podele među polovima zaseklo i u konstitucije organizama, u biološki supstrat, te ostavilo trag i u genetskom kodu ženskog i muškog.

5. Kroz najveći deo društvene istorije porodica je bila »osnova društva«, tj. najpre osnovni globalni društveni sistem (društva kao krvno-srodničke zajednice), zatim osnovni kolektivitet u društvenoj celini (plemenskog uređenja, odnosno društva koje kombinuje plemensku i teritorijalno-političku organizaciju; nakon toga, »celija« različitih tipova klasnih društava — u smislu mikrokozmosa društvenog sistema u kojem su sadržane i kombinovane njegove osnovne funkcije, i najzad u modernom klasnom društvu — jedna od osnovnih višefunkcionalnih jedinica, i to s funkcijama bitnim i nezamenljivim ili samo delimično zamenljivim u drugim podsistemima. Ova izuzetno velika, i izuzetno trajna, specifična težina koju ima porodica u društvenim sistemima, u reprodukciji tako različitih antagonističkih struktura, može se pripisati osobito *funkcionalnim preimcućtvima za održavanje antagonističkih struktura koje poseduje perzistentna, duboko urezana, najpotpunije antropološki prilagođena, duboko mistifikovana društvena podela uloga među polovima, podela koja determiniše strukturu porodice.*

U pretklasnim društvima društvo nastaje kao porodica, porodica se konstituiše kao društvo: ta podudarnost je od-

lučno uticala da se duboko ureže društvena podela među polovima, jer je ta podela bila osa konstitucije društva nerazlučivog od porodice. *Time je svim budućim klasnim društvima pružen kulturni, socijalno-organizacijski i socijalno-psihološki materijal za različita zdanja eksplotatorskog, represivnog i hijerarhijskog društvenog sistema.* Ugrađivanje tih najopštijih i najtrajnijih osnova u sukcesivne antagonističke strukture društva podrazumevalo je da se produžuje, obnavlja; novim ekonomskim, političkim i psihosocijalnim sadržajima dopuni; novim ideologijama potvrdi i revalorizuje društvena podela među polovima.

Dijalektika ropstva¹⁹ i oslobođenja žene

Identitet žene je rezultat dijalektike višestrukih procesa. Prvo, to je adaptacija na *polnu ulogu*, o čemu je napred bilo reči. Ona deluje kao *vanjska prisila* putem socijalnih normi i pravila ponašanja i internalizovanim sadržajima u psihološkom i socijalnom tkivu ženske egzistencije. Identitet se, međutim, stvara ne samo u procesu prihvatanja, već i u procesu otpora totalnom podređenju polnoj ulozi. Tvorci identiteta su *internalizovani* efekti represivnog karaktera polne uloge, efekti proizvodnje ženske svesti u patrijarhalnim, antagonističkim sistemima. To su oblici *nataložene alienacije* (zavisnost, inferiornost, konkurenčni odnos prema drugoj ženi, submisivnost, strah od uspeha, itd.), koji se često predstavljaju kao »priroda žene«, najčešće, biološki zasnovana,

¹⁹ Kada upotrebljavamo pojam »ropstvo«, stojimo na stanovištu koje je izneo i Jovan Đorđević u svojoj knjizi *Žensko pitanje*, Ideje Radnička štampa, Bgd., 1975, u fusnoti 24, na str. 6, da su pojedini naučnici, marksisti osporavali tačnost ovog izraza, ističući s pravom da »žene nisu klasa i da se njihov položaj ne može izjednačiti sa položajem robova. Marks, naročito Engels, pojmu ropstva žene ne daju značaj naučne definicije društveno-ekonomskog položaja žene u kapitalizmu, već se služe jednom figurom da bi istakli kako više-stranu potčinjenost tako i otuđenost žene (podvukla, N. L. S.) od njenog ljudskog bića«. Slična figura se koristi u marksističkoj literaturi i za najamnog radnika kada se govori, na primer, o »fabričkom ropstvu«, mada je sasvim jasno da najamni radnik po svom klasnom položaju nije rob.

te svi mehanizmi koji se na psihološkom i socijalnom planu odupiru toj pseudo-prirodi žene.

Budući da čoveka shvatamo kao *mogućnost*, kao htenje, kao težnju, a čovekovu prirodu kao tkivo koje se stvara u društvu i koje on autonomnom praksom sam stvara, to i »prirodu žene« smatramo rezultatom istih tih protivurečnih procesa.

Ova dijalektika nije karakteristična samo za formiranje čoveka, pola, niti je internalizacija podložničkih karakteristika vezana isključivo za formiranje ženske svesti. Internalizacija ropsstva je tamna, nevidljiva strana medalje svih porobljenih, potlačenih, eksplorativnih. Ona predstavlja *jedan* mogući pol reagovanja čoveka na poražavajuće uslove života u zajednicama u kojima *upotreba, instrumentalizacija i reifikacija* čovekovih delatnih moći predstavlja princip življenja i princip socijalno-političke organizacije.

Razlozi zbog kojih započinjemo sa »tamnom stranom medalje« ženske svesti su sledeći: prvo, slažemo se sa autorkama i autorima koji uočavaju tendencije u nekim feminističkim ambijentima da se jednostavno prečutkuje pristajanje žene uz neslobodu i patrijarhalizam, i uz njihove reakcionarne socio-političke i socio-kulturne protagoniste²⁰. Žene same po sebi a priori nisu, razume se, napredne i revolucionarne, već samim tim što su bile dominirane i lišene političke vlasti. Iako se slažemo da je, sledeći Marks-a, »potlačeni manje otuđen od tlačitelja«, ipak smatramo da je za analizu egzistencije potlačenih vrlo važno raspozнати alienirane socio-psihološke naslage, mirenje i konzervativizam, makar one bile i manje nego u onoga ko porobljava. Sa stanovišta oslobođilačke prakse to je višestruko značajno, jer stavlja na dnevni red pitanje *konkretnе svesti subjekata revolucije* i njenog revolucionisanja, te kritiku mešanja apstraktne svesti revolucionarnog subjekta u smislu njegove istorijske uloge i mogućnosti, i njegove stvarne svesti u datom istorijskom trenutku i socijalnim okolnostima. Mora se priznati da je u marksizmu ova

²⁰ Poseban prilog analizi tog fenomena daje M. A. Macciocchi u svojoj knjizi »Crna« žena (*La donna «nera»*), u kojoj govori o kon-sensusu žena sa fašizmom u Italiji (Feltrinelli, 1976) te u zborniku koji je uredila Žene i njihovi gospodari (*Le donne e i loro padroni*), Mondadori, 1980, koji se bavi socio-psihološkim, socio-kulturnim i socio-političkim aspektima ženskog podložništva i pristajanja uz fašističke i fašistoidne režime (Italija, Španija, Portugal, Čile, Nemačka).

strana medalje ostala prilično nerasvetljena, da je rezultirala mistifikacijom i fetišizacijom revolucionarnog subjekta, te da se i u radničkom pokretu malo zapažalo koliko svest vlađajuće klase prožima svest proletarijata, odnosno — u ženskim pokretima — koliko patrijarhalistička svest prožima svest žene. Još jedan razlog zbog kojeg dajemo prvenstvo analizi internalizacije ropstva u okvirima dijalektike oslobođilačke prakse je u tome što mislimo da ona ima univerzalan značaj sa stanovišta opštelijudskog oslobođenja. Naime, izuzitost primera ženske egzistencije doprinosi boljem razumevanju *sukoba koji se zbiva u unutrašnjosti čoveka* kada se nosi sa silama koje stoe protiv njega i ukazuje da to nije sukob samo sa spoljnim silama, već jednim značajnim delom i *sukob sa samim sobom*, i snagama u vlastitoj nutrini koje delaju protiv čoveka²¹.

Polna uloga kao internalizacija ropstva

U ovom odeljku ćemo se prvenstveno baviti krajnje alienirajućim efektima socijalne uloge pola — *internalizacijom ropstva* ili *psihološkim samozarobljavanjem potlačenih*. Operativno uporište i laboratorijska ove alienacije jeste uloga pola.

Socijalni obrasci ponašanja su nužna društvena sredstva preko kojih se ličnost poučava društvenom životu, dužnostima, obavezama i odgovornostima prema drugim ljudima i njihovim socijalnim ulogama. Ti obrasci, naime, mogu biti diferencirani preko bogatstva životnih opredeljenja pojedinaca i potreba zajednica, ali ne moraju biti hijerarhijski. Obrasci mogu usmeravati, ali ne moraju ograničavati. Obrasci mogu biti komplementarni i recipročni — ali to podrazumeva jedan vrlo visok stepen egalitarizacije društva, jedno humano i razvijeno društvo, i mogućnost da se obrasci menjaju, razmenjuju i kritički preispituju. To, svakako, nije slučaj sa polnom ulogom kao socijalnom kategorijom, razume se.

²¹ O tome kako instrumentima sopstvenog otuđenja, odnosno internalizovanim vrednostima patrijarhalno-građanske kulture žena radi protiv vlastitog interesa i humaniteta, piše naročito inspirativno Karla Ravojoli, u knjizi *Zena protiv sebe same (La donna contro se stessa)*, Laterza, Bari, 1977.

O ulozi kao *otuđujućoj po sebi* govorи se i u filozofiji kada se naglašava da je učenje uloge zapravo rutinsko i nekritično *oponašanje*. Agnes Heler smatra da je koncept uloge u sociologiji zapravo to: nekritičko učenje gotovih obrazaca složenih oblika ponašanja²².

Polnu ulogu možemo smatrati »izvršnim organom« represivne i hijerarhijske organizacije društva jer gde se god javlja ima karakteristike rigidnosti i represije. *Socijalna antagonizacija, pritisci i socijalna kontrola* koji se vrše preko polne uloge imaju nekoliko različitih efekata od kojih nisu svi jednako otuđujući, iako su svi represivni.

Prvo, pritisci i kontrola izazivaju *usaglašavanje* ponašanja (ali ne i mentaliteta) prema zadatim normama kako se ne bi pretrpele (često preteške) društvene sankcije. (Kamenovanje i fizička likvidacija zbog preljuba sigurno su najdrastičniji primer, ali ništa manje nije drastičan prezir i ostrakizam za razne druge vrste »neprimernog« ponašanja žene). Ovde je važno da se naglasi da to *još uvek ne znači otuđenje* (od sopstvenog rodnog u sebi), jer je žena ovde kao objekt društvene prisile (često i institucionalne) *svesna da se prilagođava i zadržava kritički odnos* prema opresiji i opresoru. U tim okvirima je moguć, dakle, *subjektivni otpor* otuđenju, iako su ekonomski i društveni odnosi krajnje otuđeni. S tom pretpostavkom je *nada* kao (borbeni) princip u mogućnosti oslobođenja i oslobađanje borbene energije protiv ropstva otvorena i moguća, mada je svakodnevno frustrirana. Ili, kako kaže A. Heler: »... Stvaranje subjektivno neotuđene svakidašnjice je u takvim uslovima već po sebi herojsko delo, objava rata otuđenju... Ove borbe za stvaranje svakodnevnog života dostojnog čoveka su čak premise za to da čovečanstvo u budućnosti zajemči ukidanje otuđenja...²³

²² Svrstavajući ulogu u tip *oponašanja*, Agnes Heler ističe njen heteronomni i otuđujući karakter. Ona kaže: »Istaknutu ulogu među tipovima podražavanja uobičajenim u svakodnevnom životu ima podražavanje načina ponašanja. Ono se ne ograničava na određene običaje, već svaki put obuhvata jedan ili više složenih tipova ponašanja. Ta pojava se u sociologiji naziva »podražavanje uloge« ili »usvajanje uloge«. Ali izraz »uloga« ne upotrebljavamo prosto kao klišea ponašanja, već samo za (otuđenje) pojave, oblike koji su se pretvorili u klišea, u obrasce...« (*Svakodnevni život*, Nolit, Beograd, 1978, str. 285).

²³ *Svakodnevni život*, str. 382.

*Drugi tip reagovanja na prisilu je uvek prisutan, manje ili više manifestan bunt protiv neljudskih uslova života i u tom smislu je tačno da je čitava istorija do sada bila istorija borbe klasa. Nas, međutim, ovde najviše zanima treći tip reakcija i procesa: to je pitanje *proizvodnje i samoproizvodnje ljudske svesti*, potlačenih. Marksizam je prvi ukazao na procese proizvodnje svesti, težeći da demistificira svest ljudi u buržoaskom društvu i da prodre u mehanizme proizvodnje te svesti, ali je malo osvetlio procese *samoproizvodnje* svesti potčinjenih, posebno žene. Naime, efekat proizvodnje čoveka koji predstavlja *psihološku internalizaciju potčinjanja*, odnosno, internalizaciju opresivne uloge, prilično je potcenjen.*

Pitanja protivurečnosti psihologije potlačenih su bila sistematski potiskivana od strane dogmatika i vulgarno-ekonomistički orientisanih marksista. Tačko je staljinizam proglašivši psihologiju buržoaskom naukom, skinuo sa dnevнog reda i značajna pitanja marksizma za koja se nisu mogli dati odgovori pomoću krutih shema o »odnosu baze i nadgradnje«. Činjenica da se socio-ekonomska i ideoološka situacija ljudi ne mora poklapati nije ih dala zbuniti. Takođe ni činjenica da se socio-ekonomski položaj ne pretvara direktno u ideologiju i političku svest. Vilhelm Rajh, među prvima, ukazuje na štetnost vulgarno-marksističkog tumačenja odnosa između ekonomskog i društvenog položaja ljudi i njihove svesti, na ulogu *psiholoških posredovanja* u tom odnosu, te na štetnost anatemisanja psihologije od strane dogmatskog marksizma. On smatra da se suštinska razlika između buržoaske i revolucionarne psihologije sastoji u sledećem:

»... Kada radnici koji gladuju zbog smanjene nadnice štrajkuju, njihovo delovanje proizilazi direktno iz njihova privrednog položaja. To isto važi i za gladujućeg koji krađe. Ne treba nikakvo dodatno psihologjsko objašnjenje da bismo shvatili krađu zbog gladi ili štrajk zbog izrabljivanja. U tom slučaju ideologija i djelovanje odgovaraju privrednom pritisku. Ekonomijski položaj i ideologija se poklapaju. Građanska psihologija u tom slučaju običava pokušati psihologjski objasniti zbog kakvih se navodno iracionalnih motiva štrajka ili krađe, a takva su objašnjenja uvijek reakcionarna. Za *dijalektičko-materijalističku psihologiju* pitanje je upravo obrnuto: ne treba objasniti zašto gladujući krađe ili izrabljeni

štrajka nego to zašto većina gladujućih ne krade i većina izrabljivanih ne štrajka...«²⁴ (podvukla N. L. S.).

Očigledno je pitanje za jednu dijalektičko-materijalističku psihologiju kako to da žena na tlačenje ne reaguje buntom, već čak šta više internalizira vrednosti, norme i ideologiju tlačitelja.

Ne treba, naime, nikad smetnuti s umra da patrijarhalistički, konzervativni i kontrarevolucionarni stavovi koji smatrali ženu prirodno inferiornim bićem, zbog čega je sudbinski vezana za podređen status u društvu i isključenje iz javnog života, ekonomije, politike i kulture, nisu samo ukorenjeni stereotipi koje žena doživljava kao nešto vanjsko, nametnuto spolja, već su to i *načini mišljenja žene o sebi samoj*. Ženi je ropstvo nametnuto, naravno, pre svega, kao spoljna tamnica. Još od prve podele rada ženina društvena identifikacija je bila sistematski usmeravana i ograničavana. Njen je socijalni krug ograničen na kućno ognjište i oblast privatnog. Ženina opštedruštvena identifikacija (što znači istinski osetiti sebe delom čovečanstva, ljudskog roda) bila je sistematski ograničavana, ili na religiozno-submisivnu ili patrijarhalno-nacionalističku (videćemo nešto kasnije koliko će to značajnu ulogu odigrati u fašističkoj ideologiji i njenom odnosu prema ženi), a uvek se računalo na povezivanje socijalnih osećanja žene sa njenim primarnim materinskim nagonom. »Vanjska tamnica« je, dakle, bila uspešno kombinovana sa duhovnim i ideološkim okovima koje je žena delom morala internalizovati kao »svoju ulogu«, »svoju prirodu«.

Beti Frajden pravi poređenje između ženske egzistencije kroz istoriju i situacije u koncentracionim logorima, upravo, sa stanovišta represivne kombinacije vanjske prisile i nasilja i ove unutrašnje tamnice duha²⁵. Značajem i snagom ovih unutrašnjih okova barem delimično se može odgovoriti na pitanje kako to da mase žena (kao i uostalom mase potlačenih), uprkos najžešćoj degradaciji i manipulaciji koja je često lako prepoznatljiva, ne reaguju buntom i otporom.

²⁴ Wilhelm Reich: *Masovna psihologija fašizma*, Ideje, Bgd., 1973, str. 25—26.

²⁵ Betty Friedan: *The Feminine Mystique*, New York, Norton, 1963. (Ova knjiga je zapravo značila i buđenje ženskog pokreta u Severnoj Americi, pod nazivom Womans Liberation Movement, skraćenica koja je uobičajena — WLM).

Pozivajući se naročito na studije Bruna Betelhajma o ljudskim stradanjima u konc-logorima, Beti Frajden se slaže sa njegovim zaključcima da je najznačajnija osnova mogućnosti kontrole i absolutne dehumanizacije logoraškog života bilo *gubljenje identiteta i razgradnja ličnosti zatvorenika*²⁶.

Identitet ličnosti je svest o *odgovornosti za vlastito biće*, to je osećaj sebe kao *autonomne* i celovite ličnosti koja se odupire partikularizaciji i redukciji na koji je prisiljava (antagonistički, represivni) poredak. Identitet, sem toga, nije samo svest o *onome što jesmo*, već i o *onome što bismo mogli i želeli biti* u budućnosti. To je, nadalje, svest o vlastitom postojanju i traženje smisla toga postojanja. Individua koja teži autonomnom i snažnom identitetu, kako kaže A. Heler, »... ne sabija svoju ličnost u neke granice, ona na sebe primenjuje merila univerzuma, sama izabira, u okviru datih granica, svoje vrednosti, svoj svet, onaj univerzum koji za nju važi kao merilo...«²⁷

U svim određenjima razvijenog i neotuđenog identiteta ističe se značaj življenja koje ima pun humani *smisao*.

»... Onaj, čiji je život pun smisla — kaže A. Heler — stvara od svoga sveta za nas bivstvujući, time što njega — i ujedno sebe — stalno *menja i preobražava*... Razvitku individue čiji je život pun smisla samo smrt predstavlja granice...«²⁸

Ali, ispravno naglašava A. Heler, pre svega je nužno »da svet u kome čovek živi pruža mogućnost za život pun smisla...«²⁹ Ako čovek radi dvanaest sati dnevno besmislen posao, on ne može živeti život pun smisla.

²⁶ B. Bettelheim: *The Informed Heart-Autonomy in a Mass Age*, Glencoe, Ill., 1960. je jedna od prvih i najiscrpnijih studija koja se bavi opisom i analizom šta se dešava sa identitetom ličnosti u drastično dehumanizovanim uslovima života u nacističkim koncentracionim logorima. Studija ima veliku vrednost, pre svega, zbog toga što osvetljava manje poznatu stranu nasilja: onu koja se internalizira u svesti ljudi izloženih nasilju, te ih čini bespomoćnim robovima, a osvetljava i one mehanizme u svesti logoraša koji su bili najefikasniji otpor dehumanizaciji i ljudskoj kapitulaciji: to je borba za očuvanje identiteta i svojih zrelih interesa. (Inače, B. Betelhajm je i sam bio zatočenik u Buhenvaldu i Dahauu, te je studija, sem što je izvanredno psihološki i psihanalitički promišljena, još i doživljena kroz ličnu borbu za očuvanje identiteta.)

²⁷ A. Heler: *Svakodnevni život*, str. 391.

²⁸ Isto, str. 391.

²⁹ Isto, str. 391.

Izopštenje žene iz javnog života, život vezan za zatupljujuću rutiniranost kućnih poslova, životne aspiracije ograničene porodicom i održavanjem i organizovanjem života u njoj, vezanost ženinog identiteta za vlasnika (oca, brata, muža), ekonomski i psihološka zavisnost od patrijarhalnih institucija, indoktrinacija običajima, religijom i heteronomnim moralom — sve su to bili realni okviri ženine egzistencije kroz dugu ljudsku istoriju. Svi aspekti toga života su manje ili više destruktivno delovali na mogućnost izgradnje humanog, opštelijudskog identiteta žene. Prvo, žena nije bila odgovorna za *vlastito biće*, jer je prema njoj uspostavljan principijelno paternalistički odnos. Bila je odgovorna samo za partikularite koji su služili reprodukciji patrijarhalnog poretkta. (Za negu dece, za kuću, za vernost i odanost gospodaru.) Drugo, žena nije sebe smela osećati kao autonomnu ličnost, jer je po definiciji svoje uloge bila nečija, u službi nekoga, u funkciji nečega izvan nje same — autonomnost i doživljaj sebe kao subjekta i aktera bila je najgora jeres, vešticiarenje. Treće, nije se smela odupirati partikularizaciji, već, naprotiv, morala je da neguje partikularizaciju, jer ona je »pre svega majka, domaćica, čuvarica domaćeg ognjišta«, ona koja rađa i koja sahranjuje. Četvrto, svest o onome što žena jeste kao čovek i što bi mogla biti kao »ostvarenje celog čoveka«, bila je sistematski gušena, jer su se ženine aspiracije oblikovale na vrlo niskom nivou — postići uspeh u životu najčešće je znaločilo naći sebi mesto na kome će se realizovati kao bio-fiziološki i emocionalni stub porodice. Izgradnja ženinog identiteta je imala za svoje okvire *principijelni rascep između privatne i javne sfere* što je samo društveni odraz rascea totalne ljudske prakse na partikularitete (lično, emocionalno/javno, racionalno), te je žena mogla imati samo partikularno-privatne aspiracije, realizaciju u porodičnoj ulozi. U okviru tog razdora između privatnog i javnog života, koji po sebi predstavlja alienaciju, identitet kako žene, tako i muškarca, javlja se kao svojevrsna forma alienacije, život bez stvarnog totalnog ljudskog smisla.

Život u koncentracionom logoru, kako opisuje u svom radu Betelhajm, nije samo grubo vanjsko i fizičko nasilje. On atakuje na ličnost i njen identitet. Već samim činom zamene imena i prezimena za bezimeni broj, to i simbolički iskazuje. Logoraš postaje niko, on nema identiteta i to je

ono što mu se prvo saopštava. Svet vanjskog, javnog, u kome je logoraš bio neko, sa svojim interesima, sposobnostima, daleko je iza zidova i vremenom prestaje i da postoji. Ako čovek doživi logor kao realan okvir svog života, a sebe u njemu kao deo stvarnog sveta, nastaje takva destrukcija ličnosti koju je teško razumeti pod normalnim okolnostima. Za one internirce, naglašava Betelhajm, koji su internirani duže vremena, a svet logora postao jedina realnost, veoma je bilo teško da zadrže svoj unutarnji integritet i identitet. A ukoliko se to ne uspe, nastaje duhovna kataklizma, gubljenje orijentacije i ostaci ličnosti se adaptiraju na dehumanizovane uslove logoraškog života.

Za egzistenciju žene u istoriji antagonističkih društava karakteristična je činjenica da je *svet robovanja* (bez praktične alternative) bio *jedina njena realnost*. U toj realnosti je trebalo živeti, oblikovati se, prilagođavati i izgrađivati svoje osobine. Efekat delovanja takve realnosti je, između ostalog, i *masovno samozarobljavanje žena*. To bi možda bio delimičan odgovor na pitanje kako to da su mase žena postale najpošlušniji zarobljenici, uz to još ubedeni u ispravnost, prirodnost i opravdanost svog ponižavajućeg položaja. Beti Frajden naziva ovo samozarobljavanje »zatvaranjem u kaveze sopstvenog duha«, a kada oni postoje, izlišni su spoljni čuvari. Autokontrola i autocenzura su efikasnije od svake vanjske kontrole i cenzure.

Internirci u konc-logorima nisu uživali nikakva prava i nisu imali nikakvog podsticaja iz spoljnog sveta. Ako se to uporedi sa ženom koja je, takođe, lišena svakog prava i isključenjem žene iz javnog života, koje traje tako dugo koliko i rascep prakse na muško/žensko i privatno/javno, nije teško pretpostaviti da su se efekti slični »sindromu konc-logora« morali utisnuti u žensku psihu. Zarobljenici su bili prisiljeni da provode svoje dane u aktivnostima koje su bile krajnje zamorne ne samo zato što su bile fizički nepodnošljive, kako kaže B. Frajden, već zato što su isključivale svaku koncentraciju duha, nisu pružale nadu ni za kakvu istinsku afirmaciju ličnosti. Te aktivnosti su bile *lišene smisla, zaglupljujuće i strogo kontrolisane*. Aktivnosti takvih osobina karakterišu u celini i ženski mikrokozmos. One nisu pretpostavljale nikakvu istinsku inicijativu. Takva je inicijativa, napro-

tiv, bila najkravije ugušena. Nije bilo moguće nikakvo izražavanje ličnosti, nikakva samoinicijativa.

U logorima se nagomilani revolt i bes, kako opisuje Betlhajm, često probijao u žestokim sukobima i agresijama među zarobljenicima, umesto da se ta duhovna i fizička energija miliona zatočenika usmeri na zajedničkog zlotvora. U tom smislu, zanimljivo je pokazati kako se žene ponašaju jedna naspram druge u ropskim uslovima svakodnevnog života. Ilustrativan primer daje Marija Rosa Cutrufeli, govoreći o *vrstama socijalne kontrole nad ženom* na Siciliji³⁰. Kada se muž, otac i braća nalaze daleko (reč je o ekonomskoj emigraciji) čitav kvart, selo uzimaju na sebe obavezu da podozriivo i strogo kontrolišu ženu. Stvara se klima u kojoj žene kontrolišu žene i policijski se mešaju jedna drugoj u najintimnije sfere života. Žena prati ženu da li izlazi iz »kućnog zatvora«, kako je obučena, s kim razgovara³¹. Gubi se tradicionalna spontana solidarnost karakteristična za osobe u jednakoj nevolji. Neudate se plaše udatih i obratno, mlađe se plaše starijih, svaka suseda, kako opisuje autorka, ima pravo i obavezu da denuncira i presuđuje u ime »društvenog morala« koji je zapravo njihov zajednički tlačitelj i ubica njihove duše i tela.

Poređenje između životnih uslova žene u patrijarhatu i koncentracionih logora, iako je naravno suviše oštro, ipak, kao metod analize ukazuje na anatomiju i procese teških drama koje je žena morala proživljavati u traganju za svojim identitetom kroz destruktivnu i zatupljujuću istoriju svoga razvoja. Ženi je bila potrebna dvostruka hrabrost i snaga da bude individua. To poređenje pokazuje da ropsstvo nametnuto spolja teškom prisilom i torturom *ne deluje samo direktno*, već mnogo dublje i značajnije *preko proizvodnje osakačenec redukovane ličnosti* sve do njene *apsolutne destrukcije*. Otporne snage ličnosti se mogu istopiti u masovnom gubljenju autonomije i ličnog integriteta, najviše činjenicom samozarobljavanja. Iz studije Betlhajma vidi se da relativno male

³⁰ Maria Rosa Cutrufelli: *Časno nezaposlena (Disoccupata con onore)*, Mazzota, 1975.

³¹ Tema filma »Grk Zorba« je takođe posvećena agresiji jedne patrijarhalne ostrvske sredine prema udovici; žene su prema njoj najagresivnije kada se ona ne ponaša kako priliči njenoj »udovičkoj uljazli.«

snage SS nisu u logoru bile same po sebi dovoljne da drže pod kontrolom tolike zarobljenike. Mnogi su bili, kako kaže autor, manipulisani i upravo zato što su u jednoj monstruoznoj, neljudskoj situaciji sami sebe zarobljavali u tamnicy svoje vlastite duše, nastojeći da zaborave svoju prošlost, zatvarajući oči pred svojom odgovornošću za svet sadašnjosti i neke buduće mogućnosti. Kao što je za one koji su bili internirani duže vremena u logoru taj svet postajao *jedina realnost*, tako je i za ženu čija je internacija trajala vekovima ta internacija postajala njen realni svet i činila je inertnom osobom bez ljudske prošlosti i budućnosti. Zarobljenici koji su preživeli, koji nisu fizički stradali i koji kao ličnosti nisu bili uništeni, kako kaže B. Betlhajm, bili su upravo oni koji su i u tim teškim uslovima uspeli da sačuvaju jezgra svog unutrašnjeg sveta, svoje zrele interesne i vrednosti i svoj lični identitet. Ženina je ljudska drama utoliko teža i bolnija što taj identitet nije još ni izgradila. Žena je *uvek* bila nečiji posed, nije ni postojala kao zaseban ljudski identitet. U patrijarhalnim društvima najteže frustracije trpi žena ako »nije ničija«. Ona izaziva najviše podozrenja, nenormalna je, izopštena iz društva i opasna već zbog same činjenice da *nikom nije potčinjena*, da je samo svoja.

Duh podaništva, mirenja, inferiornosti i konkurentske odnos prema drugoj ženi sa kojom se u okviru ropstva bori za prestiž, tinja u ženskoj svesti još i danas — svugde gde je patrijarhalistički sindrom na delu. Čak i tamo gde je on institucionalno i deklarativno poražen kao ostatak prošlosti.

Da rezimiramo:

Mi ovde raspravljamo *dijalektiku ponašanja podjarmljennih, socio-psihološke izraze te dijalektike i mogućnosti izlaza — razotuđenja i oslobođenja*. Prva pretpostavka dezalijenacije na nivou ličnosti je razbijanje okova samozarobljavanja, što bi se u revolucionarnoj teoriji nazvalo »samoosveštenjem potlačenih«. Ovde naglašavamo da je izlazak iz samozarobljavanja za ženu posebno značajan aspekt revolucionarne prakse, jer je odnos dominacije i subordinacije najdublje ušao u njihove psihološke strukture.

Iako se ovde bavimo podaničkim mentalitetom i usvajanjem kulturnih stereotipa potčinjavanja u svesti žene, ti mehanizmi nisu karakteristični samo za ženu. *Internalizacija ropstva kao mogućnost je tamna strana medalje socijalne prakse*

svih porobljenih i potlačenih. Ona predstavlja jedan mogući pol ljudskog reagovanja na poražavajuće, neljudske uslove u antagonističkim, represivnim, autoritarnim, totalitarnim sistemima. Njoj se kao pozitivna istorijska mogućnost uvek suprotstavlja borba za autonomni identitet, integritet i nezavisnost i borba za oslobođenje i realizaciju svih humanih potencijala. Internalizaciji ropstva se, dakle, suprotstavlja — revolucionarna praksa ljudi.

Razumeti dijalektiku toga odnosa znači razumeti svu složenost ideooloških i socio-psiholoških posredovanja između ekonomskih i socijalnih uslova, s jedne strane, i mogućnosti, karakteristika i domaćaja socijalnih pokreta potlačenih i eksplorativnih (posebno radničkog i ženskih oslobođilačkih pokreta).

Ova analiza je, takođe, značajna za prevladavanje vulgarno-marksističkog tumačenja odnosa između socio-ekonomskog položaja žene i njene klasne svesti i revolucionarnosti. Ilustrira to na primeru koji daje V. Rajh³²:

... Pomicimo, na primjer, na prosječnu kršćansku radničku ženu: ona gladuje isto toliko kao i neka komunistička žena, podliježe dakle istom ekonomijskom položaju, ali glasa najprije za centar, a onda za NSDAP; ako sad razjasnimo još zbiljsku razliku u seksualnoj ideologiji prosječne klasno svjesne i prosječne kršćanske žene, onda spoznajemo odlučujući značaj seksualne strukture; antiseksualna moralna sputanost prijeći kršćanskoj ženi da dođe do svijesti o svojem socijalnom položaju, i to ju tako čvrsto veže uz crkvu kao što dovodi do straha od »seksualnog boljevizma«. Teorijski se taj položaj može prikazati na sljedeći način: vulgarni marksist koji misli mehanistički smatraće da klasna svijest, tj. uvid u socijalni položaj, mora biti posebno izražena tamo gdje se privrednoj bijedi pridružuje i seksualna. Po tom mišljenju mase bi omladine i žena morale biti daleko više klasno svjesne od muškarca. U zbilji je upravo obratno, a vulgarni marksist je pri tom posve bespomoćan. Njemu će biti neshvatljivo da se kršćanska žena odupire i samom slušanju njegova programa. Objasnjenje je: zatomljivanje grubog materijalnog zadovoljavanja potreba daje drugi rezultat nego zatomljivanje seksualnih potreba. Prvo zatomljavanje tjera

³² W. Reich: *Masovna psihologija fašizma*, str. 37—38.

na bunt, a drugo time što potiskuje seksualne prohtjeve, time što uklanja iz svijesti i kao moralna obrana unutarnje se učvršćuje, spriječava pojavu *obiju* vrsta bunta. Čak je i samo sputavanje pobune nesvjesno . . .».

Reakcionarnost ženskih masa može se uporediti sa reakcionarnošću uopšte, s tim što žena, budući da je još zavisnija od patrijarhalnog ustrojstva braka i porodice, može i grčevitije da se bori za njihovo očuvanje i očuvanje najkonzervativnijih koncepata koje oni u sebi nose.

Citav registar »kulturnih vrednosti« koje čine, na primer, fašističku ideologiju u najneposrednijoj vezi su sa oblikovanjem ženske svesti u patrijarhalizmu³³. Upravo zato su i reakcionarni sistemi i te kako računali na ženske mase.

Ako istorijsku situaciju žene, koju prati, s jedne strane, hronična kriza njenog ljudskog identiteta i aktivan otpor i bunt protiv degradirajućih uslova života, s druge strane, posmatramo kao dva pola reagovanja koji se ne isključuju, već predstavljaju izraz rata koji se zbiva unutar čoveka, u njegovom subjektivnom svetu, onda još jasnije postaje zašto tom ratu dajemo univerzalno-ljudski smisao. *Jer: univerzalno je pitanje sa stanovišta perspektiva i budućnosti čovekove da li će unutar čoveka prevagnuti sile nataložene alienacije, što znači da li će čovek ostati pomiren sa sopstvenim ograničenostima i ograničavajućim porecima ili će težiti ka oslobođenju svojih ukupnih ljudskih potencijala, posizanju svog istinskog humanog identiteta kroz borbu sa dehumanizovanim sistemima.* To, vidi se, nije samo pitanje žene i perspektiva njenog društvenog položaja, već je to ozbiljno, fundamentalno pitanje budućnosti čoveka na ovoj planeti. To je pitanje mogućnosti i perspektiva revolucije.

Neke struje feminizma, međutim, sklone su da previde višestrukost ovih procesa i ponekad nastoje po svaku cenu da idealizuju ženu upravo koristeći argument koji zaista stoji (ali samo u relaciji sa njegovom izokrenutom stranom) da je žena revolucionarni subjekt po sebi, jer je najpotlačenija, te ujedno i najmanje otuđena. Ovu apoteozu žene treba izbeći i

³³ Navodeći te elemente »kulturnih vrednosti« reakcionarno hrišćanske i fašističke ideologije, V. Rajh citira njihovog ideologa 30-tih godina Kurta Huttenga. To su po njemu: »Brak kao veza, obitelj kao zahtjev, otadžbina kao samovrijednost, moral kao autoritet, religija kao obaveza iz vječnosti«, *Masovna psihologija fašizma*.

ne preskakati tamne mrlje u istoriji osvešćenja žene, jer time ne činimo dobro ni ženi ni revolucionarnom pokretu, a ni njegovoj teoriji. Naime, *podložništvo kao socio-psihološki, socio-politički sindrom znao je da bude jedan od bitnih momenata načinje političke manipulacije i znao je da tražično vraća točak istorije unazad*. U narednom odeljku raspravljaćemo upravo takav jedan primer.

Društveno - politički malignitet ženskog podložništva — primer: žena i fašizam

Negacija identiteta žene i submisivnost žene mogu imati maligne posledice. Istorische činjenice pokazuju vrhunac tragedije progresivnog gubljenja humanog identiteta žene, kada je žena (radi se, naravno, o jednom delu žena, ali taj broj nije zanemarljiv) prihvatala jednu ideologiju koja je sama kvintesencija negacije žene kao ljudskog bića. To je fašizam.

U fašističkoj ideologiji žena je velika žrtva, žrtva sa uživanjem, sreća koja negira samu sebe. M. A. Mačoki³⁴ daje zanimljivu analizu kako iz fašistoidnog patrijarhalizma izrasta ideologija kojom se manipulisalo ženom u fašističkoj Italiji. Majke palih boraca fašističke Italije identifikuju se sa prebuđenim starorimskim mitovima žene: sa Kornelijom, majkom braće Grah »koja iznosi svoju mrtvu decu kao što bi juvelir iznosio svoje briljante«, Lukrecijom koja se ubila zbog sramote, jer je bila silovana, ili Kamijom, koju je ubio rođeni brat, jer je oplakivala svoga verenika. Ovakav mit žene, kako kaže autorka, postaje izvor muške moći koja u fašističkoj ideologiji igra dominantnu ulogu, i čini je tipično patrijarhalnom. Osećaj žene prema vlasti diže se na kvadrat potčinjavanje, prihvatanje ropstva u kući, stavljanje sebe u službu reprodukcije vrste za »velike ciljeve« Dučea ili Hitlera u Nemačkoj. Musolini izbacuje za žene tri M (Maschio, Marito, Musolini), a Hitler tri K (Kinder, Kirche, Küche). Sve se čini u ime čisto ženske opčinjenosti i ljubavi prema njihovoj muško-

³⁴ M. A. Macciocchi: *Žena i fašizam*, III program Radio-Beograda proleće 1977.

sti i veličini. Kao svog saveznika, kaže Mačokijeva, Musolini je ščepao batinu, vitlao njome, govoreći ženama kao drski mužjak koji opominje ženku da će ljubav uslediti posle batina. Tvrđio je da žena radeći postaje muškobanjasta, da oduzima muškarcu hleb, da uključenjem u javni život i rad dobija karakteristike i navike koji nisu u skladu sa njenim »jedinim istinskim pozivom da produžuje vrstu«. To uključivanje kastrira muškarca jer ostaje bez posla, bez maštine i bez žene. Ne može biti otvorenijeg pledoaja da se žena konačno pojmi kao životinja lišena ljudskog dostojanstva i razuma, no ipak su žene, sitne buržujke, aristokratkinje, vrle domaćice padale u nesvest kada je on držao svoje govore, kao što je isti taj sloj žena u Nemačkoj masovno prihvatao nacizam. Nacistkinje su u Nemačkoj isticale kako im ne pada na pamet da se bore za jednakost sa muškarcem, već želete da služe interesima otadžbine i najvernije slede vođu³⁵.

Glorifikacija materinstva, koja je inače bazična vrednost patrijarhalnog mentaliteta i sindroma, dobija u fašističkoj ideologiji posebno značajno mesto. Muškarac je mistični čuvar vrednosti rase, a žena velika majka.

»... Emocionalna kuga fašizma širi se u familijalističkoj epidemiji koja ženu primorava da se odrekne svog autonomnog postojanja pod bićem onog koji njome raspolaže, da se raspinje na krst neprekidne prokreacije, uvek pokorna patrijarhalnom autoritetu kao žena, supruga, kćerka. (Virginia Vulf, kao što sam rekla, upoređuje surovost patrijarhata sa surovošću fašističke diktature 1940). Hitler ... sankcioniše pripadanje žene zajednici: nacija se identificuje sa majkom, majka sa porodicom, a Država je jedna molekularna skupina sastavljena od porodica. On piše u *Mein Kampf*-u: „Još preča od zajedničkog rada je dužnost muškarca i žene da produžuju vrstu. Plemenitost te misije polova je uzrok specifičnih prirodnih darova proviđenja. Naša je najviša dužnost ... krajnji cilj jedne zaista organske i logične evolucije, zasnivanje porodice. Ona je najmanja, ali najznačajnija jedinica u strukturi Države ...“³⁶

Apel na veliku žrtvu majki i antikomunistička kampanja idu vrlo često zajedno u fašističkoj propagandi. Evo kako

³⁵ Isto, str. 56.

³⁶ M. A. Macciocchi: *Ženska seksualnost u fašističkoj ideologiji, Marksizam u svetu*, 8/9, 1981, str. 108.

jedna poznata udovica za vreme frankizma u Španiji govori preko radija španskim majkama:

»... Majke Galicije koje ćete jednog bliskog dana zagrli svoje sinove ovenčane slavom vojničke časti... Klamjam se s poštovanjem prema bolu majki koje su izgubile svoje sinove... Ali, vi majke Galicije bićete heroine ove burne epohe. Vaše suze, bistre i tople kao reke koje natapaju naša polja, dospeće do Boga, a on će vam dati podršku da biste mogle da nastavite da živite jer vi znate da ste svojom krvlju spasile našu poštovanu Španiju... Vaša se misija razlikuje od misije muškarca: žena je došla na svet da se Moli, Voli i da Prašta (podvukla N. L. S.)... Za vas je vojnik sin... koji je jači od vas... i reći ćete mu: „Hoćeš li biti dobar? Budi dobar i ubij sve crvene. Obećaj mi da nećeš poštovati ni jednog!“... Vi majke Balearesa (broda koji je potopljen i na kome je stradalno mnoštvo Frankovih vojnika — prim. N. L. S.) ne plačite: vaši sinovi su prinčevi mora... Oni vas gledaju s neba, vas majke heroja...«³⁷

Identifikacija majke i domovine figurira u fašističkoj ideologiji kao važno sredstvo manipulacije ženskim masama u najcrnije političke svrhe. Na popularnom nacional-socijalističkom kalendaru Gebels je zapisao: »Domovina je, to nikada ne zaboravi, majka tvog života«, a u nacističkom Angriff-u stoji obrazloženje zašto su nacisti proglašili majčin dan nacionalnim praznikom:

»Majčin dan. Nacionalna revolucija je zbrisala sve sitno (sva beznačajna neslaganja — N. L. S.). Ideja majčinog dana primjerena je davanju počasti onome što je utjelovljenje njemačke ideje: njemačkoj majci! Nigdje nemaju žena i majka takvo značenje kao u novoj Njemačkoj. Majka je čuvateljica onog obiteljskog života iz kojeg izviru snage koje će naš narod povesti opet naprijed. Ona — njemačka majka — jedina je nositeljica njemačke narodne misli. Pojam »majka« vječno vezan uz »njemstvo« — može li nas nešto tjesnije zblizići no misao zajedničkog odavanja počasti majci?«³⁸.

Vokabular koji koristi pojmove »majka žrtva«, »udovice«, »majke mrtvih vojnika«, »sestre«, »kćeri«, imao je u fašističkoj propagandi patrijarhalističku konotaciju na koju je

³⁷ Prema Amparo Hurtado: *Falanga i falokratija u Žene i njihovi gospodari*, (Le donne e i loro padroni, Mondadori), Milano, 1980, str. 305.

³⁸ W. Reich: *Masovna psihologija fašizma*, str. 67.

žena, kako kaže M. Mačoki, već prethodno pristala, lišavajući se svog totalnog bića. Fašizam se samo nadograđio na usađeni patrijarhalizam i malograđanštinu. Tako su fašističke parole ženama već bile dobro poznate — one su hiljadama godina bile usađivane u žensko biće.

Mit da je relativan uspeh fašizma u masama zasnovan na tome što on u nekim svojim aspektima zadovoljava interes masa i žena uopšte nije teško opovrgnuti. Uslovi rada za žene u svim fašističkim i neofašističkim sistemima su krajnje pogoršani. Društveni, ekonomski i intelektualni angažman koji fašizam zahteva od žene je u najstrožoj funkciji eksploracije. Masovno istiskivanje žena iz proizvodnje je opšte poznati pratilac fašizma. Ono ima višestruko ekonomsko značenje, ali je jedno odmah uočljivo: nadeksploatacija domaćeg rada žena i eksploracija žene preko demografske politike fašizma (rađati što više), s druge strane, izbacivanje žena iz procesa rada ublažava problem nezaposlenosti muškaraca³⁹. U svim fašističkim režimima nadnice žena opadaju za 50%, što se i zakonski fiksira (Nemačka, Italija, Španija, Čile).

Porodica, religija, nacija

Hitler je u *Mein Kampfu* istakao da »u politici treba obezbediti podršku žena« i on je to činio poznatom propagandnom mašinerijom koja je uključila sve konzervativne patrijarhalističke koncepte: *porodicu, religiju i naciju*.

³⁹ Ekonomска kriza 1929. godine u Italiji, sa svojim ogromnim reperkusijama bila je razrešena time što su žene platile njene posledice: nizom dekreta i mera one su proterane s posla, naročito nastavnicih, u medicini u srednjim i višim školama, u kojima su studentkinjama nametnute dvostrukе školarine. U Nemačkoj su sprečavane da uče latinski jezik, a u Italiji su proterane ne samo iz državnih, nego i iz privatnih administrativnih službi u kojima ih po propisu nije smelo biti više od 10%. Na »teorijskom« planu, Musolini je proglašavao da mašine nisu za žene (članak, koji nosi naslov »Mašina i žena« objavljen je 1934. u *Il popolo d'Italia*); da žena za mašinom ponižava muškost, da muškarcu krade njegov posao, da smanjuje broj dece... Prema M. Macciocchi: *Zenska seksualnost u fašističkoj ideologiji* (već citirano), str. 107.

Rajh je s pravom uočio da ovi koncepti, u stvari, štite privatno vlasništvo, ali da se koriste u propagandi kao ideo-loško oruđe. Veza među njima je posredovana i neeksplicirana⁴⁰. Svaki politički reakcionar gotovo instinkтивno oseća blisku povezanost malograđanske patrijarhalne porodice, nacije i religije, i njenu ulogu čuvara privatne svojine i klasne države.

Budući da se u odnosima i u socijalizaciji unutar patrijarhalne porodice stvara i neguje religioznost kao duhovno i telesno sputavanje koje održava koheziju same porodične strukture, te da je građanski monogamni brak »moralni« obrazac sprečavanja promiskuiteta, komunističke ideje o dezagregaciji (građanske) porodice same su po sebi ujedno i ideje o iskorenjavanju i mistike i pokorne pobožnosti. Ukoliko bi se ostvarile komunističke ideje o jednakosti polova, liberalizovao razvod i omogućila kontrola rađanja i kontracepcija pomoću koje bi žena autonomno upravljala svojim telom i prokreacijom, religiozni »opijum« bi izgubio gotovo svako dejstvo.

Nacionalni osećaj u fašističkoj ideologiji nastavlja se direktno na autoritarnu i patrijarhalnu porodicu. Kako kaže Rajh:

... Sto je masovna individua u zbilji bespomoćnija zbog svojeg odgoja, to se jače identificira sa vođom (ocem). To je sklonost malograđanskog čovjeka identificiranju, psihološka podloga njegovom nacionalnom *narcizmu*, tj. nje-gove samosvijesti koju preuzima od „veličine nacije“... Malograđanin otkriva samog sebe u vođi i autoritarnoj državi, zbog toga se identificiranje osjeća kao branitelj „narodnosti nacije“...⁴¹

Na isti način se identifikacija žene sa ulogom »čuvarice domaćeg ognjišta« i rodilje u patrijarhalnoj porodici pojavljuje kao bekstvo od izgubljenosti i ljudskog siromaštva do koga je ženu ogolio patrijarhalizam i malograđanstina. To je jedna od osnova na kojoj fašizam gradi konsensus žene sa politikom i ideologijom koja se suštinski suprotstavlja njenim ljudskim interesima.

⁴⁰ U neofašističkim propagandnim formulama se ta veza i direktno iskazuje. Aktivisti ekstremne desnice u Čileu, na primer, idu sa parolom: »Vera, porodica, posed«.

⁴¹ W. Reich: *Masovna psihologija fašizma*, str. 73.

Porodica je inače u predgrađanskom društvu mali privredni pogon koji se uglavnom podudara sa načinom proizvodnje. Predgrađanske patrijarhalne porodice su vezane za tlo, za zemlju, te poziv »krvi i tla«, koji se javlja kao bitna konstituenta fašističke propagande, povezuje patrijarhalizam, familijalizam, nacionalizam i rasizam. Centralne okosnice predgrađanskog (seljačkog) mišljenja su *poštovanje privatnog vlasništva i patrijarhalni seksualni moral*. Oni su međusobno nerazlučivo povezani: tako se žena kao andeo domaćeg ogњišta, pretvara u fašističkoj ideologiji i političkoj praksi u andela čuvara onog patrijarhalističkog koncepta koji je podjednako suprotstavljen nastojanjima koja ugrožavaju privatno vlasništvo, kao i nastojanjima koja bi preko revandikacije za jednakošću polova zahtevale i novi, socijalistički moral među polovima.

Ova nerazlučiva veza između krvi i tla i porodične vezanosti, te morala koji tu vezanost ideološki odražava i stvara, podstakla je Rajha da primeti da »poteškoće koje je imala sovjetska vlada sa kolektivizacijom poljoprivrede nisu proizilazile samo iz ljubavi prema oranici, već i iz *vezanosti za porodicu koja je posredovana zemljom*«⁴² (podvukla N. L. S.).

Kao što je poznato, Hitler je upućivao pozive naciji da se osloni na »zdrav seoski stalež« i sitne i srednje seljake, te je u *Mein Kampf*-u napisao da upravo taj stalež »daje svaki-danji hleb unutrašnjem toku privrede«. Lako je zaključiti da Hitler svakako nije zamišljao da sprečava razvoj krupne industrije i mehanizovanog krupnog seoskog gazdinstva (što bi samo po sebi dovodilo do propadanja patrijarhalnih struktura na koje se poziva). Ovo je, međutim, samo na izgled kontradikcija: Hitler je jasno imao na umu isprepletenost celokupnog mentaliteta, porodične vezanosti, seliačke privrede, odnosno ideološku atmosferu sitnosopstveničke porodice iz koje su proizišli najbolji nacional-socijalistički borci i iz koje vrozelazili žena zatuplena religijom i nacionalističko-patrijarhalnim fanatizmom. *Predgrađanski patrijarhalistički koncepti se preuzimaju kako u kapitalizmu, tako još više u fašizmu, prvenstveno, zbog svojih ideoloških značenja*. Stoji neosporna činjenica da istovremeno onaj aspekt patrijarhalne porodice,

---

⁴² W. Reich: *Masovna psihologija fašizma*, str. 57.

koji se odnosi na podelu rada prema polu, ima i te kako ekonomski karakter. Kapitalizam u usponu uključuje ženu u svet rada, u fabriku i tada se ne ističe toliko napadno da je ženi mesto u kući. Konjunktura na tržištu neprestano utiče na pomeranje ideoloških akcenata sindroma patrijarhalizma. *U retrogradnim procesima koji prate krizu, pojavljuju se snažniji akcenti na retrogradnoj ideologiji — autoritarizmu, familijalizmu i strogoj podeli na muško i žensko. Tada kapitalizam poseže za onim predgrađanskim konceptima koji su bili ideo-loška podloga zajednice-ropstva.* Za zajednicu-ropstvo, međutim, karakteristično je da je ona pružala neku vrstu ličnog utočišta, lične sigurnosti u svetu grubih materijalnih uslova života. Gospodar je na neki način bio odgovoran za egzistenciju i sudbinu sluge. Šta u tom pogledu obezbeđuje fašizam?

Upravo u apsurdu da fašizam zapravo ne nudi ženi ništa (sem što štiti interes jednog sasvim malog broja žena, koje pripadaju krupnoj buržoaziji) leži i suština ove maligne alienacije. Svojoj masovnoj ženskoj bazi⁴³ fašizam pruža samo materijalnu i duhovnu bedu i lošiji položaj u odnosu na pret-hodno razdoblje⁴⁴, rađanje dece koja će biti topovsko meso, rat koji će od nje zahtevati najveća materijalna odricanja, seksualnu bedu, jer joj fašistički moral osporava uživanje, kontrolu rađanja, vezanost i patološku zavisnost od porodice, makar bila i krajnje loša, zatvaranje u kućne kaveze i crkvu — i još traži od nje da u tome uživa. Fašizam se, međutim, poziva na to da štiti ženu i moral na taj način što pruža »utočište od haosa i nerada, od komunističke opasnosti, od jevrejskog, od bogohuljenja«, nudi čvrstu ruku koja će čuvati

⁴³ U Nemačkoj je već 1933. osnovana nacional-socijalistička organizacija žena Frauenschaft, Frauenfront i kasnije Frauenwerk, koja je do 1937. brojala između 6 do 8 miliona članica. Iako je procenat žena u nacional-socijalističkoj partiji iznosio 3%, mase žena su bile učlanjene u fašističke ženske organizacije.

Podaci prema: Brigitte Classen i Gabriele Geottle u M. Macciocchi: *Le donne e i loro padroni*, str. 32.

⁴⁴ Fašisti su u Nemačkoj odmah po dolasku na vlast proglašili progresivne reforme Vajmarske republike opasnim i okvalifikovali ih kao plodove jvrejsko-komunističkog komplota. Zabranjeni su abortus, kontracepcija, mogućnosti da žene zauzimaju visoka funkcionerska mesta. U Rajstagu je, na primer, pre dolaska fašista bilo oko 30 žena — 1938. više nije bilo ni jedne, a zabranjeno im je da se bave sudskim pozivom. Podaci, takođe, prema B. Classen i G. Guettle, isti izvor.

patrijarhalni poredak — absurdno, upravo, onaj poredak koji je osakatio i porobio ženu. Tako žena, prihvatajući patrijarylizam fašističkog tipa, učestvuje u potvrdi svoje potpune inferiornosti, svog životinjskog statusa, što može najbolje da posluži kao ilustracija tvrdnje da *alienacija stvara osnovne pretpostavke za delovanje čoveka protiv sebe sama*. Erih From s pravom ističe kako se alieniranom biću pružaju alienirani surogati društvenosti koji uništavaju ljudskost:

»... Za fašizam, nacizam, staljinizam je zajedničko to da su oni ponudili atomiziranoj individui novo sklonište i novu sigurnost. Ovi sistemi su kulminacija otuđenja. Individua je dovedena dотле да се осећа беспомоћна и безнадејна, али је naučена (то се posebно односи на жену — N. L. S.) да пројектује своје лудске моћи и личност воде, државе, отадžbine, којима мора да се поточи и које треба да обољава...«⁴⁵

Dezalijenacija kao ključno pitanje oslobođenja žene

U našoj analizi subordinacije жене пошли smo od pojma uloge, smatraljuci da je on sadržinski onaj konkretno isto-rijski i empirijski materijal u kome se alienacija жене ostvaruje. Opisali smo neke socio-psihološke sadržaje koje smo označili kao interiorizovane, odnosno, proizvedene oblike svesti i pokušali da pokažemo koja je njihova funkcija u stvaranju i održavanju antagonističkih, a zatim i retrogradnih društvenih sistema. Na taj način smo жељeli da uspostavimo vezu između antagonističkog načina proizvodnje, njemu odgovarajućeg društveno-političkog sistema, odnosno strukturalnih uslovljenosti onih delova društvene stvarnosti, kao što su politika, ideologija i kultura, te socio-psiholoških sadržaja u alieniranom biću жене (i, naravno, muškarca). Dosta je važno naglasiti potrebu za teorijskim osmišljavanjem ove veze, jer se alienacija чesto (i u marksističkoj misli) znala partikularno analizirati na samo nekom od ovih nivoa.

Tišina koja je zavladala u marksističkoj misli o чoveku, o subjektivnom, psihološkom, ličnom, značila je zanemarivanje

⁴⁵ Erih From: *Zdravo društvo*, Rad, Bgd., 1963, str. 229.

upravo one dimenzije alienacije koju ovom prilikom želimo da naročito revitaliziramo.

Koliko je pogubno bilo zanemarivanje humanističke dimenzije alienacije (čak i njeno svesno potiskivanje) za sam radnički pokret i njegove delove, naročito, za praksu ranih socijalizama i njihovih strategija, izražavano je u mnogim kritikama. S jedne strane to su kritike teorijskih premissa »ekonomizma«, »vulgarnog marksizma«, koje su se prvenstveno odnosile na onu reviziju marksizma karakterističnu za misao II internacionale koja je protumačila Markssov misao kao »ekonomski materijalizam« (Kaucki, Bernštajn, Plehanov). »Proizvodne snage« su u ekonomskom materijalizmu tehničko-tehnološke poluge društvenog kretanja i čini se da potpuno isključuju bitnu proizvodnu snagu — čoveka.

S druge strane, to je kritika *prakse* autoritarnog, birokratskog i represivnog socijalizma sa ideološko-teorijskim potporama koje su minimizirale čoveka, nasuprot kolektivitetu, ograničile njegove individualne slobode, te mogućnosti realizacije jednog punijeg, ljudskijeg, autentičnijeg ljudskog života. Tako je redukcija marksizma koja je pogodila njegove osnovne humanističke kategorije — alienaciju i dezalienaciju — prerasla u svojevrstan ideoološki pozitivizam i poslužila kao opravdanje etatističko-birokratskog svedržavlja i njegovih represivnih institucija. Ona je, zapravo, omogućila osamostaljenje Države, partie i ideologije u silu koja vlada nad ljudima. Budući da je Država prevashodno *patrijarhalna* tvorevina, onda je sasvim razumljivo da se *dezalienacija* kao *praksa oslobođenja žene ne odnosi samo na sticanje svesti o nužnosti prevladavanja internalizovanih ropskih normi u ženskoj psihici (psihološki nivo), već da ova, pre svega, znači deetetizaciju društva i oslobođenje od državne prisile, agregata koji proizvodi odnose rob-gospodar na psihološkom, ekonomskom i političkom planu.*

Među teorijskim orijentacijama nastavljača marksističke misli koji su težili revalorizaciji Marksova koncepta otuđenja nalazi se veliki broj autora koje svrstavamo u tzv. humanističke interpretacije marksizma. Upravo zbog njihovog naglaska na pojmovima i sadržajima ljudskog života koji čoveka stavljaju u centar istorijskih zbivanja, a njegove slobode u merila dostignuća socijalizma, ovoj struji marksističkog mišljenja najbliži su i pokušaji teorijskog osmišlja-

vanja ženskih oslobodilačkih pokreta u savremenim istorijskim uslovima.

Tu, pre svega, mislimo na uticaje koji potiču iz kruga »frankfurtske škole« (Horkhajmer, Adorno, Markuze i From), jer su oni osvetlili onu dimenziju Marksove misli koja u socijalizmu vidi, pre svega, društvo ljudske jednakosti i realizacije i žene i muškarca kao totalnih bića, celih ljudi. Pošto predstavnici »frankfurtske škole« posebnu pažnju posvećuju socijalizaciji kroz autoritarne institucije poretka (naročito porodice)⁴⁶, gde je, zapravo, glavno mesto alienacije žene, sasvim je razumljivo što su savremeni oslobodilački pokreti žena imali posebnog afiniteta upravo za takvu verziju marksizma. Mora se istaći i to da je »frankfurtska škola« bila privlačno teorijsko uporište marksističke struje u ženskim oslobodilačkim pokretima i stoga što je kritikovala fetišizaciju klase i tragala (posebno Markuze) za novim subjektima revolucije.

Značajan misaoni podsticaj je, takođe, i Lukačeva tradicija koja se negovala u filozofskom krugu »budimpeštanske škole«, a čiji je vrsni predstavnik Agneš Heler⁴⁷. U svim svojim radovima Helerova ide za tim da rasvetli u marksizmu dugo vremena zanemarene humane aspekte revolucije. Ona, na primer, kaže:

»Formulisanje ideje socijalizma pomoću čisto strukturalnih ili političkih ili ekonomskih termina bilo je ono što sam smatrala i što i danas smatram nedovoljnim. Čini mi se da iza sličnih interpretacija uvek vidim avet Hegelove filozofije istorije; pri tome nema obećanja takvog oblika života koji je dostojan čoveka. Svakako utopistička vizija Karla Marks-a bila je ukidanje otuđenja, prisvajanje društvenog bogatstva (sveukupnosti kulture) od strane svake pojedine individue. U duhu ove utopije socijalizam je kvalitet života,

⁴⁶ Naročiti značaj imaju radovi *Autoritet i porodica* Maksa Horkhajmera, prevedeno i kod nas u *Tradicionalna i kritička teorija*, BIGZ, 1976 i, takođe, *Autoritet i porodica* Eriha Froma, Naprijed, Zgb., 1980.

⁴⁷ *Svakodnevni život*, Nolit, Bgd. 1978 i *Vrednosti i potrebe*, istog izdavača, 1981. U svetu je veoma čitana njena knjiga *Filozofija levog radikalizma (Philosophie des linken Radikalismus)*, prevedena i kod nas 1978, a sa stanovišta diskusije i revalorizacije Marksove teorije alienacije značajna je njena knjiga *Humanizacija socijalizma (The humanization of socialism)*, London, 1976).

smisao života individue je glavna ideja, a revolucionarni preobražaj društvene strukture je samo sredstvo. Takvo tumačenje socijalizma bila je glavna vrednost moje knjige o svakodnevnom životu; konkretizovanje ove glavne vrednosti je crvena nit celog misaonog toka. Zato ovde pominjem samo neke od momenata ove knjige: mnogostranu, individualnu ličnost, koja sama ubličava svoj način života, zajednice koje su predmet slobodnog izbora, individua, pluralitet oblika života, demokratska koegzistencija kao rezultat ukidanja podređenosti i nadređenosti (društvene podele rada)«⁴⁸.

Iako ne eksplicitan, naglasak ove humanističke orientacije jeste na Marksовоj teoriji otuđenja, odnosno naglasak ciljeva socijalističke revolucije je na razotuđenju. Sadržaji koje to razotuđenje ima jesu doslovno i glavni ciljevi progresivnih oslobođilačkih pokreta žena, jer je socijalna uloga pola formirana kroz antagonističko društvo upravo suprotna ideji »mnogostrane individualne ličnosti«.

Patrijarhalizam i alienacija u građanskim i predgrađanskim društvima

U centru kritike savremenih oslobođilačkih težnji i pokreta žena koji se javljaju na tlu građanskog društva, najamnog rada i kapitala, nalazi se koncept polne uloge i njegova suštinska veza sa alienacijom i opresijom žene danas. Alienacija i opresija žene se povezuju sa vladajućim kapitalističkim načinom proizvodnje, ali se iskristalisala ideja da je proces subordinacije i eksplatacije žene nesvodiv na odnos između rada i kapitala, iako on čini njihove glavne okvire danas. U njega se mora interpolirati proces posredovanja koji prethodi građanskom društvu i koji je uslovjavao subordinaciju i specifičnu eksplataciju žene u svim do sada poznatim (antagonističkim) društvima. To je *patrijarhat* ili sindrom patrijarhalizma. Patrijarhat posreduje alienaciju žene i sprovodi je i u predgrađanskoj i u građanskoj epohi. On je neka vrsta socio-kulturne i socio-političke konstante subordinacije

---

⁴⁸ A. Heler: *Svakodnevni život*, str. 20.

žene. Suština mu je potčinjavanje žene u svim epohama, u civilizaciji uopšte, jer je civilizacija po svom rađanju i definiciji patrijarhalistička.

Ukazujući na potrebu izrabljivačkih sistema, posebno kapitalizma i njegovog najmračnijeg lica, fašizma, za karakternom strukturu ljudi oblikovanih u patrijarhatu kao posebnom tipu kulture, V. Rajh naglašava da, iako veoma star patrijarhalizam spada i dušom i srcem u kapitalistički način proizvodnje. Iz njegovog stanovišta izlazi da patrijarhalizam nije nikakva autonomna sila koja se može analizirati neovisno od vladajućih načina proizvodnje.

»Fašizam XX veka je... istakao fundamentalni problem karakternih svojstava čoveka, njegove mistike i potrebe za autoritetom koji odgovaraju jednom razdoblju od 4.000—6.000 godina... Sociologija... se nagnje nad jednu *ljudsku strukturu koja se nije formirala u toku poslednja dva veka, nego rezimira jednu patrijarhalnu i autoritarnu civilizaciju staru više hiljada godina...*«⁴⁹ (podvukla N. L. S.).

Upravo preplitanje *kapitalističkog načina proizvodnje i patrijarhalne* porodice u sitnom građanstvu, po Rajhu i jeste jedan od bitnih izvora fašističke ideologije. On kaže:

»Autoritarna država ima u svakoj obitelji oca kao svog predstavnika čime obitelj postaje njenim najvrednjim instrumentom moći. Taj položaj oca izražava njegovu političku ulogu i razotkriva odnos obitelji spram autoritarne države. Isti položaj koji u proizvodnom procesu ima prepostavljeni spram oca, otac sam zauzima u porodici. I svoj položaj podanika spram vlasti on nanovo stvara u svojoj djeti, naročito svojim sinovima. Pasivno, poslušno držanje malograđanskog čovjeka spram ličnosti vođe proistječe iz tih odnosa...«⁵⁰

U terminologiji koja se upotrebljava u raspravama o društvenom položaju žene u zemljama »realnog socijalizma«, pod patrijarhalizmom ili patrijarhalnom svešću, podrazumevaju se oblici zaostalog shvatanja o ženi kao inferiornom biću. Naravno tu se pojam upotrebljava sa negativnom konotacijom: radi se o balastu prošlosti, svesti koja je strana socijalizmu i koju socijalizam po svojoj definiciji teži da suspenduje. Ta svest je karakteristika predgrađanskog (seljačkog) mentaliteta i građanskog i malograđanskog odnosa prema ženi

⁴⁹ W. Reich, *Masovna psihologija fašizma*, str. 61.

⁵⁰ Isto, str. 62.

i vrlo često se ističe da je prisustvo patrijarhalizma u socijalizmu najbolji primer inercije svesti u odnosu na progresivne društvene promene. Prema tom shvatanju za socijalistički preobražaj svojinskih odnosa i odnosa vlasti, i institucija, potrebna je socijalna revolucija, a za suspendovanje patrijarhalizma kulturna revolucija.

Nesumnjivo je da je patrijarhalizam (kao socioekonomski i kao sociokulturni fenomen) nasleđen od antagonističkih društvenih struktura koje prethode građanskom društvu. Građansko društvo i kapitalistički način proizvodnje su ga samo preuzeeli. Ono što predstavlja prvo pitanje jeste: kako to da se uprkos napretku građanskog društva u odnosu na predgrađanska, ovaj »anahronizam« ne gubi nego se, naprotiv, u nekim okolnostima (naročito kriznim) pojačava. To se manifestuje u radnom procesu u segregaciji i devalvaciji ženske radne snage, na potiskivanju žene iz proizvodnje, u nejednakosti zarada; dvojnom moralu i konsumističkoj upotrebi žene kao erotskog objekta; u obrazovanju i socijalizaciji polova; u negativnom odnosu nauke prema ženi — filozofije, psihologije, sociologije, antropologije; u medicini, itd.

Patrijarhalizam je kao odnos, budući da se radi o vlasti nad čovekom (muške vlasti nad ženom i vlasti oca nad decom) sam po sebi alienacija i proizvodi sve poznate efekte alienacije koja proizlazi iz odnosa sluga — gospodar. No, očigledno da se alienacija na toj osnovi kvalitativno razlikuje od epohe do epohe i da je, iako ne uvek direktno, i te kako uslovljena osnovnim društvenim odnosima i tipom proizvodnje. Ako patrijarhalizam, dakle, povežemo sa alienacijom, onda vidimo da je dosta teško govoriti o njemu kao analitički nezavisnom konceptu ili istorijskoj konstanti.

Ako želimo da se oslobođimo transistorijskog razumevanja patrijarhalizma, moramo poći, kako nam izgleda, od njegovog istorijskog izvorišta i pratiti njegove transformacije kroz istoriju svih dosadašnjih antagonističkih i klasnih društava, a posebno uporediti alienaciju na bazi patrijarhalizma u predgrađanskoj i građanskoj epohi. Naime, iz analize osnovnih procesa građanskog društva uviđamo da među njima postoje neke bitne razlike koje su i omogućile Marksu da izvede dijalektiku alienacije i dezalienacije kao centar istorijske prakse upravo te epohe. Stoga predlažemo kao metod da pođemo od najbližeg i najrazvijenijeg oblika te alienacije.

Šta je, dakle, istorijska novost u oblicima patrijarhalizma, odnosno alienaciji koja čini njihove bitne okvire, u društvu najamnog rada i kapitala, ako se oni uporede sa predgrađanskim oblicima alienacije i tipa patrijarhalizma?

Patrijarhalizam je, u to nema sumnje, od početka civilizacije bio osnova društva. On je to bio sa *ideološkog stanovišta* jer je bio osnovni socio-kulturni oslonac, zatim je bio strukturalna i socio-ekonomска osnova društva, budući da je bio pratilec porodičnih sistema, bez obzira na to da li su oni bili sama ta zajednica kao celina, ili samo nuklearna porodica unutar neke celine. Naime, porodica je bila osnovni globalni društveni sistem, jer i samo društvo je bilo krvno-srođnička zajednica. Na tom stupnju očigledno ne možemo govoriti o alienaciji u smislu gubljenja ljudskosti, jer to ljudsko, rodno i nije bilo razvijeno — radi se, naime o nezrelo-ljudskom, nerazvijeno-ljudskom⁵¹. Društva koja su kasnije kombinovala plemensku, odnosno teritorijalno-plemensku organizaciju, sačuvala su porodicu kao osnovni kolektivitet, ali su već tu patrijarhalni odnosi manje direktni, a hijerarhija koja je u prethodnom razdoblju bila koncentrisana *unutar* porodičnog jezgra dobija nove oblike, često vrlo različite za različita plemena i različite plemenske saveze. Muška vlast je česta pojava, ali ne u istom stepenu i nije univerzalna.

U različitim tipovima klasnih društava, porodica zadržava svoj integritet kao mikrokosmos, ali se u njoj pojačavaju upravo one podele i ideologije koje na širem društvenom planu potpomažu antagonizaciju. Oblici alienacije na osnovu patrijarhalizma se *potenciraju*, te dobijaju i neke nove protivrečne forme. I u modernom klasnom društvu patrijarhalizam zadržava svoje bitne prepostavke: *podelu rada, izrabiljivačke odnose proizvodnje i vlasništvo* (što su sve elementi antagonizacije), pa se javlja kao njegov *nužan pratilec*, iako se često čini, da je patrijarhalizam s obzirom na tehnološki i kulturni napredak građanskog društva, neki fantomski anhronizam.

Porodica je u predgrađanskom društvu mali privredni pogon. Ona se podudara sa načinom proizvodnje. Predgrađan-

⁵¹ Mislimo da je uputnije primenjivati šire značenje alienacije — ne samo kao gubljenja stečeno ljudskog, već i kao *nerazvijeno* ljudsko u kome čovek još nije ni dospeo do elementarno rodnog.

ske patrijarhalne porodice i velike porodične zadruge vezane su za tlo, za zemlju i predstavljaju *čvrste strukture međusobno povezanih članova*. Otuda i onaj ideološki koncept koji koriste svi nacionalistički fašistoidni i fašistički poreci: *poziv krvi i tla*. Centralni momenti predgrađanskog, seljačkog mišljenja su *poštovanje privatnog vlasništva i patrijarhalni seksualni moral*. Patrijarhalizam je, dakle, jedan konzervativan koncept koji reprezentuje čitav sklop društvenih odnosa, a uvek je veoma koristan, zapravo, nezamenjiv u retrogradnim društvenim sistemima.

Često se ističe da se patrijarhalistički koncepti preuzimaju više zbog svog ideološkog, nego ekonomskog značenja. Mislimo da se i ovde radi o jednom teško rešivom protivurečju, na koje možemo nazreti odgovor tek nakon što raspravimo *vezu između alienacije* (čiji je patrijarhalizam svakako najupečatljiviji izraz) i *načina eksploracije* u različitim antagonističkim (klasnim) društвима. Jer, na primer, podela rada po polu koja je ugrađena u patrijarhalizam kao njegova glavna ekonomска osnova i te kako je funkcionalna za kapitalizam kada ovaj uvodi ženu na tržiste rada i kada na ženskom radu u kući (neplaćenom, naravno) uštedi ogromna sredstva. Tada je očigledno da ekonomski razlozi idu ispred ideoloških. Kada, međutim, nastupaju krize kapitalističkog načina proizvodnje i kada nastupe retrogradni društveni procesi, onda stari ideološki koncepti patrijarhalizma koji, npr., ženi osporavaju pravo na rad i izlazak iz kuće stupaju na scenu u vidu familijalističkih teorija, a služe za pojačavanje autoritarnih tendencija i vraćanje žene iz proizvodnje natrag u kuću, što odgovara ekonomskoj logici krize. Reč je, dakle, o tome da se u prvom slučaju radi o kapitalizmu u usponu, kada su neki aspekti patrijarhalizma veoma relativizovani, i kapitalizmu u padu kada on dobija sve više na snazi.

Istorijske novosti upotrebe patrijarhalizma u kapitalizmu se odnose na *tip patrijarhalne vezanosti unutar porodice i na odnos između porodice i društva u celini*, te na *tip proizvodnje i upotrebe čoveka u sistemu eksploracije*. Svi ovi uslovi stvaraju sasvim specifične vidove alienacije, a takođe predstavljaju i različite mogućnosti i praksi dezalijenacije.

Predgrađanski oblici alienacije su bili zasnovani na veoma hermetičkoj zajednici koja je bila ograničena i u prostoru i u proizvodnoj praksi i u kulturnom sadržaju. U

svom delu *Marks i savremeni svet*, Zoran Vidaković⁵² posvećuje posebnu pažnju poređenju tipova alienacije u predgrađanskem i građanskom društvu. Govoreći o simbiozi zajednice ropstva u predgrađanskom društvu, on kaže:

»... U toj simbiozi, ograničena zajednica je iznutra socijalno raslojavana i rastavljana na antagonističke društvene uloge i hijerarhijski svrstane, pa segregacijom odeljene položaje (podvukla N. L. S.), čime je negirana njena osnova neposredno zajedničke proizvodnje života, solidarnosti u proizvodnji i zadovoljavanju potreba socijalno-kultурне i ontičke srodnosti individualnih praksi. Ali, s druge strane, odnosi porobljavanja i eksploracije i dalje su utopljeni u uske prostorne ... i kulturne okvire, nužne proizvodnje materijalnih uslova života koji antagonistički podeljene članove drže u neposrednom odnosu i ličnim vezama ... reč je o neposrednom odnosu eksploracije i porobljavanja patrijarhalnog starešine i podvlašćenih članova porodice (podvukla N. L. S.), gospodara i sluge, robovlasnika i roba, plemića i plebejca, feudalnog tlačitelja i kmeta ... Odnosi tipični za predgrađansko društvo su: totalno gospodstvo eksploratora i lična zavisnost eksplorisanog«⁵³.

Ovu ličnu zavisnost naročito je važno podvući da bi se razumeli sadržaji alienacije koji predstavljaju kulturnu i ideološku interiorizaciju vladajućih odnosa, jer su oni pre-vashodno patrijarhalni i tiču se prvenstveno ličnosti koje su neposredni akteri u patrijarhalnom odnosu. To su, pre svega, muškarac i žena.

»Usled simbioze zajednice ropstva — kaže dalje Z. Vidaković — u skučenom okviru materijalnog života i prakse, eksplorisani i porobljeni duboko psihološki i kulturno interiorizuju vladajuće odnose (podvukla N. L. S.), sakralizovane društvene vrednosti i norme, obrasce ponašanja i nepromenljive modele društvenih uloga. Hermetički tradicionalizam i sakralizacija ideoloških oblika izražavanja antagonističkih odnosa, doprinose ograničenom razvoju individualnih svojstava ličnosti, njene kritičke svesti i inovacijske prakse u odnosu na konzervativni poredak zajednice ropstva... Na

⁵² Zoran Vidaković: *Marks i savremeni svet*, Partizanska knjiga, Bgd., 1981. Glava četvrta: *Dijalektika alienacije i dezalienacije u odnosu na osnovnu protivurečnost*.

⁵³ Isto, str. 66.

jedan ili drugi način potlačeni proizvođač prima svoj položaj, a s njim i konzervativnu mistificirajuću ideologiju, kao uslov svog materijalnog opstanka i životno neophodnog pripadništva zajednici... U neposrednim, društvenim, ličnim odnosima gospodstva i zavisnosti, gospodar je odgovoran, pozvan da materijalno i socio-kulturno obezbedi mogućnost života potlačenog i zavisnog, naravno, u skladu sa njegovim fiksiranim socijalnim položajem koji u nekim slučajevima može biti blizu položaja marve...»⁵⁴

Zajednica-ropstvo, dakle, kao hermetički zatvoren patrijarhalistički tip lične i materijalne vezanosti proizvodi specifične oblike alienacije, posebno alienacije žene. To je njena bezuslovna vezanost (materijalna i lična) za porodicu i muža, prihvatanje političkih i ideoloških garanta ropstva i eksploracije, strogo saobražavanje individualne prakse obrascima polnih uloga, prožimanje svesti onim sadržajima koji odgovaraju odnosima tlačenja unutar zajednice ropstva. Patrijarhalizam i zajednica ropstva proizvode takvu vrstu alienacije žene koja sprečava svaku spoznaju i kritičku praksu, a konzervativnim obrascima nastoji da uguši, zatre realizaciju bilo kojeg aspekta ličnosti žene, sem onih koji su upravo u funkciji zajednice-ropstva. Na isti način zajednica-ropstvo proizvodi i osobine muškarca-dominatora, što predstavlja drugu stranu medalje alienacije polova uopšte.

U građanskom društvu sa kvalitativno novim oblicima antagonizacije i eksploracije i sa kvalitativno novom ulogom porodice u novom načinu proizvodnje, stvaraju se i kvalitativno novi oblici alienacije. Pre svega, kapitalizam razara zajednicu ropstvo i postavlja na nove osnove odnose zavisnosti, kako u porodici, tako i odnos porodice prema celokupnom načinu proizvodnje i njemu odgovarajućem društvenopolitičkom ustrojstvu.

Prvo, gospodar patrijarhalnog tipa u porodici više ne sprovodi svoje gospodstvo direktno — njega posreduju činioci koji stoje izvan porodične zajednice, a koji se tiču zakonitosti kapitalističkog načina proizvodnje. Uplitanje vanjskog momenta veoma relativizuje odnose lične zavisnosti u porodici. Gospodar patrijarhalnog tipa više ne samo da ne obezbeđuje (materijalno, naročito) opstanak porodične za-

⁵⁴ Isto, str. 92—93.

jednice, već on ne može više ni da garantuje potlačenim u porodici nikakvu bezbednost. Bitni momenat alienacije predgrađanskog tipa se na taj način potpuno gubi: *lična vezanost više ne obezbeđuje i ličnu sigurnost.*

Drugo, eksploracija najamnog rada zahteva sasvim drugačije sadržaje alienacije, kao što su, na primer, serijalizacija, automatizam, konsumizam, te pretvaranje žene u radnu snagu-robu na tržištu rada i njoj odgovarajuće načine alienacije, koji dolaze iz sveta najamnog rada i kapitala. U tom smislu se svi oblici dominacije i subordinacije — nabrajamo po hronološkom redosledu njihove geneze — polne, rasne, klasne i nacionalne, elaboriraju u funkciji prilagođavanja ljudskih sposobnosti kapitalističkom načinu eksploracije. Tako i polna uloga u građanskom društvu, dobijajući nove sadržaje, potencira protivurečja koja proizlaze iz kombinacije anahroničnih patrijarhalističkih zahteva (potpuna redukcija, ličnosti, hermetičnost u porodici, gušenje sposobnosti, seksualni puritanizam) sa *novim zahtevima upotrebe ženske radne snage-robe i uspešnijih oblika eksploracije* (kvalifikacija, izlazak iz kuće, komercijalizacija erotike, itd.).

Očigledno da ovakav način eksploracije zahteva, *prvo*, preuzimanje svih onih oblika predgrađanske alienacije u kojima se tradicionalni sistem gospodstva i eksploracije može podrediti kapitalističkom procesu (kapitalistička eksploracija seljaštva i tradicionalnih zajednica, kolonijalnih i post-kolonijalnih društava, svih društvenih grupa koje su izvan neposrednog odnosa proizvodnje) i, *drugo*, eksploracija putem upotrebe i reprodukcije radne snage-robe zahteva da se *oblast alienacije proširi na sve aspekte života čoveka*.

AD 1) Sa stanovitša socijalne uloge pola to znači da će kapitalistički način eksploracije težiti da zadrži i učvrsti sve one (anahronične) oblike i sadržaje alienacije iz pret-hodne epohe koji ženu čine upotrebljivijom i pogodnjom za kapitalistički način eksploracije radne snage-robe. On će zadržati i učvrstiti ideologiju koja opravdava podelu rada, služeći se starim konceptima o inferiornosti žene, jer će ta podela omogućiti devalvaciju ženskog rada, rezervnu armiju rada, itd.; on će zadržati i učvrstiti sistem muške dominacije u odnosima među polovima, jer princip dominacije i subordinacije u porodici pospešuje i eksploraciju u fabriči. Klasična polna uloga žene koja sadrži predgrađanske koncepte i te

kako doprinosi u građanskom društvu posebnim oblicima crpljenja apsolutnog viška vrednosti iz rada žene, bilo da je uključena u svet rada ili isključena iz njega. Zoran Vidaković raščlanjuje načine na koji se danas na osnovu podele rada prema polu crpi apsolutan višak vrednosti iz eksplotacije žene. On kaže:

„... Kapitalistička podela rada oduvek je uključivala i podeлу radne snage između polova; u eksplotaciji radne snage žena u svim razvojnim fazama bio je bitno više zastupljen apsolutan višak vrednosti. Sad se ta podela produbljuje i... koristi, naročito na tri načina. Prvi se sastoji iz istiskivanja žena iz fabrike i iznuđivanja njihovog masovnog kućnog rada za fabriku, bez ograničenja radnog vremena i sa enormnom uštedom socijalnih troškova za normalno unajmljenu radnu snagu. Drugi oblik crpljenja apsolutnog viška vrednosti iz rada žena više je prikriven: smanjivanjem najamnina mase dekvalifikovanih i deprivilegovanih radnika ispod kulturno-istorijski formiranog nivoa radničke egzistencije, prisiljavaju se radničke žene da održavaju uslove života usiljenim neplaćenim radom u porodici. Njihov neplaćeni rad uistini je produžavanje radnog vremena, ali se to ne vidi u radnom procesu koji neposredno proizvodi višak vrednosti, već u neplaćenom porodičnom radu koji omogućuje reprodukciju nadeksplotisane radne snage. I, najzad, treći oblik tiče se uštede viška vrednosti zbog umanjenja najamnina žene i masovno zapošljavanje u uslužnim delatnostima, osobito u onim delatnostima koje uslužuju produkciju i reprodukciju radne snage (škola, bolnica, itd.) i u delatnostima koje omogućuju realizaciju viška vrednosti (trgovina, banka, pošta)“⁵⁵.

AD 2) Proširenje oblasti alienacije na sve uslove života, i na sve socijalne odnose, znači da uprkos produbljenom jazu između privatnog i javnog, odnosno, uprkos prividnoj izolaciji porodice iz konkurentskog sveta robnih odnosa, porodica mora reprodukovati tip alienacije koji uključuje stare i nove oblike. Ona, pre svega, mora proizvoditi radnu snagu-robu, a to znači da ona mora zadržati: prvo, svoj status unutar klasne podele društva; drugo, odnose nadređenosti i podređenosti koji će reprodukovati ličnosti prilagođene sličnim odnosima u

⁵⁵ Z. Vidaković: *Marks i savremeni svet*, poglavље: *Formiranje klasa u svetskoj celini procesa kapitala i klasnih borbi*, str. 475.

fabrici; treće, ona mora proizvoditi tradicionalnu podelu rada po polu.

Najamni radnik, prema tome, nije neslobodan, alieniran samo na tržištu rada, već je i čitav njegov porodični život, njegovi lični odnosi, odnosi među polovima, među generacijama elaboriran u skladu sa specifičnim načinima kapitalističke eksploatacije. Subordinacija žene, dakle, (u proleterskoj porodici) više ne služi samo patrijarhalističkoj, »muškoj« dominaciji, već prvenstveno kapitalističkoj eksploataciji. Subordinaciju žene, dakle, na današnjem stupnju istorijskog razvijanja čoveka i materijalnih uslova njegove egzistencije možemo smatrati činiocem uspešnije eksploatacije radne snage robe. Zato je otpor protiv klasične ženske uloge istovremeno otpor protiv dominacije i eksploatacije u kapitalističkom načinu proizvodnje, odnosno dominacije i eksploatacije uopšte.

Novi kvaliteti alienacije u građanskom društvu ujedno su i polazišta dezalienacije čoveka. Marks je istakao da je epoha građanskog društva najdinamičnije istorijsko razdoblje upravo po tome što ona bitno menja odnose između alienacije i dezalienacije u odnosu na predgrađanska društva. Ona zahteva razvoj ličnosti i društvenosti i stvara prepostavke *autonomne* prakse potlačenih usmerene protiv starih i novih oblika eksploatacije i alienacije. To je uslovilo kako pojavi radničkog pokreta, tako i pojavu oslobodilačkih pokreta žena.

»... Specifičnost alienacije u građanskom društvu — kaže Z. Vidaković — proističe iz odnosa eksploatacije putem upotrebe i reprodukcije radne snage-robe koju za sredstva za život na tržištu razmenjuje vlasnik te robe, najamni radnik lišen materijalne zaštite i socijalno-kulturnih okvira ograničene zajednice (zajednice ropsstva patrijarhalnog tipa — N.L.S.), a oslobođen odnosa podložništva, gospodstva i lične zavisnosti. Ta se specifičnost uviđa naročito u odnosu između alienacije i dezalienacije. Lišen uporišta u zajednici ropsstvu, sistem eksploatacije može da se ustoliči i perpetuira jedino posredstvom višestruke alienacije, koja teži da prožme sve dimenzije ličnosti i socijalne relacije čoveka. Međutim, materijalni opstanak i socijalno-kulturni integritet najamnih radnika zavisi... nužno... od vlastite prakse makar delomično emancipacije u odnosu na poredak i nosioce eksploatacije... Najamni radnici ne mogu putem alienacije u zajed-

nici ropstvu da izbegnu materijalnu nesigurnost, socio-kulturno osujećenje, ne mogu da spreče razaranje... usled »kurjačke gladi kapitala za viškom rada«... Emancipovano suprotstavljanje eksploataciji i alienaciji postaje uslov materijalnog opstanka, telesnog i psihološkog integriteta i socijalno-kulturnog integriteta radnika. To je polazište procesa dezalijenacije...«⁵⁶.

---

⁵⁶ Z. Vidaković: *Marks i savremeni svet*, str. 94.

ŽENA I KAPITALIZAM

Žena i novovekovno klasno društvo

Da bi se dalje razvijala teorijska osnova o odnosu između kapitalizma danas, te projektu socijalizma i žene, koju su dali klasicci marksizma u svojim radovima, bilo bi neophodno da revolucionarna teorija ispuni odavno očekivani dug: da probudi i razvije kritiku građanskog društva sa stanovišta osobitog položaja žene u produkciji robe-kapitala i kapitalističkoj društvenoj reprodukciji, tj. celine društvenog procesa koji je proizvod i uslov proizvodnje robe-kapitala. Za taj postupak bila bi potrebna ista teorijska strogost koju je Marks primenio u *Kritici političke ekonomije*.

Marks i Engels su postavili žensko pitanje u okvire prvo-bitne akumulacije kapitala i krupnih promena koje doživljava radnička porodica. Pitanje na koje treba odgovoriti danas jeste kako se društveni mehanizam rascepa polova, koji je nastao u prethodnoj istoriji društva, integriše i specifično artikuliše u strukturu novovekovnog klasnog društva i postaje bitan deo osnovnih antagonističkih procesa tog društva, neophodan sastojak integralne produkcije robe-kapitala.

Ovo pitanje, po našem mišljenju, ima dva korelativna momenta.

Prvi se tiče relativnog značaja istorijski nastale antagonističke podele i segregacije polova, tj. specifične alienacije i eksploracije žene u genezi i neprestanom obnavljanju kapitalističkog načina proizvodnje. Njemu odgovara tip političke strukture, civilizacije, ideologije i kulture.

Naša je osnovna teza da je *društveni rascep polova*, preko kojeg se prenosi veliki deo najdužeg istorijskog nasleđa nejednakosti, prinude, otuđenosti i izrabljivanja u dubinskim slojevima ljudske i društvene stvarnosti — od prvog časa bio i da će do kraja epohe kapitala ostati jedan od ugaonih kamenova njegove društvene strukture i njemu svojstvene formacije ličnosti (tj. odnosa čoveka i društva koji izražava i omogućuje reprodukciju klasnih odnosa). Tvrdimo da je baš *društveni mehanizam rascepa polova*, usvojen i adaptiran u strukturalnim determinizmima kapitala, glavni prenosnik celine prethodno istorijski formiranog negativiteta (*antagonističke podele, represivne integracije, alienirajuće socijalizacije, mistifikovane svesti u funkciji takve socijalizacije* itd.) u formiranju čoveka i društva. Osobito posredstvom tog mehanizma kapitalizam »upija« za svoju konstituciju važne tvorevine prošlosti, i pretvara ih u trajne prepostavke svoje reprodukcije. Mehanizam rascepa polova ne ostaje spoljašnji za kapitalizam, već postaje njegov vlastiti pribor, stopljen sa svim agregatima njegovog društvenog sistema (otud se pričinjava da je diskriminacija žena i društvena alienacija polova sekundarna u odnosu na primarne procese kapitalističke alienacije i eksploatacije, iako je uistinu jedna od glavnih prepostavki tih procesa).

Drugi momenat istog pitanja odnosi se na *dejstvo celine strukturalnih determinizama kapitala kao proširenog i razvijenog društvenog mehanizma rascepa i alienacije polova*. Struktura i sistem modernog klasnog društva uključuju i obnavljaju ovu svoju bitnu prepostavku na taj način što iz svakog ciklusa integralne proizvodnje robe-kapitala izlaze materijalne, socijalne, kulturne i psihičke tvorevine koje potvrđuju i produžavaju tu prepostavku.

Posmatrani apstraktno, sami za sebe i nezavisno od klasne borbe koja je inače konkretno-istorijski nerazlučiva, strukturalni determinizmi građanskog društva čine u odnosu na prošlu istoriju *krajnji domet negativiteta, rezime svega antagonističkog, otuđenog i represivnog u prošloj istoriji, „univerzalni negativitet*». Dejstvo *celine strukturalnih determinizama kapitala u funkciji društvenog mehanizma rascepa i alienacije polova* ima — u poređenju sa takvim mehanizmima iz prethodnih istorijskih formacija društva — najpotpuniji i najdalekosežniji učinak: kapitalistički proces, sam

po sebi, daje vrhunac alienacije polova. Kad ne bi bilo revolucionarne istorijske prakse koju tvori klasna borba u građanskom društvu, to društvo bi predstavljalo i najdublji pad u rascepu polova, krajnji negativitet u egzistenciji žene i u svemu što ta egzistencija sa sobom nosi i uslovljava (a rekosmo da je ta egzistencija *objektivirana memorija sveukupnog negativiteta ljudske stvarnosti iz prošlih epoha*). Ovaj stav se potvrđuje i konkretnom istorijskom gradom: *bitno pogoršavanje položaja žene u toku prelaza iz feudalnog u građansko društvo¹, i ekstreman rascep polova u fašističkoj invocijiji kapitalizma*, kad se kapitalistički determinizmi tendencijski oslobođaju svog antipoda u istorijskoj praksi, klasne borbe i njenih političkih, socijalno-kulturnih i psihosocijalnih tvorevina.

Antagonistička društvena podela polova i njihova reprezivna i alienirajuća integracija činila je jednu od osnovnih

¹ Iako je građansko društvo otvorilo nove vidike ljudskih sloboda i individualnosti u mnogim elementima života, izgleda da su sve one, što se bar žene tiče, značile slobodu za što efikasnije izrabljivanje. O tome u kojim je sve aspektima prelazak iz feudalnog u pretkapitalističko i kapitalističko društvo značio za ženu istinsko nazadovanje, najiscrpljnije govori Evelyne Sullerot u svojoj knjizi *Istorijska i sociologija ženskog rada (Historie et sociologie du travail féminin)*, Ed. Gauthier, 1968.

Autorka ukazuje na istraživanja koja objektivno pokazuju kako opadaju zarade žena: u XIV veku žena je zaradivala *tri četvrtine* od zarade muškarca; u XV veku bila je plaćena *upola manje* od muškarca; u XVI veku, upravo kad se ideologija ljudskog rada razvijala i rasla, radnica je za dan zaradivala svega *dve petine* od svog muškog kolege. E. Sullerot navodi da su do kraja srednjeg veka u nekim krajevima žene imale pravo nasleđstva, ali pošto je u feudalno doba vladalo pravo upotrebe, a u kapitalističkoj ekonomiji pravo svojine, to su se i zakoni menjali umanjujući ulogu žene. Dobra su se akumulirala, a muškarci su zahtevali zakone koji isključuju ženu iz podele. Pravo prvorodenog pretvara se u pravo muškog naslednika. Dok su ranije dobra deljena na muškarce i žene, počela je da se ustanovljava podela na »unutra« i »izvan«. Tako su muškarci nasleđivali zemlju, a žene pokretnu imovinu. Međutim, sve češće se isključuju potpuno — muškarci počinju da raspolažu celokupnim dobrima koje iznosi ili unosi žena. Pošto su isključene iz nasleđa i bogatstva, sve više se isključuju iz profesionalnog školovanja. Sa opadanjem gildi i korporacija položaj žena postaje sve nesigurniji. Nestaju žene hirurzi i žene lekari koje su, u Engleskoj na primer, imale i svoje udruženje.

Dok je u feudalno vreme žena koja je posedovala feud mogla i da deli pravdu, u XVI veku joj se zabranjuje da vrši sudske duž-

prepostavki geneze i postojanja svakog klasnog društva, i u svakoj od klasnih formacija preplitala se i uzajamno prožimala sa drugim antagonističkim osnovama društvene egzistencije ljudi, nudeći im svoj specifičan sadržaj i preuzimajući njihov sadržaj.

Jedan od dokaza: u genezi i razvoju antičkih, robovlasničkih, klasnih formacija, klasna podela je suprotstavila prezreni *proizvodni rad* (robova i drugih podložnika) duhovnim i političkim delatnostima i funkcijama (vladajuće klase). Pri tome je antička klasna struktura integrisala podelu rada između polova, *sa istim ideološkim prepostavkama* (»*prirodna podela*«), rasprostirući na robeve i sve podložnike što je najpre bilo svojstveno inferiornom položaju žene. Ujedno, s robovlasničkom strukturom je rascep između proizvodnog rada i društvenih funkcija dalje enormno produbljen, i tako produbljen delovao je povratno na rascep polova, prenoseći

nosti. Muškarci počinju da zauzimaju sva tipično ženska mesta u proizvodnji: u Engleskoj destilacija piva, na primer, koja je bila tipično žensko zanimanje, prelazi potpuno u ruke muškaraca. U Francuskoj, proizvodnja svile, koja je bila takođe tipično žensko zanimanje, kako napreduje proces modernizacije i mehanizacije, prelazi u ruke muškaraca, dok teži i prljaviji poslovi, te poslovi manje plaćeni, ostaju ženama. Čak i krojački posao, u kome je žena vodila glavnu reč, jednim francuskim ediktom od 1675. godine prelazi u ruke muškaraca. Žene od tada mogu da šiju samo suknje i sobnu i noćnu odeću.

Do kraja XVII veka žene su potpuno isključene iz cehova i gildi. Početkom XVI veka počinje da se loše gleda na one koji uopšte rade zajedno sa ženama, a u XVII veku se već izričito kaže da je rad žena »nečastan i nemoralan«.

Žene tada počinju onaj mukotrplji rad u vlastitom domu koji je liшен svake sigurnosti, a koji je naročito pojačan u XVIII veku i trajao je sve do XIX veka i industrijske revolucije.

To je još više pogoršalo položaj žena: čim je za proizvodnju smišljen neki tehnički savršeniji postupak one su zatvorene u kuci gubile bitku. Fabrika ga je preuzimala za sebe. Citava priča o ženskom radu postala je priča o jednoj retrogradnoj borbi. Tekstilna industrija, na primer, jednim jedinim tehnološkim napretkom, automatski tkački stroj, izbacila je žene iz proizvodnje: tri radnika zamenila su 500 tkalja.

Težak i nekvalifikovan rad naterao je mase žena u bedu i bolest. Citiramo prema Sullerotovoj jedan dnevnik od 9. maja 1765: »Zanimale su me žene koje glaćaju tekstil; rečeno mi je da za skromnu zaradu rade osamnaest sati dnevno, da završavaju teško obolele, da pre ili kasnije postaju nesposobne za rad i da umiru u bedi.«

(Citirano sve prema italijanskom prevodu: *La donna e il lavoro, (Zena i rad)*, Tascabili bompiani, 1977, str. 75.

na položaj i ulogu žene svojstva egzistencije robova i drugih podložnika.

Tako struktuiran sadržaj rascepa polova preuzima kapitalistička struktura, pa je u eksploataciji i alienaciji žena u građanskom društvu sadržan i kontinuet sa pretkapitalističkim klasnim odnosima, njihovim političkim, kulturnim i psihosocijalnim tvorevinama. To se osobito izražava u tendenciji podložničke zavisnosti, totalne vezanosti, privrženosti podvlašćenog i eksploatisanog prema gospodaru i izrabljivaču; u položaju žene u kapitalističkom društvenom procesu koji inače objektivno raskida takvu zavisnost najamnog radnika; u strukturi porodice u građanskom društvu, koja preuzima i kapitalistički funkcionalizuje pretkapitalističko nasleđe represivne i alienirajuće integracije polova i socijalizacije naraštaja; u represiji i inverziji erotičnog, odnosno celokupne ljudske kreativnosti, psihičke energije koja izražava pokretačku spregu radikalnih ljudskih potreba i u društvu povezanih aktivnosti. Ovaj momenat teorijske analize osobito je značajan za tumačenje retrogradnih procesa kasnog kapitalizma (fašizam itd.), kad još jednom razvijeni (sa celinom involutivnih kapitalističkih procesa strukturiran) društveni mehanizam rascepa i alienacije polova postaje jedan od primarnih operatora patološkog hoda unazad.

Studija fundamentalnih protivrečja kapitalističkog procesa, sad kao protivrečje između strukturalnih determinizama integralne proizvodnje robe-kapitala i revolucionisane istorijske prakse zasnovane klasnom borbom u kapitalističkim odnosima, otvara put ka spoznaji istorijskih pretpostavki i mogućnosti oslobođanja žene, odnosa polova, primarnih ljudskih snaga (»suštinskih moći«, Marks) u celini »proizvodnje ljudskog života«. Na tom putu još jednom će se potvrditi da je društveni rascep polova jedna od osnova celokupnog negativiteta, relativno samostalna, mada utopljena u sve druge osnove, i da se *zbiljski revolucionarni preobražaj ne može ni započeti niti produžavati i razvijati, odlažući radikalni prorod u ovo »tvrdi jezgro« klasnog društva*.

Marks u neobjavljenoj, šestoj glavi »Kapitala« izlaže celinu proizvodnje robe-kapitala, sastavljenu iz dva osamostaljena dela koja su skopčana dvostrukim razmenskim robno-novčanim odnosom: prvi deo je proces rada kao proizvodnje viška vrednosti (neposredan proces proizvodnje kapitala), a

drugi deo obuhvata celinu kapitalistički uslovljene proizvodnje ljudskog života u kojem se proizvodi i reprodukuje radna snaga. Celokupna radnička egzistencija izvan radnog procesa, sve aktivnosti i životna sredstva od kojih zavisi održavanje te egzistencije, formiranje ljudskih sposobnosti koje će biti upotrebljene kao najamna radna snaga spada ovde. Ova podela je bitna, jer se pomoću nje: *prvo*, na najamnog radnika, tj. na radničku porodicu, prebacuje, kako piše Marks, u prvom tomu »Kapitala«, celokupan trud, stanje, briga i odgovornost, rizik za proizvođenje, održavanje i obnavljanje aktivnog, kreativnog činioca proizvodnje kapitala (radne snage), za održavanje i očuvanje *varijabilnog kapitala* (uloženog u radnu snagu, čija potrošnja jedina daje višak vrednosti, dok *konstantni kapital*, uložen u materijalne uslove proizvodnje, kapitalista sam konstituiše i održava s rizikom). Na taj način kapital aktivira i besplatno iskorišćuje sve ljudske nagone, motive i socijalna čula usmerena ka održavanju egzistencije, bez vlastitog staranja i rizika (osobito su važne konzekvencije u odnosu na rezervnu radnu snagu, migracije radne snage, unutargeneracijske i međugeneracijske promene strukture radne snage, elastičnost najamnina, rizik trajanja radnog veka i uopšte održavanja radne sposobnosti, itd.) — što je neprestano bilo prostrano polje manevarskih sposobnosti kapitala da suzbije i neutrališe protivrečja i krize svoje produkcije. *Porodično formiranje i održavanje radne snage je prvi i osnovni pogon kapitala, s najmanje ulaganja i rizika.* Drugo, podela procesa proizvodnje robe-kapitala na spomenuta dva dela je konstitutivno nužna za valorizaciju kapitala (za kapitalisanje viška vrednosti), jer bez te podele ne bi bio moguć dvostruki razmenski odnos: prvi, razmena radne snage za najamninu, čija vrednost tendencijski pokriva troškove proizvodnje-reprodukcije radne snage, i razmena najamnine za robe potrebne za održavanje radne snage, čija vrednost obuhvata samo deo vrednosti proizvedene upotrebom te radne snage, dok se višak vrednosti kapitališe. Napomenimo da je ovaj razmenski odnos konstitutivan i za građansku ideologiju (za mistifikaciju celokupne proizvodnje robe-kapitala, jer se u prividu razmene jednakih vrednosti fetišizuje eksploracija radne snage). *Treće*, podela proizvodnje kapitala na dva odjeljena ogranka povezana dvostrukom robnom razmenom sadrži i to izvanredno preim秉stvo za kapital da celokupnu aktivnost

ljudi, integralnu upotrebu njihovih sposobnosti, koja se uključuje u produkciju-reprodukciju radne snage, a nije izražena u robnim vrednostima niti je predmet robne razmene (a to je *materinstvo, porodična nega i vaspitanje dece, celokupan rad u domaćinstvu* koji proizvodi upotrebljive, ali ne i profitne vrednosti) *izuzme iz vrednosti radne snage*, prisvaja neplaćeno, kao »prirodni dar«. Iz toga proizilazi *enormno neplaćeno prisvajanje sposobnosti i aktivnosti, rada žene u porodičnom ogranku proizvodnje kapitala*: to je ne samo u genezi kapitalizma, već i svim njegovim razvojnim fazama *permanentan izvor kapitalističkog prisvajanja srođan »prvobitnoj akumulaciji kapitala«*.

Ova konstitutivno bitna podela proizvodnje kapitala *ne bi bila izvodljiva da struktura gradanskog društva nije preuzela, razvila i fiksirala istorijsku podelu muških i ženskih uloga kojoj je već bio pripisan karakter »prirodne podele« rada među polovima, odgovarajuće prirodnim svojstvima muškaraca i žena.*

Osim pripisivanja prirodnoj ulozi žene svega što proizilazi iz materinstva, i što se u porodičnoj proizvodnji smatra produžavanjem materinstva, a što sad postaje porodična produkcija-reprodukcija radne snage, podela muških i ženskih uloga zasnovana je i na *dihotomiji »unutrašnje«-»spoljašnje«*, koja sa markantnom seksualno-represivnom konotacijom vezuje ženu za sve što pripada »domaćem ognjištu«, a isključuje njene sposobnosti za aktivnosti i funkcije koje podrazumevaju neposredne društvene komunikacije, kretanje u društvenom i fizičkom prostoru izvan porodičnog kruga i u njemu osiguranog nadzora muškarca. Ta dihotomija je fiksirana u kapitalističkom procesu.

Fašizam (kao što smo videli) u težnji da konsoliduje kapitalistički proces, i »očisti« ga od protivrečnosti, ide brutalnim sredstvima ka absolutizaciji ovih podela.

Kapitalistička struktura pridaje proizvodni karakter samo onom radu koji proizvodi robu-kapital, čime se iz proizvodnje isključuju sve druge delatnosti koje uistinu čine bitnu proizvodnju ljudskog života, a koje su najvećim delom pripadale ženskoj ulozi unutar istorijskog rascepa polova; time se usvaja, potencira i fiksira devalorizacija ženske uloge u proizvodnji.

U istoriji klasnih društava nastaje *dihotomija proizvodnje*: svaki od istorijskih tipova tih društava ima objektivno i ideološko određenje proizvodnje u smislu celine delatnosti pomoću kojih se reprodukuju dati odnosi proizvodnje, što ne obuhvata celokupnu proizvodnju ljudskog života (odnosno praksu), već manje ili više protivreči toj celini. U tu dihotomiju je od početka upletena podela između polova, ali će tek u kapitalističkoj strukturi ta podela, po glavnoj tendenciji, biti uključena u dihotomiju proizvodnje. U toj strukturi dolazi do *energičnog podvajanja i protivrečja kapitalističke proizvodnje i bitne proizvodnje*, a tom podvajanju objektivno i ideološki — doprinosi hijerarhijska i antagonistička podela muških i ženskih uloga, preuzeta iz prošlih razdoblja i prilagođena kapitalističkoj kategoriji rada, društvenog rada, proizvodnje. Što pripada toj kategoriji priznato je i vrednovano načelno više od društveno skrivenih i degradiranih, društveno nepriznatih i nepriznatih za društvene, »prirodnih« aktivnosti koje su pretežnim delom sabijene u zabran ženske uloge. To je prvenstveno porodični zabran: u njemu su aktivnosti žene nepriznate kao rad, proizvodnja. Ali i kad se kapitalističkim podruštvljavanjem deo tih aktivnosti prenosi na društvene službe, i biva priznat kao rad (obrazovanje, nega i vaspitanje dece; medicinska nega, i druge »tercijarne« delatnosti). Žene dobijaju veći pristup u te sektore društvenog rada, još jednom njihov rad biva devalorizovan, jer ne predstavlja proizvođenje, već trošenje viška vrednosti.

Iz istoriografske dokumentacije može se pratiti kako su se pomerale tobože prirodne podele rada muškaraca i žena, ali uvek sa istorodnim strukturalnim i ideološkim činiocima *devalorizacije* uloge žene u proizvodnji. Tako je bilo moguće da građanska ideologija, a osobito njen apsolut — fašistička ideologija, preuzmu ideološke obrasce degradiranja uloge žene koji su nastali još u rodovskom i antičkom klasnom društvu, iako su u međuvremenu te uloge značajno pomerane. *Što god postaje ženska uloga biva ideološki degradirano; ali i što god biva objektivno degradirano u datom antagonističkom načinu proizvodnje, postaje (tendencijski) ženska uloga.* Konkretan sadržaj se menja, često u kratkim razmacima, ali princip i struktura degradacije žene ostaju neizmenljivi, jer je opšta hijerarhijska podela uloge polova najpouzdaniji model za hijerarhijsko razvrstavanje uloga u proizvodnji.

Kapitalistička struktura rada vezanog za reprodukciju

Za potrebe stroge analize upotrebe rada žene u kapitalističkoj strukturi treba ponoviti dobro poznat Marksov stav iz »Kapitala« da kapitalizam proizvodi svoje proizvode kao robu i da roba proizvodi kapital. Prvo što treba uočiti je roba koju žene direktno proizvode, a to je radna snaga-roba. Radna snaga je specijalna roba »koja se sastoji od krvi i mesa čoveka« (Marks), roba koju žene stalno proizvode, mada zaista ne samo žene. Pri tome mislimo da je, na primer, čitav proces obrazovanja i kvalifikacije radne snage u kapitalizmu proizvodnja radne snage-robe. Žene su, osim toga, i same radna snaga-roba kao posrednici vlastite radne snage, ali je čak i to posedovanje zbog patrijarhalnog ustrojstva porodice posredovano preko muškarca.

Specifičan položaj u kapitalističkom načinu proizvodnje žena ima kao *specijalna roba*, kao roba koja proizvodi *specijalnu robu*, i nalazi se u načinu kapitalističke proizvodnje u *specijalnom odnosu*. On ima u sebi nešto od kapitalističkog odnosa najamnog rada, nešto od odnosa rada vezanih za proizvodnju i reprodukciju ropstva i kmetova i drugih nekapitalističkih načina proizvodnje. To je moguće jer *mnogi različiti odnosi proizvodnje mogu koegzistirati unutar jednog dominantnog načina proizvodnje*. Ova naša teza predstavlja glavni okvir za razumevanje kako, pod kojim uslovima, kada i zašto kapitalizam subsumira domaći rad žene, odnosno patrijarhalizam predgrađanske epohe.

Kao dominantan, kapitalistički način proizvodnje apsorbuje različite proizvodne odnose u oblicima koji mogu izgledati veoma različiti da se čak čine »netipičnim«, s obzirom na istorijski determinisane odnose. Međutim, svaki taj odnos se prilagođava potrebi dominantnog načina proizvodnje. Tako, na primer, feudalni i patrijarhalni odnosi mogu izvanredno da se prilagode fabričkom radu: disciplina, stroga zavisnost od vlasnika firme, čak i lična i emocionalna, kolektivni rituali kojim se iskazuje poštovanje ocu-vlasniku kao i caru i firmi kao hraniteljici.

Da li rad žena možemo analitički uklopiti u fundamentalnu kontradikciju između rada i kapitala? Posebno, kako to možemo činiti s obzirom na različite stadije i faze kapitalističkog načina proizvodnje.

Mora se reći da, služeći se klasičnim Marksovim kategorijama, to možemo teško sprovesti, jer je kod njega *pojam rad* definisan u relaciji sa proizvođenjem dobara za upotrebu, što je povezano sa proizvodnjom robe, odnosno, najamnim radom koji je osnova kapitalističkog načina proizvodnje. Zato bi možda bilo dobro da specifični neplaćeni rad žena (a on čini grod radnog napora žene) nazivamo *radom vezanim za reprodukciju*.

Na taj način nam se ukazuje mogućnost da modifikujemo dosta rigidnu definiciju najamnog rada, što će nam omogućiti da pokažemo koliko je taj rad zaista čvrsto povezan sa proizvodnjom radne snage-robe koja *mora* biti razmenjivana na tržištu i koja *mora* biti razmenjena na tržištu. To je onaj nevidljivi rad žena koji samo *na izgled* nije moguće valorizovati kao najamninu, koji na izgled i nema ekonomske vrednosti, i koji se čini kao da ne proizvodi *višak vrednosti*.

Ako bismo analizirali šta sam pojam »najamnina« sadrži, mogli bismo kao Alisa Del Re² da utvrdimo kako je rad žena u reprodukciji zapravo potpuno zamračen i kako uopšte nema nikakvog ekvivalenta. Struktura najamnine, naime, sastoji se od *direktne* i *indirektne*, te od *novčane* i *realne* najamnine. Direktnu najamninu dobija u novcu na ruke onaj ko prodaje sopstvenu radnu snagu. Tada se vrednost i cena radne snage transformišu u novac (što, po Marksu, uvek *mora* biti manje nego što zaista vredi proizvedena vrednost). Indirektna najamnina se javlja u obliku servisa i usluga koje radnik dobija na izgled besplatno (zdravstvena nega, socijalna zaštita, penzija, vrtići za decu). Međutim, bitna razlika postoji između novčanih i realnih najamnina. Najamnina je izražena u novcu, ali on u različitim situacijama manje ili više uspešno obezbeđuje reprodukciju radne snage. Naime, u vreme inflacije ili socio-političkih i ekonomske krize, kada se smanjuju so-

² L. Chiste, A. Del Re, E. Forti: *S one strane domaćeg rada, (Oltre il lavoro domestico)*, Feltrinelli, 1979. Esej o radu vezanom za reprodukciju, str. 9. Rad A. Del Re je značajan po tome što prvi put u strogo marksističkoj tradiciji krči korak napred ka teorijskoj raspravi, otvarajući pitanja i prepostavki za rešavanje nerešenih i zanemarenih problema u Markssovoj teoriji. Jedno od njih je doista pitanje rada vezanog za reprodukciju, a drugo pitanje novih razvojnih faza kapitalizma i subjekata revolucije, te njihove autonomne prakse.

cijalna davanja (što, kao što vidimo, pogda sve više i »države blagostanja«), realna najamnina opada, bez obzira što novčana može biti ista ili čak i veća.

Sve ove sekcije najamnine imaju vrlo lako uočljivu vezu sa radom vezanim za reprodukciju, odnosno sve stavljuju žene u centar jedne specifične »nevidljive« eksploracije.

1. Direktna najamnina nije dovoljna za celokupnu sopstvenu reprodukciju radne snage, ona je samo delimično potkriva. Nekad manje, nekad više. U toj reprodukciji učestvuje porodica sa svojim primanjima, vezanim za produkciju i reprodukciju radne snage. Tu spadaju sva davanja za zaštitu materinstva radnice, na primer. Ali ona su vezana samo za rad direktno vezan za proizvodnju robe-kapitala. Reprodukcija nigde nije naznačena, niti se njena cena igde iskazuje. Smatra se nezavisnim u odnosu na plaćeni rad. Budući da je rad žene centralna kategorija porodične reprodukcije, jasno je preko čijih leđa ide ova mistifikacija.

2. Žene direktno proizvode radnu snagu-robu. Sav rad vezan za reprodukciju daje vrednost ovoj robi, omogućujući da se ona predstavi sa istom cenom na tržištu i sprečavajući je da se organizuje za veću cenu. Razlika između najamnine i vrednosti proizvoda ne pojavljuje se neposredno u kući niti u vreme reprodukcije, već direktno u ciklusu proizvodnje robe gde je kapital prisvaja besplatno.

Alisa del Re zaključuje:

... Ako je roba u užem smislu ... rezultat aktivnosti vrednovanja koje dolazi *izvan* fabrike i određenja vrednosti vremena *društvenog rada* uopšte, »kvantiteta rada koje društvo ima na raspolaganju« ... i ako je čitav rad vezan za reprodukciju unutar ove opšte forme produkcije, i vreme rada koje je potrebno za ovaj rad ulazi u proces kapitalističke valorizacije i prema njemu se odnosi kao višak vrednosti³.

Ako je, dakle, višak vrednosti radne snage besplatni rad za kapital (i konstituiše višak vrednosti), rad vezan za reprodukciju je sam po sebi u celini višak vrednosti.

Kako rad žena u kući, koji, doista, nije izmislio kapitalizam, povećava višak vrednosti? Radnik ima organizovanu negu i послugu u kući, koja državu ne košta ništa. Kada

³ Isto, str. 18.

bi radničke porodice zahtevale da jeftino kupe polugotova jela, da imaju jeftine servise za održavanje domaćinstva, brigu o organizaciji svakodnevnog života, višak vrednosti bi se značajno umanjio. Sve ovo rade supruge, kćerke, majke preko institucije familije. Tako se domaći rad žena javlja kao proizvođač viška vrednosti par excellence. Međutim, odnos između domaćeg rada žena u reprodukciji i rada u produkciji nije u svim stadijima i fazama razvoja kapitalističkog načina proizvodnje robe isti.

A. Del Re predlaže sledeću periodizaciju faza kapitalističkog načina proizvodnje, u kojima se *na različit način kombinuje rad u proizvodnji i rad vezan za reprodukciju*.

Industrijska revolucija i porodica

Prvu fazu predstavlja rađanje *krupne industrije, uvođenje mašina i formiranje gradskog proletarijata* (to je period industrijske revolucije).

Upotreba mašina omogućuje da se smanji muskularna snaga i da se u radni proces uključe fizički slabije i nezrele osobe. Zbog toga je rad žena i dece, kako kaže Marks u »Kapitalu«, bio prva reč upotrebe mašina. Rad povezan sa reprodukcijom se u ovom slučaju krajnje redukuje. Žene se ubacuju u fabričku eksploraciju za proizvodnju roba, a gotovo nasilno istržu iz kuće. Određene funkcije porodice ostaju, na primer, nega dece, dojenje, jer ne mogu da budu potpuno uklonjene. One moraju biti manje ili više zamenjivane. To je značilo svojevrsno razaranje zdravlja i života inače pauperizovane radničke porodice, o čemu i Marks govori u III tomu »Kapitala«⁴.

⁴ Jedna zvanična medicinska anketa iz 1862. pokazuje kako su deca neadekvatno hranjena, da im nedostaje briga, da su uspavljivana opijatima, dodaje se da ima neprirodnog i čudnog odnosa majki prema deci, koje za posledicu ima izgladnjivanje, a ima i slučajeva namernog trovanja. Videti, takođe, K. Marks. *Kapitalizam i porodica*, u J. Đorđević: *Žensko pitanje*, str. 126, gde se govori o kapitalističkoj upotrebi rada dece.

Bilo je to, dakle, vreme razaranja svih vidova rada vezanog za reprodukciju, istovremeno rušenje integrativnih faktora patrijarhalne porodice⁵.

Žena i socijalizacija kapitala

Drugu fazu predstavlja proces *socijalizacije kapitala* i realnog podređivanja svih proizvodnih procesa sve jačoj društvenoj kontroli. Ovaj se stadij deli na nekoliko faza: a) *Proširenje fabrikacije i upotreba agrarnog proletarijata*, njegovo naseljavanje na marginama grada i prateći migratorični procesi. b) *Tejlorizam*, koji uvodi montažnu traku i lanac visoke racionalizacije u proizvodnom procesu. c) Najzad, u najnovije vreme, uvođenje tzv. *difuzne fabrike*. Radi se o disperziji proizvodnog procesa i njegovoj racionalizaciji preko centralizovane kontrole.

AD a) Proširenje fabrikacije i upotreba agrarnog proletarijata

Proširenju procesa fabrikacije odgovara veoma intenzivno korišćenje radne snage, što zahteva od radnika strogo poštivanje radnog vremena i uvođenje zakona o eksproprijaciji žena i dece. Zajedno sa fabrikom raste i grad, eksproprijacija sredstava za proizvodnju se pojačava. U to vreme nastaje *nuklearna gradska porodica*. Ona je potpuno iščupana iz svog prirodnog ambijenta. U ovoj familiji rad vezan za reprodukciju je *kućni rad i u strogom značenju prebačen direktno na jednog jedinog subjekta: ženu*. Nema nikakvog oblika kooperacije, ni socijalne, ni familijarne. Nema čak ni rodbine koja bi pomogla ženi radnici (bake, tetke). Rad je grub i težak,

⁵ U ovoj raspravi je jedna od osnovnih teza da kapitalizam preuzima bitne konstituirajuće faktore patrijarhalne porodice, jer je ona pogodna za proizvođenje hijerarhijskog i antagonističkog sistema, a samoga pogodna je za devalorizaciju ženske radne snage, te korišćenje neplaćenog rada žene koji se u patrijarhalnoj koncepciji smatra prirodnom činjenicom. Ovde, međutim, vidimo da kapitalizam u odnosu na porodicu ima kontradiktorno dejstvo. On je i *razara i ponovo spaja*, ona mu i smeta i koristi. A. Del Re je ovu činjenicu povezala sa raznim fazama razvoja kapitalizma u kojima se te dve tendencije javljaju odvojeno, a mi mislimo da one mogu i koegzistirati u svom protivurečju, dakle, postojati istovremeno u nekoj od razvojnih faza kapitalizma.

a život familije, uglavnom, zavisi od jedne jedine najamnine, one šefa familije. Tada se radikalizuje podela između pro-dukcije i reprodukcije, i *fiksiraju se socijalne uloge polova*. Sada, dakle, *kapitalizam poseže za patrijarhalizmom* i sad se proleterska familija ukopava između dve svesti: radničke-muške i radničke-ženske, što će dugo biti kamen spoticanja u formiranju jedne univerzalne revolucionarne klasne svesti proletarijata, koja bi težila opštoj jednakosti muškarca i žene. To se drastično odražavalo na radnički pokret u formi konzervativizma, a predstavljalo je glavni kamen spoticanja u dijalogu između radničkih i ženskih oslobođilačkih pokreta⁶. Vanjski rad žena traje do određenog uzrasta. Rođenjem prvog deteta ona se vraća kući, gde trajno i ostaje do kraja života.

AD b) Tejlorizam, žena-čuvarica domaćeg ognjišta i konsumistička familija

Uvođenjem proizvodne trake, proizvodni rad postaje manje zamoran, ali ritam rada, repetitivne i automatizovane radnje dovode do psiholoških efekata otuđenja, psihičkog za-

⁶ O tom (prudonovskom) nasleđu u francuskom radničkom pokretu i sindikatu govori Daniele Leger, u *Marxisme vivant*, 1968. O radničkom pokretu i ženama: »Uprkos masovnom stupanju žena na tržište rada, uprkos pobeda koje su žene postigle u pogledu pravnih i političkih jednakosti, nikako još nismo sigurni da li Prudhonove tirade o »prirodi žena«, koje su predodređene da ostanu u kućnom prostoru, čuvarice ognjišta, ne bi još doobile i danas neočekivani echo, čak i u okviru radničkih organizacija.

U periodu nezaposlenosti i krize uvek se nalazi mesto za jednostavnu ideju da žene »najamne radnice otimaju muškarcu mjesto«. Ta ideja se, istina, više ne izražava u prvobitnom obliku, ali je prisutna svaki put kad se, na primjer, tretira rad žena kao dopunski, ili kad se razmatra prisustvo žene na domaćem ognjištu kao njeno prirodno mjesto. Da bi se likvidirale te predodžbe u trenutku kada vlast čini sve da bi ih učinila uverljivim, treba mnogo više no što se čini, tj. mnogo više od verbalnih protesta sindikalnih rukovodstava protiv manje nagrade i manje kvalifikacije žena. Od početka radničkog pokreta ove rezerve, tada velike, zasnivalc su se ujedno na seksističkoj koncepciji da je kuća prostor žene, i na konstataciji — koliko osnovanoj — da su žene i deca najdirektnije žrtve uslova fabričkog rada. Francuski prudhonovski socijalisti i engleski čartisti nalazili su u zapažanju izuzetnog ropstva žena radnica osnove iz kojih bi hranili svoje predstave još vrlo jake u proletarijatu sastavljenom od dosko-rašnjih seljaka lišenih zemlje i dela pretkapitalističke seljačke porodice».

mora i napetosti. Rad vezan za reprodukciju se modifikuje i nije više dovoljno da dom obezbeđuje fizičku negu, već se on javlja kao mesto gde treba lečiti stresove od fabričkog rada. Ova faza odgovara glorifikaciji domaćeg ognjišta i uloge majke kao njegovog anđela čuvara i tešiteljice. Propagira se upotreba domaćih električnih aparata koji »oslobađaju« ženu.

Familija i njen rad vezan za reprodukciju svode se na potrošnju dobara. Veštački se stvaraju kako potrebe, tako i ideal familije koja »dobro živi«, što pospešuje prodaju obilja proizvoda na tržištu. Žena, međutim, nije kvalitativno promenila svoj način života: slobodno vreme koje je uštedela uvođenjem električnih aparata ona ne koristi kreativno, jer ideal domaćeg ognjišta veže njene ambicije za kuću, muža i decu. Zapravo je muškarac najamnik dobio bolje uslove kod kuće: hladno pivo iz frižidera, kuću u redu i manje umor nu ženu, a na taj način postaje pogodniji za eksploraciju.

AD c) Difuzna fabrika⁷, totalizacija domaćeg rada

»Slom radnog ciklusa u fabrici«, ili, bolje rečeno, njegovo disperzionalno širenje ka zoni reprodukcije proizvodi nove efekte: reproduktivni radni ciklus nije više pod kontrolom najamnine, kao što produktivni radni ciklus sve manje biva direktno dirigovan od radnog vremena najamnog rada u fabrici, ali zato više nema ni onu sigurnost koju pruža klasični najamni odnos. Radni dan u kući preseca se sa raznim segmentima radnog dana proizvodnje. *Time su naročito pogodene žene koje kod kuće rade fabričke poslove*, cveta crni rad, pojačava

⁷ Pojam »difuzna fabrika« je novijeg datuma, a predstavlja poseban tip kapitalističke organizacije rada u krupnoj industriji. Predstavlja odgovor kapitala na krizu i novi način crpljenja viška vrednosti. Radi se o dekoncentraciji proizvodnje kapitala, razjedinjavanju i deklasiranju industrijskog radništva. *Pojedine faze i segmenti radnog procesa se isključuju iz krupne industrije i prenose se na manje proizvodne i uslužne jedinice rasute na teritoriju*. Radna snaga se, dakle, upotrebljava izvan kapitalističke radionice najčešće u domaćinstvu najamnog radnika, te se *kapitalistička radionica produžuje sve do porodice najamnog radnika*. Ovaj način organizacije rada karakterističan je za neke evropske zemlje, posebno Italiju. (O ovome tipu organizacije rada kao odgovoru kapitala na krizu u Italiji, videti na primer: M. Turchetto: *La machina divisa. Crisi capitalistica e organizzazione del lavoro*, časopis »Metamorfosi«, 1, Firenca, 1980).

se socijalna nesigurnost žene radnice. Radni dan vezan za reprodukciju sve više dobija vanjski, socijalni smisao. *Radno vreme postaje beskonačno, a u njemu se sменјују čas produktivne, čas reproducтивне delatnosti.*

Koja su efekti ovakve organizacije rada za radnika uopšte, a posebno za ženu?

1. U krupnoj industriji restrukturacija stvara višak radne snage, što uvek prvo pogoda socijalno najslabije slojeve — prvenstveno ženu⁸. To je, međutim, opšta pojava koja nije vezana samo za dekoncentraciju industrijskog rada, već uopšte za sve situacije kada je potražnja za radnom snagom na tržištu manja od ponude. Ono što je specifično za slučaj dekoncentracije (putem difuzne fabrike ili na drugi način, na primer, dislokacijom delova krupne industrije u one delove sveta gde su povoljniji društveni uslovi za oplodenje kapitala, prvenstveno gde je jeftinija i manje organizovana i dekvalifikovana radna snaga), jeste da se proizvodnja prebacuje na slojeve koji vase za radom usled teških uslova života i spremni su da prodaju budžasto svoju radnu snagu na paralelnom tržištu (»crnom«). Zapošljavaju se kao privremenja radna snaga, sa skraćenim radnim vremenom, »na sic«. Ovi slojevi, među kojima su *najbrojnije žene*, budući da se

⁸ Evo primera. U septembru 1980. godine Fiat je odlučio da otpusti 14.469 radnika, što je, kao što je poznato, izazvalo talas protestnih štrajkova i akcija širom Italije. Enriko Berlinguer je tom prilikom dao podršku borbi radnika, što se smatra odlučnim momentom, jer bi poraz radnika značio drastičnu restrukturaciju radne snage, mravljenje radničke klase i razbijanje pokreta. U toku štrajkova i otpora suspendovan je i otpušten prvi talas radnika čija struktura nedvosmisleno govori ko je bio prvi na udaru. Prema *Quotidiano dei lavoratori*, 3. oktobra 1980. (podatke navodi Z. Vidaković u *Marks i savremeni svet*, str. 667) u pojedinim sekcijama suspendovano je 80% radničkih delegata, čitave čelije KPI i PDUP, te radnici koji su ih podržavali. Na radničkim skupštinama opovrgнута je argumentacija uprave da se vodilo računa o životnoj situaciji radnika. Jedan radnik navodi primer da nije tačno da su otpušteni oni u čijoj porodici rade dva ili tri člana. Otpuštene su žene koje rade same i izdržavaju porodicu. U radionici »Delta«, kako izjavljuju radnici, »udarili su na divlački način, udarili su po ženama, invalidima, i po drugovima koji su avangarda radničke klase«. Dakle, struktura onih koji su prvi na udaru je jasna. Žene i aktivisti. Postoji i sledeći opis grupe koja je pružila otpor (Panorama, 20. oktobar 1980): »...Mnoštvo žena koje inače rade u pogonima štetnim po zdravlje, s pismom o suspendovanju u rukama; žene koje same izdržavaju decu, udovice s malom decom, mnoge s teško narušenim zdravljem...«

nalaze u raspršenom procesu, nemaju zaštitu kao »nezaposleni«, jer nisu ni vezani za fabriku. Ovakvo se zapošljavanje smatra posebno pogodnim za eksploataciju žena, jer njima odgovara da se ne pomeraju iz kuće, kako bi mogle efikasnije da ispune zadatke svoje dvostrukе uloge.

2. Pošto se radi o privremenom, neprijavljenom, sa stanovišta zakonodavstva neregularnom radu, ove žene, naravno, nemaju ni zdravstveno, ni penzionalno osiguranje. Budući da te iste žene radnice rade istovremeno ili na smenu i u delatnostima vezanim za reprodukciju, koji takođe nema nikakav materijalni ekvivalent, to se ova dvostruka nadeksploatacija javlja kao bitan faktor oplodnje kapitala u novoj razvojnoj fazi.

3. U psihozu gubljenja radnih mesta vrlo je prisutan strah radnika da će biti gurnuti iz fabrike, ili deklasirani na paralelnom tržištu, što neutrališe radničke borbe, a istovremeno *od porodice, posebno žene, zahteva da bude medijator prioritetska na muža da se ne buni, jer će čitava porodica ostati bez hleba*. Tako se žena, iako najugroženiji i najviše eksplorativan član u lancu, javlja, silom prilika, kao konzervativan faktor radničke borbe.

4. Najzad, raspršeni i razjedinjeni na teritoriji, i radnici-muškarci i radnice-žene izloženi su većim mogućnostima nadeksploatacije, jer rade u krajnje ograničenim mogućnostima udruživanja i akcije. Ovaj je momenat posebno poguban za buđenje svesti, revolucionisanje ženskih masa, jer je bitan faktor imobilizacije u istoriji upravo *izolovanost, rascepkanost, nemogućnost ostvarivanja grupne solidarnosti među ženama* kao univerzalno potlačenom sloju. Budući da su žene upravo stupanjem u svet rada, u fabriku, stekle tu mogućnost, to je ovo ponovno atomiziranje ženskih masa ogroman korak nazad sa stanovišta njihovog revolucionisanja⁹.

⁹ U neofeminističkoj teoriji se, inače, kao glavna kočnica revolucionarnog angažmana žena navodi upravo izolovanost, raspršenost. Tako u zborniku *La coscienza di sfruttata* (Svest potlačene), Mazzota, 1972, L. Abba i saradnici kažu: »...Porodični okvir daje povjesnu mogućnost da netko proizvodi iz samog razloga što je žena: svaka žena ulazi u svoj privatni odnos s mužem... Kroz taj lični odnos otuđuje joj se njoj svojstven proizvod kao zamjena za egzistenciju pored muža. Dakle, žene su otuđene u samom činu proizvodnje, a otuđene su zato što su raspršene u različitim porodicama.

Moglo bi se reći da do ukupnog pogoršanja položaja žene u sadašnjoj fazi krize kapitala dolazi upravo zbog toga što su one zbog svoje tradicionalne uloge posebno podložne usiljenom crpljenju viška vrednosti.

Govoreći o načinima crpljenja viška vrednosti u kapitalistički razvijenim zemljama danas, između ostalih modaliteta, Zoran Vidaković, navodi *posebne oblike crpljenja apsolutnog viška vrednosti iz rada žena*¹⁰. Prvi se način, po ovom autoru, sastoji od *istiskivanja žena iz fabrika i iznudjivanja njihovog kućnog rada za fabriku*, bez ograničenja radnog vremena i sa enormnom uštedom socijalnih troškova za normalno unajmljenu radnu snagu. Drugi oblik crpljenja apsolutnog viška vrednosti iz rada žena je manje vidljiv — *smanjivanjem najamnina* masi dekvalifikovanih i deprivilegovanih radnika ispod kulturno-istorijskog formiranog nivoa njihove egzistencije, *radnička se žena prisiljava da usiljenim neplaćenim radom u porodici održava uslove života porodice*. Njihov neplaćeni rad je, kao što tvrdi i A. Del Re, istinsko produženje radnog vremena, ali se to ne vidi prilikom proizvodnje roba u neposrednom proizvodnom procesu koji stvara višak vrednosti, već upravo u neplaćenom porodičnom radu koji omogućuje reprodukciju nadeksplotisane radne snage. Treći oblik crpljenja viška vrednosti iz rada žena, koji navodi Z. Vidaković, jeste *smanjenje najamnina u uslužnim delatnostima*, naročito u delatnostima koje se tiču produkcije i reprodukcije radne snage (a to su poslovi za koje je, inače, vezana devalorizirana ženska uloga — škole, bolnice, vrtići) i u delatnostima koje omogućuju realizaciju viška vrednosti (banke, trgovine, pošta).

Istorijska podela između muških uloga koje pripadaju sferi javnog, društvenog saobraćanja, i ženskih uloga zatv

---

Nalazimo se, dakle, pred klasičnim modelom otuđenja: društveno potrebna proizvodnja, ali privatno prislavljanje proizvoda; ono što ga omogućuje jest međusobna odvojenost žena... Žena je oteta u svijetu koji je koristi u svoje svrhe kao sredstvo za proizvodnju. Međusobno odvojiti žene, znači uskratiti im identitet, zamijeniti ga subjektivnim identitetom svake ponaosob sa vlastitim muškarcem... Na taj način proizvoditi, za ženu znači biti otuđena i isključena; njezina autonomija postaje njezina kazna». Prevod iz MUS 8/9, 1981, str. 50—51.

¹⁰ Z. Vidaković: *Marks i savremeni svet*, V deo, str. 469, odeljak koji se bavi razvojnim oblicima viška vrednosti.

renih u sferu privatnog, izolovanog u domu i porodici, preuzima se i dograđuje u kapitalističkoj strukturi pomoći kategorije apstraktног rada, i toj kategoriji odgovarajuće političke strukture i javnog mnenja.

Grаđansko društvo nastalo je rasprostiranjem i prevagom apstraktног rada, tj. rada koji proizvodi vrednost i robu pomoći koje se ta vrednost razmenjuje. Za suštinsko razumevanje neophodno je Marksово određenje apstraktног rada kao specifičnog vida društvenosti, *negativne društvenosti*, u kojem su proizvođači društveno povezani posredstvom robe, i najzad robe-kapitala, a ta ih postvarena veza uzajamno društveno izoluje, i alienira njihovu društvenost; država, represivna politička i ideološka struktura podižu se kao supstitut postvarene i otuđene društvenosti. Takva društvena struktura dovršena je tek u grаđanskom društvu, gde je rad, po logici te strukture, društven samo ukoliko učestvuje u proizvodnji ili realizaciji kapital-vrednosti; a svaka druga delatnost je društvena ukoliko učestvuje u represivnoj političkoj i ideološkoj strukturi.

Istorijska podela između muških »spoljašnjih«, javnih, društvenih, i ženskih »unutrašnjih«, domaćih, porodičnih, privatnih uloga, dala je pretekst za krajnju, strukturalnu podelu i uzajamno otuđivanje društvenog, javnog, i privatnog, porodičnog. Rad koji se priznaje za društven, kao proizvodnja robe-kapitala izašao je iz porodične sfere, i dosledno »prirodnoj podeli« potvrđuje primat muškarca u sferi društvenog, ako ne i njegov isključivi domen društvenog. To je naročito izraženo u ranom kapitalizmu i fašizmu. Muškarac je *vlasnik* sredstava za proizvodnju, roba, najzad i *vlastite radne snage kao robe, s tendencijom da se i radna snaga žena koje su mu potčinjene u porodici, kao i dece, tretira kao njegovo privatno vlasništvo*. Pomoći takvog vlasništva, nerazlučivog od apstraktног rada i proizvodnje roba, muškarac-privatni vlasnik, jedini posreduje između javne i privatne sfere, društvenog i nedruštvenog, porodičnog, kvaziprirodnog. U tom svojstvu je i akter *politичке strukture i javnog mnenja*, s tendencijom, faktičkom ili i formalnom, da žena odatle bude uklonjena. To je opšta logika antagonističkih društvenih struktura u odnosu na društvenu podelu polova. Ovde uviđamo da je grаđansko društvo imalo potrebu (imperativ njegove strukture) da tu podelu preuzme, i da teži cepanju javnog

i privatnog, funkcionalizujući rascep polova, energičnije od bilo kog drugog istorijskog tipa društva.

Ova podela sfera, pomoću rascepa polova, u građanskom društvu, osobito u njegovim kasnijim fazama, razvija se i kao protivrečnost i podvajanje proizvodnje i potrošnje, naravno, u njihovom kapitalističkom određenju. Kad prošli mehanizmi rascepa polova, i podele sfera, počinju da otkazuju, usled kapitalističkog podruštvljavanja ukupne proizvodnje ljudskog života, u poznom kapitalizmu i njegovoj strukturalnoj krizi, dihotomija proizvodnje i potrošnje preuzima sve veći deo te funkcije.

Rad žene između dvostrukog ropstva i oslobođenja

Klasici marksizma su postavili bitno pitanje kako da se žena probije kroz gvozdenu zavesu privatne izolacije i uključi u proces rada. Smatrali su s pravom da je to *prva pretpostavka* njene emancipacije i oslobođenja. Čak i onda kada u proces rada stupa zbog održanja gole egzistencije i kad je karakter toga rada sve pre nego slobodan¹¹. Oni su ovaj problem povezali sa potrebom da se žena, postavši sastavnim delom radničke klase, uključi u klasnu borbu protiv kapitala, za socijalizam.

¹¹ Istorija ženskog rada je, kao što kaže Gabriella Parca u knjizi *Plusvalore femininile*, 1978, »istorija muke, borbi, katkada čak i krvi«. Zapošljavanje žena je, naiče, bilo izraz egzistencijalne prisile i mase žena koje su se uključivale u svet rada, bile su prisiljene na užasne uslove (18 sati rada u proseku, noćni rad, nikakva zaštita). »Izlazak iz sfere privatnog bio je sve pre nego oslobođenje. O tome uostalom govori i klasični Engelsov rad *Položaj radničke klase u Engleskoj* 1844, u kome se apostrofira rad žena i dece, te »dvostruko ropstvo žena«.

Da bi rad bio oslobođilačka praksa, on mora da bude motivisan humanim, kreativnim, samorealizujućim potrebama, a ne samo materijalnom nuždom. Međutim, održavanje tradicionalne »dvostrukе uloge« i shvatanja da je uloga žene primarno vezana za porodicu, te da se žena, pre svega, tu realizuje i kao ličnost i kao rađnik, uslovilo je da i danas u zemljama visoke kulture žene napuštaju kuću najčešće jer ih motiviše materijalni momenat. Na primer, istraživanja Demaskopea u Italiji 1978. godine, pokazuju da 52% žena (i 66% muškaraca) smatra

Sa stanovišta naše epohe postavlja se danas najaktueltinije i najbitnije pitanje egzistencije žene: kako da se žena uključi na takav način u radni proces, a da to ne postane dvostruko rostvo.

Učešće žena u svetu rada je sve rasprostranjenija pojava, naročito u onim zapadnim zemljama koje se definišu kao prelazni period ka socijalizmu. Karakteristika uključivanja žena predstavlja i u tim zemljama, manje ili više, takođe, diskontinuitet između porodičnog i produktivnog rada. Sistem prioriteta i polnih uloga definisan u muškoj kulturi ne menja se, iako se menja radni status žene. Ona, ipak, zadržava svoj tradicionalni podređeni status i radne obaveze u porodici. To uslovjava da ona i dalje obavlja zadatke koji su za društvo prvenstveni (briga o deci, članovima domaćinstva, zdravlje, higijena, itd.), ali su negirani unutar ekonomske i političke organizacije društva. Nije preterano reći da je osnovni interni, ideološki i sociopsihološki faktor spoticanja u procesu emancipacije upravo pitanje *dvostrukog identiteta žene i njegovih kontradikcija* koje reprodukuju nejednakosti, pa čak i tamo gde su izmenjeni odnosi vlasništva, političke moći i institucija u pravcu socijalizma.

Prve revandikacije žena u kapitalizmu su bile *pravo na rad*, a kasnije jednakе nadnica za jednak rad. Ove revandikacije su svakako bile prvenstveno motivisane materijalnom nuždom masa pauperizovanih žena čije je porodice razbio rani kapitalizam i čiju je proizvodnju sa industrijskom revolucijom preuzeo muškarac. No, one su istovremeno bile izraz rađanja

---

da, ukoliko porodica nema materijalnih problema, žena treba da ostane kod kuće. (Ne treba zaboraviti da ovaj podatak dobijamo iz zemlje sa najjačim oslobodilačkim pokretom žena, te nije nerealno prepostaviti da bi u nekim drugim kapitalističkim zemljama taj procenat mogao biti i veći). Ispitivanje Demaskopea pokazuje, takođe, razlike između klasa: obrazovane žene srednje klase ističu u znatno većem procentu potrebu da žena stupi u svet rada, nego što to čine radnice i neobrazovane, što je i razumljivo, jer je takav rad manje porobljavajući i pruža veću ličnu satisfakciju (afirmacija u profesiji, probijanje zida zatupljujuće kućne izolacije, društveno priznavanje radnih rezultata, itd.). Socijalističko vaspitanje još više potencira ovu funkciju rada: jedna naša anketa, na primer, pokazuje da 84% nezaposlenih žena sa višim i visokim stručnim obrazovanjem izjavljuje da osećaju duboku ličnu frustraciju što ne mogu da nađu posao, jer ne mogu da realizuju svoja znanja i primene ih korisno u praksi, da ne mogu da se kao slobodne ličnosti afirmišu u društvu, i jer se osećaju materijalno zavisne.

jedne nove svesti žena da profesionalni rad u javnoj sferi doprinosi samo afirmaciji, osmišljava život i izvodi ženu iz privatne izolacije u kojoj se odvija dugi i mukotrpni i nepriznati i nevidljivi rad¹².

Marks i Engels su uočili da rad mora biti organizovan, ali tako da služi dostojanstvu radnika, umesto da bude kao što to realno jeste u klasnom društvu, sredstvo njegove opresije. Osnovnu alienirajuću snagu oni su videli u podređivanju rada kapitalu. *Centralna protivurečnost uključenja žena u svet rada i jeste u tome što su njegove emancipatorske i oslobođilačke tendencije bitno omeđene kapitalističkim robnim odnosima i tradicionalnom međupolnom podelom rada, i što uključenjem žena u radni proces diriguje tržište rada.* Uključenje žena u sferu rada je stvar konjunkture i interesa profita, a ne žene same i njenog autonomnog socijalnog, ekonomskog i psihološkog interesa. Toj kontradikciji se pridružuje sledeća: žena menja svoj svet i status uključenjem u proizvodnju roba, a kroz radničke i sindikalne borbe čak utiče da se svet proizvodnje roba prilagođava potrebama radnika (dodati mnogo više potrebama radnika muškarca), ali bračni porodični oblici tlačenja ostaju nedirnuti.

Žensko ropstvo se, dakle, i dalje reprodukuje kroz porodične sisteme socijalizacije i podelu rada. Ona sa svoje strane ima drastične reperkusije i na sam proces rada: među-

¹² Žene, sledbenice Fouriera i Saint-Simona pokazale su se još visprenije od svojih inspiratora, naročito u pogledu ideja i zahteva, koje su imale u vezi sa ženskim radom. One su *pre svih naprednih teoretičara shvatile da je integracija žene u svet rada doprinos dostojanstvu žene kao ljudskom bicu.* Prvi put su izrazile ideju da je ekonomika nezavisnost žene preduslov da se žene ne prodaju i prostituišu, praveći hrabru analogiju da se prostitutka prodaje na sat, a buržujska žena za ceo život, što je kasnije marksizam preuzeo kao svoj slogan u kritici licemera gradičanskog braka. *Jeane Deroin* je na Prudhonovu poruku da žena može biti »ili domaćica ili prostitutka« odgovorila: »Pre svega domaćica ili prostitutka, slažem se. Ali kolike su postale prostitutke zbog težine domaćeg rada? ... Ženi treba nešto treće, rad... Ne treba, kao što kaže Prudhon, isterati žene iz fabrike, već fabriku treba transformisati: tu bazu aktivnosti i nezavisnosti«. Još polovinom XIX veka izrekla je hrabre reči da žena ne postiže slobodu činom materinstva, već da u ovom veku industrije sloboda svakog čoveka, pa i žene, može da bude zasnovana samo na radu i aktivnosti. Žena treba da traži pravo na rad i pravo da obavlja posao po svom izboru i u najboljim mogućim uslovima. Citat iz E. Sullerat, pomenuto delo i *Histoire et sociologie du travail féminin*, str. 119.

polna podela rada se doslovno prenosi na fabriku. Cenjeniji i više društveno vrednovani poslovi pripadaju muškarcima, a manje cenjeni i manje kvalifikovani ženama, a za isti posao žena, po pravilu, dobija manju materijalnu nadoknadu¹³. Polni antagonizmi dolaze do izražaja na terenu fabrike, jer muškarci ne prihvataju ženu na »njihovom« poslu, što stvara dubok rascep radničke klase i međusobnu konkureniju¹⁴.

¹³ Zanimljive podatke navodi E. Sullerot u *Histoire et sociologie du travail feminin*, Gauthier, 1968, o disparitetu u nadnicama s kraja XIX veka. Za isti posao u Amienu su žene zaradivale 1,25 franaka, a muškarci 2,5—3,5; svilarci i svilarice u Fourniesu: žene 1 franak, muškarci 4 franka; u Parizu prosek nadnica žena 2,14 fr., muškaraca 4,75; u nemačkoj industriji papira žene su zaradivale 9—12 fr., a muškarci 18—20. Učešće ženskih zarada u masi se kreće od 1/5 do 1/2 zarade muškaraca. Iz jednog dokumenta u kome se objašnjava zašto žene treba da imaju manje zarade na istom poslu u Engleskoj (krajem XIX veka) stoji da »žene imaju manje potrebe«, »da imaju manjkavo obrazovanje, pa im stoji na raspolaganju manji izbor zanimanja i da ženama pomažu muževi«... Ideje o tome da je sasvim normalno da žene manje zarađuju bile su veoma ukorenjene. E. Sullerot piše. »... Nejednakne zarade nisu dovedene u pitanje čak ni od najrevolucionarnijih žena 1848 g. Citamo o tome u *La Politique des femmes*, žurnalu koji su uredivali neukrotive republikanske socijalističkog usmerenja. Uredivala ga je jedna pralja belog rublja koja je radila u manufakturama reformatora Owena u Engleskoj... Bila je izabrana za delegata drugog arondismana Pariza te poslata u komisiju u Luksemburg koja se bavila radom žena u toku revolucije. Ova rezolutna militantkinja, po imenu Desire Gay, koja se borila celog života za žene i širenje socijalističkih ideja i koja je zatražila azil u Belgiji da bi izbegla progone, sigurno se ne bi mogla okvalifikovati kao umerena. Tim je više interesantan da se vidi kakav je raspon nadnica predviđela u projektu jedne krojačnice koju je želela da osnuje: za radnice je predviđela 1,5 fr. dnevno, za krojačice 2 fr., za računovođu i direktora 3 fr., ... a za dečaka koji bi raznosio ponude 3 fr. Dva puta više od radnice, isto kao direktorka — dečak koji niti ima kakvu školu niti u radu koristi fizički napor...«

¹⁴ Evo jednog primera iz istorije radničkog pokreta koji pokazuje kako je teško muški deo radničke klase primao uključenje žene u fabrike: 1843. u Lanchesteru sude organizatoru štrajka Richardu Pilling-u, radniku u papirnoj industriji. Počinje da opisuje užasne uslove rada i traži najskandaloznije primere za koje je čuo i koje je sam video: »Gospodo sudije, nisam vam opisao dovoljno koliko bih mogao fabrički sistem. Znam jedan slučaj u Stockportu gde je vlasnik, inače gradonačelnik, zaposlio 600 osoba, a ni jednog muškarca da radi u njegovoj fabrići. Video sam muževe kako nose decu u fabriku da bi ih majke podojile i kako nose ženama da jedu! To sam video

Klasično pitanje »socijalizacije« funkcija porodice doći će na red tek sa radovima socijalista utopista, te Marks-a i Engelsa. U vezi sa činjenicom uključenja žena u svet rada počće da se formira kritička svest žene da put oslobođenja nije prosti uključenje u radni proces, već je to samo jedna od njegovih bitnih pretpostavki. Bez dubokih socijalističkih promena celine društvenih odnosa ovo uključenje jeste i ostaje dvostruko ropstvo: žena i dalje ostaje rezervna armija rada, socijalno najslabiji sloj na tržištu rada i materijal podložan nadeksplataciji. Put ka oslobođenju žene je autonomno angažovanje u celini proizvodnje svih dobara i u revolucionisanju te celine.

Bitno proletersku poziciju žene u porodici su naročito uočili Engels i Bebel i njihovoj analizi nije izmakla činjenica dvostrukе eksplatacije žene koja je rezultat patrijarhalizma unutar porodice i kapitalističkog načina proizvodnje.

Nadeksplatacija žena je lako vidljiva: u porodici rade sve poslove koji su vrednosno devaluirani kao niži, a uz to nemaju materijalni ekvivalent, u procesu rada po pravilu rade manje vredne poslove, koji zahtevaju manje obrazovanje, manje su plaćene i više izložene hirovima konjunkture. Žena na tržištu rada igra bitnu ulogu za agregaciju i konkurenciju radne snage-robe.

Siromaštvo žene se ne mora toliko ocrtavati u materijalnom standardu, koliko se ocrtava u činjenici da je ona toliko potčinjena radu da je i sam pojam slobodnog vremena za većinu žena radnica čista apstrakcija. Dosta je ilustrativno listati rezultate mnogobrojnih anketa o dnevnom rasporedu žene radnice koja uz to još ima porodicu. Radni dan te žene traje od najranijih jutarnjih časova sve do kasno uveče kada

---

u fabrici Bradshaw gde su zaposlene žene umesto muškaraca. Bio sam u delegaciji koja je išla kod gospodina Orela u Stockport i kod gospodina Bradshawa da tražimo da dozvole muškarcima da rade u njihovim fabrikama, ali oni su odbili. Jedna žena je tražila da na njeno mesto stave njenog muža ali je odbijena. Ovo su slučajevi sa kojima imam lično iskustvo, ali ima ih na hiljadu. Kao posledica jednostavnog zapošljavanja žena nadglednici i kapoi i drugi predstavnici vlasti se ponašaju sa radnicama sa skandaloznom slobodom...« Iz E. Dolleans, *Histoire de Mouvement ouvrier*, Sansoni, 1958, str. 166.

iscrpljena ide na spavanje. U tom smislu žena je paradigmatičan primer »golog radnika«¹⁵.

Kritička svest žene susreće se sa »nedvosmislenim marksističkim stavom: istorijski smisao oslobođenja žene nije da ona postane ravnopravna u *otuđenom i postvarenom* radnom procesu, a da uz to još u »privatnoj sferi« egzistiraju patrijarhalistički odnosi.

Tek u dezalijeniranom proizvodnom procesu žena može oslobađati svoje ukupne ljudske potencijale i tu se upravo nalaže perspektiva razvoja sasvim nove ličnosti žene.

U ovom kontekstu je potrebno reći da je jedna od čestih zamerki marksizmu i njegovoj tradiciji, posebno od strane marksistički orientisanog neofeminističkog pokreta, da nije precizno u ekonomskim i socijalnim kategorijama analizirao eksploraciju žene preko domaćeg rada, odnosno celine ženog angažmana vezanog za reprodukciju.

Iz celine radova Marks-a i Engelsa proizilazi da su oni podrazumevali da je taj rad način posredne eksploracije, jer su tvrdili da *kapital podvrgava svojoj logici celinu egzistencije radnika*: njegov porodični život, lični život, način podele rada u porodici koja je, pre svega, način eksploracije ženskog rada.

Porodica se, uostalom, svugde navodi kao jedno od bitnih uporišta klasnog ustrojstva društva i njena uloga se uvek posmatra u funkciji vladajućeg društvenog odnosa. Svakako da su getoizacija žene u porodici i funkcije koje ona u tom okviru obavlja zaista *rad* i to neophodan u procesu oplodnje kapitala. *Broj radnih sati* koji je za njega potreban je takav da ispunjava najveći deo vremena žene, što zbog ciklusa koji postoji u sferi javnog rada (škola dece, radno vreme muža, po neka bolesna osoba u kući, radno vreme javnih službi,

¹⁵ U Glavi o kapitalu — *Osnovi kritike političke ekonomije* (Naprijed, Zagreb, str. 297), Marks kaže: »... Pravo bogatstvo jest razvijena proizvodna snaga svih individua. Mjerom bogatstva tada više nipošto neće biti radno vrijeme, nego slobodno vrijeme. Radno vrijeme kao mjeru bogatstva pretpostavlja da je samo bogatstvo zasnovano na siromaštvu i da slobodno vrijeme egzistira u suprotnosti i zahvaljujući suprotnosti prema višku radnog vremena. To drugim riječima znači postavljanje cijelog vremena individuuma na golog radnika, njegovo potčinjavanje pod rad...«.

što zbog iracionalnog rastura vremena), što zbog primitivne tehnologije i organizacije rada u kući¹⁶.

Potreba da se rad vezan za reprodukciju analizira istim instrumentarijem *kao i svaki drugi najamni rad, odnosno svaki rad koji služi oplodnji kapitala*, uvažavajući njegove specifičnosti, javlja se, po našem mišljenju, iz dva osnovna razloga. Prvi razlog nalazi se u potrebi da se smisao i struktura rada vezanog za reprodukciju (tipično ženskog rada) u okviru kapitalističkog načina proizvodnje demistificira na način kako marksizam demistificira odnos rad/kapital i radnik/kapitalista; da se sa rada vezanog za reprodukciju konično skinu maske »prirodnog«, »biološkog«, »afektivnog«, »prirodno ženskog«, »privatnog« i, najzad, što je najznačajnije neopravdana kvalifikacija, kao »neproduktivnog«. To znači da se on ogoli u svoj svojoj podređenosti kapitalističkom načinu proizvodnje i ostvarenju viška vrednosti, naročito preko svoje uloge u proizvodnji radne snage-robe. Ova karika u lancu kapitalističkog načina proizvodnje nije bila predmet posebnog osvetljavanja ni kod klasika marksizma, a kasnije je bila potpuno potisнута iz vidokruga radničkog pokreta.

Drugi razlog potrebe za osvetljavanjem ženskog rada predstavlja istorijske novosti u današnjoj razvojnoj fazi kapitalističkog načina proizvodnje koju karakteriše pomeranje interesa kapitala za rad vezan za reprodukciju kao sve značajnijoj kariki crpljenja viška vrednosti u okvirima strategije njegove restrukturacije. Kako kaže E. Forti, »danас više nego ikad... organizacija rada ili, još bolje, podvrgavanje klase radu, ne znači samo podvrgavanje plaćenog rada, već kapital teži da okupi sve sekcije klase (treba imati u vidu da je radnička žena iako »ne radi« pripadnica radničke klase — N. L. S.) bilo da je rad plaćen ili ne, u okviru jednog dugoročnog projekta u kome rad figurira kao socijalni faktor razvoja da bi se izašlo iz krize na taj način što svaki tip

¹⁶ Više je nego upečatljiv podatak o satima utrošenim na rad vezan za domaće aktivnosti: u Francuskoj je, na primer, izračunato da one iznose *dve milijarde sati više nego profesionalne aktivnosti svih Francuzova koji rade, i muškaraca i žena*.

(Podatak prema E. Sullerot: *La vie des femmes*, Collection »Femme«, Gauthier, str. 108). U vezi sa komparacijom E. Sullerot se s pravom pita: »Šta bi učinio direktor neke firme kada bi mu neko rekao da se u njegovoj fabrici potroši više vremena na opravljanje i čišćenje mašina nego na stvaranje, pronalaska i proizvodnju?«.

potrebnog rada poprima preciznu kapitalističku relevanciju¹⁷.

Može se reći da je za marksističku analizu eksplotacije proletarijata razvijen impozantan teorijski instrumentarij, ali da se on odnosi na jednu homogenu situaciju u čijoj optici proletariat nije ni po jednom kriteriju podeljen (na primer, na proletariat severa i juga, razvijenog i nerazvijenog dela sveta, metropske radnike i one u kolonijama ili bivšim kolonijama, i najzad na radnike muškarce i žene radnice. Taj se metodološki instrumentarij, osim toga, odnosi samo na jednu realnost: onu u fabrici, gde je najamni rad očigledno na delu, bilo da se radi o radu žene ili radu muškarca, kao da se sfera eksplotacije završava na fabričkim vratima. Klasični marksistički instrumentarij se odnosi na realnost unutar odnosa rad/kapital u proizvodnji roba, u kome su svi subjekti jednaki i za koje je pogodan jedinstven metod analize.

Danas, međutim, sve se više srećemo sa potrebom razvoja i specifikacije metoda koji će uvažavati činjenicu da rad žene u reprodukciji, odnosno proizvodnji radne snage robe, predstavlja specifičan doprinos oplodnji kapitala i da se radno vreme žene u celini odvija u aktivnostima koje na prvi pogled nisu proizvodnja, odnosno, ne proizvode višak vrednosti.

Rad koji obavljaju žene u reprodukciji tradicionalno se smatra neproizvodnim (kao recimo usluge, tercijarne aktivnosti), odnosno radom koji ne oplođuje kapital, za razliku, na primer, od industrijskog rada i poljoprivredne delatnosti. On je vezan za sferu *biološkog i afektivnog* i to afektivnog koje se ideološki interpretira. Na primer, u jedan klasičan odnos subordinacije uveden je romantični ideal ljubavi, čime se zamračuje duboka kontradikcija između stvarno afektivnog (i seksualnog) i potčinjavajućeg u odnosu muškarac—žena. To je kontradikcija utoliko dubla ukoliko su polne uloge rigoroznije fiksirane. Iako želimo da izbegnemo zamku vulgarnog ekonomizma, koji po svaku cenu traži »ekonomski faktor« i tamo gde mu nije mesto, postuliraćemo da su ženske aktivnosti, koje izgleda da su vezane za biološko i afektivno, upravo aktivnosti koje proizvode višak vrednosti i oplođuju kapital. Tim više što, kako neki autori tvrde i argumentuju, savremeni kapitalizam pokazuje tendenciju da u okviru preva-

¹⁷ E. Forti: *Riproduzione: Nuova sfera del comando capitalistico, u Oltre lavoro domestico*, str. 96.

zilaženja krize, s jedne strane, sve više podvrgava državnoj kontroli porodične aktivnosti i sferu privatnog (direktno ili indirektno) i, s druge, da prebacuje na porodicu dobar deo tereta krize.

Prvo mesto koje zahteva elaboraciju je uloga žene u produkciji radne snage, ne samo u prokreaciji, već i u njenom formirajući i održavanju. To ni na koji način ne znači osporavanje generalnog opisa koji je dao Marks za kapitalističku strukturu proizvodnje, nego znači pokušaj da se produkcija radne snage i njeno formiranje i reprodukovanje analizira u skladu sa ulogom koju žene imaju u tom procesu u okviru svoje ženske uloge i da se samo proizvodnja radne snage poveže sa istorijskom evolucijom proizvodnje radne snage-robe.

Inspirativan je pokušaj E. Forti da pomoći kategorije potrebnog vremena za reprodukciju radne snage pokaže čije je vreme zapravo u najvećoj meri u tom procesu angažovano, pa prema tome, i na osnovu čijeg se rada ostvaruje višak vrednosti kod produkcije i reprodukcije radne snage-robe. Reprodukcija se ne sastoji samo u proizvodnji roba koje su potrebne radnoj snazi, ili bar to nije tako esencijalan momenat koliko radnu snagu obnavljaju i održavaju *servisi i usluge*. Koristeći tradicionalnu međupolnu podelu rada, ovaj aspekt produkcije i reprodukcije radne snage prebačen je u sferu besplatnog rada, a obavlja ga ženski deo proletarijata.

Centralni momenat ove analize je, dakle, radna snaga-robe, odnosno pokušaj da se razvije instrumentarij koji bi ukazao na njene specifičnosti u odnosu na druge vrste roba. Marksov stav izražen u »Kapitalu« daje sledeće karakteristike radne snage-robe: za razliku od drugih roba njen vlasnik je smrtan, a pošto njeno prisustvo na tržištu mora biti konstanta, prodavač radne snage-robe se mora perpetuirati, kao što se perpetuirala svaka ljudska individua — pomoći prokreacije. Međutim, da bi bila upotrebljiva na tržištu, radna snaga se mora *oblikovati kao roba*. U tom smislu Marks zapravo govori o *kvalifikaciji* radne snage na taj način da bi ona uspešno funkcionalisala na tržištu i proizvodila višak vrednosti, odnosno o rastućim tendencijama kapitala za podvrgavanjem rada kapitalu.

E. Forti, međutim, smatra da danas kapital ima i nove tendencije, budući da se radi o grčevitom naporu sopstvenog održanja i »proširenja margina profit-a«, i da je njegova

glavna tendencija danas održanje specijalnih odnosa proizvodnje zasnovanih na dominaciji. To ima dalekosežne implikacije na teoriju oslobođenja žene i na razumevanje uzroka ukupnog pogoršanja položaja žene u savremenom kapitalizmu, a svakako i na razumevanje zašto su se upravo u razvijenim zemljama Zapada javili najsnažniji i najradikalniji pokreti za oslobođenje žena.

U domenu produkcije i reprodukcije radne snage centralno mesto imaju *materinstvo* i *kategorija domaćeg rada* u koji ulaze sve usluge i servisi koji se u kriznim fazama prebacuju na porodicu, tj. na ženu.

Materinstvo koje ima biološke, fiziološke, emotivne karakteristike upravo se na osnovu tih svojih karakteristika »prepušta« sferi privatnog, kada kapital od toga ima koristi, odnosno kada država neće i ne želi da uvaži njegov socijalni karakter. Kada, međutim, prepuštanje materinstva stihijski privatnog, ili još gore, volji žene same, može imati loše posledice za kapitalističku državu, ona poseže za kontrolom putem demografske politike pomoću sankcija ili stimulacija, političkog, ideološkog, verskog i pravnog pritiska, već prema tome da li je potrebno povećati proizvodnju radne snage robe ili je smanjiti¹⁸. Ovakvom širokom manevarskom prostoru, koji ima država u kontroli materinstva, pre svega, doprinosi subordinacija ženske seksualnosti prokreativnim funkcijama i njena veza sa političkim, verskim, običajnim strukturama kapitalističke države. Tako sektori koji se tradicionalno smatraju neproduktivnim dolaze pod strogu državnu kontrolu u svim svojim socijalnim dimenzijama. Ove funkcije, dakle, nisu prosti biološki čin »materinstva«, nego jesu proizvodnja

¹⁸ Imperijalistički stadij kapitalizma, posebno u svojoj fašističkoj varijanti, daje upečatljive primere. Poznata je demografska politika i propaganda Musolinija i Hitlera koji su pomoću ideološke glorifikacije materinstva zahtevali od žena da ispunjavaju svoju patriotsku dužnost i proizvode topovsko meso za svoje ekspanzionističke i agresivne ciljeve. U periodu snažne industrijalizacije i obnove koja je praćena ekstenzivnim investiranjem kapitala, natalitet je opet važan faktor planiranja. Maria Rosa dalla Costa opisuje i analizira procese emigracije i teritorijalne mobilnosti radne snage početkom veka koji su bili posledica odbijanja proleterijskih žena da podvrgnu svoju seksualnost državnoj komandi, i da besplatno rade domaće poslove u toj funkciji.

(*L'operaio multinazionale in Europa*, Feltrinelli, 1972, odeljak *Riproduzione e emigrazione*).

radne snage, što se vidi već i po interesu koji za tu proizvodnju istinski ima kapitalistička država. Ona, štaviše, ima svoju *cenu* koja mora postojati unutar aktuelnih odnosa proizvodnje, ali unutar kapitalističkih odnosa ona nije ekonomski izražena, budući da je privatna, lična, biološka, afektivna, fiziološka komponenta žene! Radi se, dakle, o mistifikaciji koja se gradi na kontradikciji materinstva — ono jeste i privatna i društvena činjenica, tim veća što je veći jaz između privatnog i javnog, unutar jedne privatne proizvodnje koja ima društveni značaj privatnog državnog prisvajanja. U tom smislu se socijalna davanja na zaštitu materinstva smatraju apsolutnim umanjivanjem viška vrednosti i profita, koje, na primer, države blagostanja mogu u skladu sa svojim materijalnim obiljem i humanističkim principima sebi da dozvole.

Ova logika dolazi do svog punog izražaja kada se »*Welfare state*« suoči sa krizom. U redosledu materijalnih restrikcija prva su na udaru socijalna davanja koja se tiču porodice¹⁹, žene i materinstva.

Rad vezan za *reprodukciiju radne snage* uključuje čitav niz aktivnosti, potrebnog vremena, fizičke i intelektualne i emocionalne energije koja služi da radna snaga sačuva svoje fizičke, mentalne i druge sposobnosti za uspešnu prodaju na tržištu rada. To je čitav niz servisa, usluga, pomoći i brige, koje u projektu socijalizma preuzima na sebe socijalistička država preko socijalizacije funkcija porodice.

Prema nekim autorima, jedna od taktika restrukturacije kapitala jeste danas upravo u tome da se sve više intenzivira i produžava radno vreme u porodici, što u kapitalističkoj fabriči iz raznih razloga nije moguće. To je odgovor kapitalizma na zahtev klase za socijalnom organizacijom servisa i usluga. Kako kaže E. Forti, »reprodukciiju za koju je klasa zahtevala da je plaća država ... država je prebacila na jedan deo klase, proizvodeći na taj način efekat koji ima reperkusije na klasu kao celinu²⁰.

¹⁹ U cilju ekonomskog ozdravljenja američkog društva R. Regan poduzima među prvim merama: smanjenje socijalnih davanja za zaštitu dece i materinstva, pomoći siromašnim (posebno rasnim manjinama), različitim »marginalnim« grupama, koje su naravno nosile lavovski teret ostvarenja viška vrednosti, pravdajući neke od tih poteza u jednom intervjuu rečima: »Neka izvuku ruku iz državnog džepa«.

²⁰ Pomenuti eseј *Riproduzione: nuova sfera del commando capitalistico*, str. 109.

MARKSIZAM I NEOFEMINIZAM

Otkako su s kraja šezdesetih godina oslobođilački pokreti žena na Zapadu, posebno u Evropi, eksplodirali svojom socijalističkom sadržinom i orijentacijom i postajali sve više pokreti proletarizovanih i poluproletarizovanih slojeva žena, ne može se ni sa stanovišta njihove socijalne osnove ni sa stanovišta njihovih osnovnih revandikacija, zaobići nužnost njihovog višestrukog i višeslojnog odnosa sa marksizmom.

Kada kažemo »proletarizovani i poluproletarizovani« slojevi žena, onda želimo da naglasimo da se pokret ne sastoji od uskog sloja obrazovanih građanskih intelektualki, kako se to često stereotipno kvalificuje. Pokret obuhvata ženski industrijski proletarijat, one radnice, mahom komuniste, koje se u feminističkim organizacijama bore protiv »one vrste opresije i eksploracije koju sindikalisti ne uzimaju u obzir«; zatim obuhvata nezaposlene žene, manje ili više obrazovane koje je konjunktura izbacila iz procesa proizvodnje; tu je i nezaposleni ili zaposleni levo nastrojeni intelektualni proletarijat — obrazovane žene, umetnice, naučne radnice (sociolozi, antropolozi, psiholozi); tu je i pokret žena domaćica koje uvidaju besmislenost i siromaštvo egzistencije u izolaciji »kućnog ognjišta«. Činjenica je da se u pokretu čuje zaista jaka reč obrazovanih žena, intelektualki, ali bi, razume se, besmisleno bilo to uzeti kao argument za diskvalifikaciju naprednog karaktera ovog pokreta. Istorija je zadaća obrazovanih žena da svojim delovanjem izražavaju potrebe žena uopšte, a posebno potrebe i interesе *najpotlačenijih — žena*.

Revolucionarnu poziciju savremenih pokreta žena treba da procenjujemo na osnovu *zahteva* koje oni postavljaju i na osnovu *ciljeva* kojima teže.

Može se reći da su danas revandikacije pokreta žena u Evropi radikalizovane na takav način da dovode u pitanje osnovne vrednosti i samu suštinu građanskog društva. Njihov cilj nije jednakost pred kapitalom i ostvarenje jednakosti pred zakonima građanskog društva, što se često navodi kao karakteristika istorijskog tzv. »buržoaskog feminizma«. Nai-me, revandikacije neofeminističkog pokreta podrazumevaju sasvim nove društvene odnose, te predstavljaju snažan doprinos i podsticaj za socijalističke društvene promene u tom delu sveta.

Upravo zbog svojih tako radikalizovanih zahteva pokreti žena imaju snažnu tendenciju da u sebe uključe dobar deo tzv. »srednjih slojeva«. Onaj zajednički imenitelj siromaštva ženske egzistencije uopšte i buđenje svesti žena o vlastitoj subproleterskoj ulozi predstavlja bitan faktor jedinstvenih stremljenja pokreta žena *koje pripadaju različitim društvenim slojevima*. Tako problemi egzistencije žene, kako se danas javljaju u razvijenom svetu, i pokreti koji se na toj osnovi javljaju, *predstavljaju važan faktor formiranja saveza istorijskog revolucionarnog bloka proleterskih i poluproleterskih slojeva*. Pokreti žena su ilustrativan primer transformacija klasa i klasnih saveza, što je za marksističku misao i praksi danas vrlo značajna i aktuelna tema.

U tom svetlu treba promišljati kakav je odnos između marksističke misli i misli i prakse oslobođilačkih pokreta žena, odnosno feminizma u novoj aktuelnoj društveno-istorijskoj situaciji.

Neofeministička svest može imati različite stupnjeve zrelosti i dubine, te ne mora uvek značiti i potpuno razumevanje višeslojnih društveno-istorijskih procesa koji su položaj žene uslovili. To istovremeno znači da se ni oštrica borbe, odnosno identifikacija strategijskih ciljeva, ne mora uvek poklapati sa stvarnim i bitnim uzrocima subordinacije žene, ali buđenje ove svesti jeste bitna pretpostavka za napredovanje ka univerzalnoj svesti — a, pre svega, svesti o bazičnim društvenim, klasnim mehanizmima sa kojima je ženska subordinacija i diskriminacija suštinski povezana i isprepletena. Ova svest žene se javlja tek kao *mogućnost* totalizacije revolucionarne

svesti i revolucionarnog delanja. Kažemo mogućnost, jer se zbog protivurečnosti položaja žene, koja naročito proizilazi iz činjenice da se opresija i eksploatacija žene ne mogu bez ostatka svesti na klasnu opresiju i eksploataciju, može javiti tendencija da se absolutizira zona »specifične opresije« i da se borba među polovima uzdigne iznad potrebe klasne borbe, odnosno borbe protiv svih vidova eksploatacije. Tako feminizam može doživeti sudbinu uvrijerizma. (Uvrijerizam je, kao što je poznato, struja radničkog pokreta i marksističkog mišljenja, po kojoj se isključivo preko egzistencije industrijskog radništva može tumačiti celina građanskog društva, a revolucionarni proces se ostvaruje isključivo preko borbe radničke klase i vodeće uloge industrijskog radništva. Uvrijerizam osporava značaj drugih mogućih područja eksploatacije i nejednakosti, što znači da ne priznaje ni druge subjektivne snage i njihov značaj u revolucionarnom procesu. To sužava njegovu optiku i čini ga zatvorenim i isključivim. On može gubiti iz vida da se kapitalistička opresija odnosi i na druge društvene slojeve, koji su takođe značajan akter revolucionarnog procesa — žene, rase, nezaposleni i kolonizirani, manjine itd. — a takođe može gubiti iz vida da i radništvo može u svom mentalitetu i načinu života biti čuvar konzervativnih koncepata. Primer je upravo »proleterski položaj žene« u porodici. Uvrijerizam ipak u sebi nosi značajnu revolucionarnu poruku, apostrofirajući s pravom eksploataciju industrijskog radništva i njegovu ulogu u dezagregaciji kapitalističkih društvenih odnosa.)

Na sličan način feminizam preko doživljenog iskustva ženske egzistencije u patrijarhalizmu dolazi do neposredne spoznaje o odnosima dominacije i subordinacije, te odnosima eksploatacije koji vladaju među polovima. To je prvi stupanj ka spoznaji smisla, karaktera i izvora nejednakosti i eksploatacije uopšte. Može se, međutim, desiti da se feminizam zaustavi unutar uskog vidokруга specifično ženske opresije i koncentriše na partikularnu praksu podvlašćivanja u odnosima polova, te da apsolutizuje jedan jedini društveni antagonizam — antagonizam između muškarca i žene, istrgnuvši ga iz društveno-istorijskog konteksta. Tako se jedno bitno i specifično područje revolucionarne borbe ogradije zidom od drugih neophodnih područja borbe i drugih revolucionarnih subjekata. S druge strane, važno je uočiti da naglasak koji

stavlja neofeminizam na teorijsku i praktičnu kritiku patrijarhalizma, pogotovu u radničkom pokretu, doprinosi totalizaciji i radikalizaciji klasne borbe, a ne »cepanju klase«, kako se to znalo dogmatski kvalifikovati na levici.

Dijalektika odnosa polova i klasna svest proletarijata

»Proletariat koji je delom sastavljen od građanskih jedinki nesumnjivo je kontradikcija, ali kontradikcija same stvarnosti, a ne prosto pojmove...«

»... Pored spoljašnjih, društvenih i materijalnih uslova, kontrarevolucija može da bude ugrađena i u samim revolucionarima kao oblik *psihičkog postvarenja*...«

Rusell Jacoby¹

Oslobodilački pokreti žena kao sastavni delovi opštih oslobodilačkih stremljenja u razvijenom svetu predstavljaju rezultat procesa jedne nove senzibilizacije i radikalizacije svesti žena. Pokušajmo da analiziramo tu svest u kontekstu i u uporedbi s revolucionarnom svešću koju uopšte podrazumevamo pod »klasnom svešću proletarijata«.

Budući da se pojam klasne svesti različito tumači i odnosi na različite kategorije pojava, dužni smo unapred dati nekoliko napomena. Pod klasnom svešću ili revolucionarnom svešću, ovde mislimo *na stupanj spoznaje celine društvenih odnosa*, stupanj »proziranja realnosti« kroz privide i mistifikacije. Ta je spoznaja uvek u bitnoj relaciji sa *raspoznavanjem sopstvene uloge* u sklopu tih odnosa. Revolucionarna klasna svest podrazumeva i spremnost *pružanja otpora* za-tečenim društvenim odnosima. Ovaj otpor najčešće započinje borborom za ljudske uslove života i odbranom vlastitog do-stojanstva.

Pod klasnom svešću podrazumeva se i sve ono bogatstvo (ili, pak, siromaštvo) socijalno-psiholoških sadržaja svesti, stavova, ideologija, pogleda na svet, što čini *psihološku strukturu mogućeg revolucionarnog subjekta*.

Istovremeno, ta svest nije isključivo psihološka kategorija, niti se može razumeti samo pomoću psihološke analize.

¹ R. Džekobi: »Društveni zaborav«, Nolit, Bgd., 1981, str. 109.

Ona nosi u sebi *objektivne* datosti koje proizilaze iz, često protivrečne, uloge neke klase u celini društvenih odnosa proizvodnje. Zato je i sama često protivurečna. Klasa sa »radikalnim lancima« okovana je i građanskim lancima koji joj, kako kaže R. Džekobi, daju slobodu pokreta bez slobode.

Moglo bi se reći da je većina tradicionalnih marksista zanemarivala odnos između psihološke i istorijske dimenzije klasne svesti. U tom smislu R. Džekobi kaže: »Ukoliko se svest definiše isključivo u odnosu na njen subjektivno i psihološko poreklo, onda ni jedan poseban oblik ne može pretendovati na veću istinitost od drugih: dobija se model društva u kojem svaka grupa ima vlastiti interes i podjednake zahteve, podjednako pravične i podjednako nepravične. Ako se svest apstrahuje iz svog stvarnog porekla, ostaje se na idealističkom pojmu borbe ideja istrgnutih iz telesne i psihičke stvarnosti².«

Iako je objektivna uloga koju igra neka klasa u istorijskom procesu bitan referentni okvir njene psihologije i njenog delanja, te njenih istorijskih mogućnosti i, najzad, njene istorijske uloge, ipak ova psihološka iskustva klase i klasnih pojedinaca ne moraju i nikada i nisu prosto sama po sebi, automatski u opštoj struji ovog procesa. Štaviše, ona mu se mogu i suprotstavljati.

Klasnu svest, dakle, ne možemo posmatrati ni isključivo kao filozofsku kategoriju, a još manje kao konkretnu empirijsku svest neke grupe ljudi. Ako je posmatramo samo filozofski, postoji realna opasnost da se ona po svom konkretnom psihološkom sadržaju izjednači sa klasnom svešću kao revolucionarnom mogućnošću.

Za nas je ovde ilustrativna i polemika između Lukača i Lefevra. U *Psihologiji društvenih klasa*³ Lefevr kaže:

»Podudaranje između klasne psihe i klasne svesti ima smisla samo sa stajališta teorije koja daje povlašten položaj jednoj određenoj klasnoj svesti. Tako Đerdž Lukač, u svom dobro poznatom delu, *Geschichte und Klassenbewusstsein* (Istorijska i klasna svest), 1923, smatra da svest proleterske klase ima sasvim naročita svojstva. Ona sadržava totalnu stvarnost, ona obuhvata isto tako i totalnu istinu. Jer, prema mišljenju autora, jedino proleterska klasna svest omogućava da se u celini i kao celina sagleda postojeće društvo, njegova

² Isto, str. 127.

³ U Z. Gurvič: *Sociologija* II tom, str. 388—389.

prošlost i njegova (socijalistička) budućnost, ili drugim rečima istorija... Tako determinisana klasna svest može postojati samo u misli filozofa koji umije o proletarijatu... Svest proleterske klase nema tih naročitih svojstava, ona nije tako izuzetno jedinstvena i trajna, niti je tako čvrsto strukturana. Ona se menja prema sticajima okolnosti.

Ona stagnira, otupljuje, ponovo jača, oscilira između (revolucionarnog ili anarchistički obojenog) negiranja buržoaskog društva i prihvaćanja toga društva... Klasna svest se ne može ni supstancirati kao absolutna objektivna bitnost, niti se može subjektivizirati kao isključivo psihološka bitnost. *Ona se ostvaruje na određenom nivou...*« (Podvukla N. I. S.)

U sličnom smislu R. Džekobi kaže da se treba prisetiti da je još 1923. Ernest Bloh u prikazu *Istorije i klasne svesti* zamerio Lukaču upravo na sociologizmu. Njegovi argumenti nisu se, doduše, odnosili na psihološka nepodudaranja sa istorijskim mogućnostima, već na zanemarivanje »dubinskih odnosa bivstvovanja«. Lukač je, sudeći po Blohu, u svom streljenju ka totalitetu došao do isključivo »sociološke homogenizacije istorijskog procesa«.

Porodična proizvodnja svesti i revolucionarna klasna svest

Ako se sa stanovišta odnosa muškarac-žena koncentrišemo na *empirijsku klasnu svest* revolucionarnog subjekta, homogenizacija »klase« zamagljuje problem specifičnog položaja žene pripadnice klase. Možemo se upitati: ne radi li žena radnica dvostruko više od muškarca radnika? Ne važi li za suprugu radnika i njegovu kćerku vrlo često onaj isti puritansko-moralistički ideal čednosti i ženstvenosti, i ideologija požrtvovanja i licemerni kult materinstva tipičan za pretkapitalistički i malograđanski patrijarhalizam? Da li najamnička egzistencija radnika muškarca doprinosi tome da on iz vlastite kuće izbaci najamničke odnose, hijerarhiju i potčinjanje?

Zbog nasleđene podele uloga i podele rada u porodici i društvu, te rascpa prakse na privatno i javno, muškarac i žena najčešće ni unutar klase nemaju istu početnu svest.

Za muškarca je karika porodične proizvodnje manje važna karika u procesu revolucionarnog osveštavanja, dok je za ženu privatna sfera najčešće referentni okvir čak i onda kada je uključena u sferu društveno organizovanog rada. Osim toga, žena prvo u tom okviru vidi mesto sopstvene opresije, eksploracije i alienacije a tek kasnije u sferi društvenog rada. Žena, dakle, najčešće polazi od privatnog ka javnom a muškarac od javnog ka privatnom. Ako se žena zaustavi i ostane samo u granicama kritike privatne eksploracije i alienacije, a muškarac identificuje kao mesto svoje opresije isključivo javnu sferu, fabriku, institucije, postoji opasnost da se klasna svest proletarijata kao celine rascepi i formira na nekoj istorijskoj međustepenici i tu fiksira.

Radnik danas u svim (razvijenim) zemljama gde postoji radnički pokret, shvata proces eksploracije u tom smislu da mu kapital oduzima deo radnog vremena neplaćeno, da se na taj način formira višak vrednosti koji se akumulira kao kapital, a služi za buržoasku potrošnju. Tek na višem stepenu spoznaje, međutim, da je celokupna podela i organizacija rada (tu naravno spada i podela rada prema polu) u funkciji te eksploracije. Poslednjih petnaestak godina moglo bi se reći da je u radničkom pokretu prvi nivo te svesti dobio masovan karakter. Tu se, međutim, i završavao njen masovni domaćaj. Ono što i dalje ostaje mistificirano, izvan jasnog, najčešće bilo kakvog uvida, jeste da su bitne oblasti života — privatni život radnika, njegovi lični odnosi, ljubav, brak, način podizanja dece, odnosi moći u porodici — takođe sasvim precizno podvrgnuti logici kapitalističkog sistema.

Radnik ima utisak da je u radnom procesu zavisan od kapitala, čak u tom utisku često i preteruje, ali smatra da je zato, kada pređe fabrička vrata, kada, dakle, manje ili više uspešno proda svoj rad, nadalje sloboden, autonoman i samosvojan. Da, drugim rečima, sam uređuje svoj slobodni privatni život. Retko masovna svest dopire do ideje da je u »svom sopstvenom životu« u svojoj kući, u odnosu prema svojoj ženi, prema svojoj deci i svemu što čini njegov intimni svet još potpunije zavisan od kapitala, nego u radnom procesu i da je u odnosu prema ženi zapravo agent tog poretku koji njega eksploratiše. Radnik može štrajkom pokazati relativnost svoje zavisnosti od kapitala i postati potpuno svestan da kapital više zavisi od njega, nego obratno.

On, međutim, teško može da pojmi da bi promena celokupnog načina života i njegovo odricanje od sopstvene privilegovane uloge u porodici, koja bi značila jednu novu kulturu, novu svest koja bi se opirala svakom tlačenju, promena tipa socijalizacije u porodici i tipa ličnih odnosa, zadala smrtni udarac poretku.

Producija kapitala nije ograničena na radni proces, već se odnosi na celinu života radnika. Najamnički odnos čini specifičnim sve ljudske karakteristike, a ako dijalektički posmatramo taj proces, vidimo da se one formiraju ne samo u oponiciji prema sistemu, što je često naglašavano (radnik je manje otuđen od kapitaliste!), već i pod dejstvom procesa koji radnika čine funkcionalnim sa stanovišta njegove suštinske najamne egzistencije. Ne samo da radnik ne biva oslobođen kroz slobodno nadmetanje na tržištu rada, kako kaže Marks »kapital je taj koji se tako oslobađa« — već on nije sloboden ni pošto je taj rad prodao na tržištu rada i povukao se u oazu privatne slobode »nezaražene kapitalom i nadmetanjem«. Naime, celina najamničke egzistencije prožeta je jednom dušbokom neslobodom i upravo zbog toga kapital i može da ga podređuje u procesu proizvodnje.

Klasna svest proletarijata i kvalitet života

Pod uticajem ženskih oslobođilačkih pokreta, klasna borba proletarijata uključuje u svoje strategijske ciljeve načelno drugačiji privatni život i ljudske odnose, naročito one među polovima, te postaje sadržajnija i radikalnija, ali ta vrsta njenog obogaćenja i radikalizacije prolazi od početka kroz Scile i Haribde desnog konzervativizma i levog dogmatizma⁴.

* Tema muškarac-žena bila je u komunističkom pokretu radikalno pokretana, ali su njeni pokretaci često doživljavali tešku sudbinu i kvalifikacije jer se malograđanski puritanizam i autoritarna kontrola individualnih sloboda ideološki obrađena u tzv. »revolucionarni asketizam« obarala na njih svom silinom. Ni sama Aleksandra Kolontaj nije sjajno prošla s pokušajem povezivanja socijalne sa seksualnom revolucijom, a Vilhelm Rajh je izbačen iz KP Njemačke zbog pokušaja »politizacije seksualnih pitanja«. Evo kako on opisuje stanje duha u socijalističkom pokretu 1930. godine: »U krugovima koji su oko 1930. raspolažali odlučujućim uticajem na javno mnenje, zahtev masa za

Klasna borba se s mukom upinjala da zahvati onu ljudsku problematiku koja ide do najoptimalnijih mogućnosti genetičkog bića čovjeka, iako se ciljevi klasne borbe za komunizam nisu nikada iscrpljivali u preuzimanju političke vlasti, izmenju svojinskih odnosa i institucija, već su oni uvek bili definisani kao *sredstva* da se postigne »ljudska sreća«, *jedan sasvim drugaćiji tip* društva, društvenosti. Naime tek kada klasna borba zahvati samo jezgro, sam kvalitet života, one prostore slobode i bogatstva individua koji su anticipirani kroz »realnu utopiju«, oni postižu svoju ljudsku svrhu — teško da je ta utopija i zamisliva bez revolucije u odnosima među polovima.

Tek kroz ovakvu kritičku svest i praksu stvara se istinsko jedinstvo klase po kriteriju pola. *Radničku klasu čine radnici žene i radnici muškarci koji polaze od različitog nivoa opresije i eksploracije i u kojoj je jedna polovina klase pomoći tradicionalnih podela i ideologija podredena drugoj polovini.* Ni pred kapitalom delovi klase nemaju jednak status. Stoga je pronicanje te istine na obema polovinama klase nužan uslov njihovog istinskog jedinstva, jer ova ova dela klase dele istu sudbinu.

S druge strane, dijalektika procesa samooslobođenja proletara uključuje i imperativ da žena probije obruč privatne izolacije i autonomno kao deo radničke klase izađe na svetsku društvenu i političku scenu, boreći se za ciljeve identične celini klase i oslobođenje i emancipaciju od logike kapitalističkog izrabljivanja u radnom procesu, fabrici, javnoj sferi uopšte.

Kako kažu L. Abba, G. Ferri i druge, radnička klasa se može posmatrati i na drugi način: »kao skup svih onih koji su otuđeni od kapitala, kao proletarijat, 'klasa koja nije klasa', klasa onih koji nemaju religiju, zakone, državu. U

---

srećom u životu nije se smatrao nečim što dolazi samo po sebi i njegovo odsustvo nije predstavljalo temu za razmatranje. Nije bilo tada ni jedne političke organizacije koja bi smatrala dovoljno važnim da se bavi ovim 'banalnim', 'ličnim', 'nenaučnim' ili 'nepolitičkim' pitanjem. Ljudska seksualnost je tražila za sebe pravo da pređe sa stepenicu za poslugu u društvenom životu, gde je hiljadu godina potajno postojala, kao nešto nezdravo, gnojavo, na samu fasadu blistavih zgrada koje su pompeznog nazvane kultura i civilizacija...«. (Citirano prema M. A. Mačoki: »Zena i fašizam«, III program Radio-Beograda, 1977).

tom je smislu radnička klasa živa negacija kapitala, tek u osvjećivanju su radnička klasa i kapital drugačiji radikalno, tek sada ona može postaviti u odnosu na buržoaziju *radikalno alternativne ciljeve*: ukidanje klase, porodice, privatnog vlasništva i države. Ona potvrđuje onda socijalizam i komunizam kao vlastite ciljeve i vodi političku borbu, tj. opću borbu ne samo protiv buržoazije, već protiv svakog oblika tlačenja u društvu koje se temelji na privatnom vlasništvu, podjeli rada i seksualanoj otuđenosti...»⁵.

Zašto marksizam

Pledoaje za kritičko sučeljavanje marksizma i misli i prakse oslobođilačkih pokreta žena i feminizma proizlazi prirodno iz same suštine marksizma i prirode — prakse i misli oslobođilačkih pokreta žena danas.

Marksizam je, pre svega, *teorija revolucije*, teorija o promeni starog sveta, a praksa oslobođilačkih pokreta žena dovodi u pitanje jedno od ključnih uporišta tog starog sveta. To je odnos muškarac-žena koji nosi neslavani rekord kao *najstariji i najuporniji društveni odnos nejednakosti*. I sam duboko antagonističan, on je svim svojim korenjem urastao u sve tipove antagonističkih i klasnih društava, te se njegovo ukidanje ne može zamisliti bez dubokog potresanja i rušenja cele antagonistične društvene strukture. I obratno, istinska revolucionarna promena takvih društava nije moguća bez ukidanja antagonizama i odnosa nejednakosti između muškarca i žene.

Oslobodilački pokreti žena na Zapadu, sa svoje strane, otvaraju dijalog između marksizma i misli i prakse pokreta pitanjem da li je i u kojoj meri marksistička teorija primenjiva na analizu egzistencije žene i na strategije emancipacije i oslobođenja žene danas. U samom marksizmu javljaju se tendencije da se dalje kritički razvije marksistička misao tamo gde je ostala nedorečena i gde je omogućavala i takve interpretacije koje su marksizmu oduzele njegovu bitnu humanističku suštinu.

⁵ L. Abba, G. Ferri: *Danas, kasta*, MUS, 8—9/1981.

To su sva ona mesta gde se marksistička klasična misao nije iskazala do kraja, kao što je *odnos ličnosti i društva, odnos prirodnog i društvenog, odnos kolektiviteta i autonomije ličnosti, odnos partija i autonomnih socijalnih pokreta; to su problemi specifičnih područja eksploatacije i svih onih oblika eksploatacije i odnosa nadređenosti i podređenosti koji se ne mogu iskazati tek vulgarno-ekonomskim kategorijama*. Celokupna problematika koju pokreću oslobođilački pokreti žena pripada ovamo.

Na koji način proleterska revolucija dovodi u pitanje patrijarhalizam i radikalno menja društveni položaj i psihološku strukturu i muškarca i žene? Ima li protivurečja koja se ne rešavaju sama od sebe »klasnom borbom«, ako ona ima za cilj promenu svojinskih odnosa, političke vlasti institucija, a ne zahvata istovremeno duboke slojeve svesti i nagon-ske strukture?

Na koji način autonomni pokreti žena predstavljaju pokretače snažnih i dubokih socijalnih, a naročito *kulturnih* promena i na koji način jesu i pokretači daljeg razvoja marksističke revolucionarne misli?

Polazimo od današnjeg trenutka, aktuelne situacije, koja je dobila svoj relativno uobličen iskaz poslednjih petnaestak godina.

Citav jedan vek je prošao otkako je u klasičnoj revolucionarnoj marksističkoj teoriji postavljeno žensko pitanje — od Marksa i Engelsa, Lafarga, Bebela, Kauckog, Lenjina, Kolontajeve, Klare Cetkin, Rjaznova, Trockog, pa do Rajha koji je želeo da prekine muk koji je u marksizmu zavladao o seksualnosti i odnosima polova kao političkom pitanju.

Gde smo, s tim u vezi, danas?

Da bismo danas situirali egzistenciju žene u koordinantni sistem njenih bitnih odrednica, moramo identifikovati bitne karakteristike onoga što nazivamo »aktuelnim istorijskim trenutkom«. To je građanski svet čije se osnovne vrednosti nalaze u dubokoj krizi, to je svet koji traži u novim uslovima prastara uporišta za svoje preživljavanje — na primer, patrijarhalizam. S druge strane, to je svetski proces socijalizma, tu su relativno mlada socijalistička društva, sa svojim revolucionarnim zakoračenjem u budućnost i sa svim svojim ana-

hroničnim balastima i svim aktuelnim protivurečnostima. Tu je i novi istorijski subjekat »treći svet« sa svojim specifičnostima koje čine okvire njegovih revolucionarnih mogućnosti.

To su opšti reperi ženske egzistencije danas.

Šta znače krize kapitalizma i građanskog sveta za ženu, koliko je i ona sama snažan movens njegovog prevazilaženja. Šta čini istorijsku novost u suštini ženskih oslobođilačkih pokreta u razvijenom svetu?

Šta je sa ženom u socijalizmu? U kojoj meri je njena egzistencija istorijski gledano bitno nova, a u čemu protivurečja ranih socijalističkih društava protivureče emancipaciji i oslobođenju žene?

Šta je sa ženom u »trećem svetu«? Kolika je dubina njenog ropstva, i šta sa istorijskog stanovišta znači borba žena u tom delu sveta da bi se antikolonijalistička borba i celina njene prakse razvila u istinsku revolucionarnu praksu čiji bi rezultat bio »oslobođenje čoveka, bez obzira na klasu, rasu, naciju i pol«?

Među socijalnim pokretima u ekspanziji, zbog pitanja koja pokreću, pokreti žena imaju takvu istorijsku relevantiju da ih marksizam naprosto ne može mimoći. A među teorijama marksizam je taj koji može poslužiti zasnivanju misli i prakse oslobođilačkih ženskih pokreta na materijalističkim, istorijskim i dijalektičkim principima i koji svojim metodom može da pronikne u uzroke subordinacije žene i da dâ nacrt strategije borbe za oslobođenje. No, za taj zadatak i od samog marksizma zahteva se njegov dalji razvoj. Budući da se neofeministički pokreti u razvijenim zemljama javljaju u istorijskom trenutku strukturalne krize kapitalističkog sistema, krize vrednosti građanskog društva, za analizu *tih procesa potreban je dalji razvoj teorije o zakonitostima involucije toga društva i mehanizama koje ono koristi za razršavanje krize*. Tek u tom kontekstu možemo jasnije videti izvore ukupnog pogoršavanja položaja žene, njene marginalizacije, potiskivanja iz sveta javnog, isključivanje iz proizvodnje, njene nadeksplatacije, učvršćivanja patrijarhalizma koje je uvek povezano sa autoritarizmom. Radi se o arsenalu mehanizama društva u krizi, društva koje poteže za uporištima sopstvenog održanja i često ih rešava upravo preko žene.

Marksizam, takođe, govori o socijalizmu kao društvu budućnosti, a nedostaju analize prakse ranih socijalističkih društava i njihovih teškoća i protivurečja te tendencija da se one takođe reflektuju na položaj žene.

Pokreti žena između borniranog marksizma i androcentrizma nove levice

Nesporazumi u sučeljavanju marksizma i misli i prakse novih oslobođilačkih pokreta žena dobrim delom su rezultat činjenice da su se još nedovoljno artikulisani pokreti žena susreli sa dogmatizovanim, uglavnom staljinističkim i birokratskim izvrtanjem marksizma.

Treba pri tome imati u vidu istorijske činjenice o partijama levice na Zapadu koje su dugo zadržale strukturu i odnose nadređenosti i podređenosti i birokratsko ustrojstvo partijskog aparata. U načinima na koje su one interpretirale marksizam, žena nije mogla raspozнати oruđe sopstvenog oslobođenja (kao što to, uostalom, nije mogao ni radnik).

Neki institucionalizovani delovi levice su još donedavno olako odbacivali svaku mogućnost korespondencije sa »jednim tako sumnjivim pokretom«, »pokretom sa buržoaskom tradicijom«, »separatističkim i klasno problematičnim«. Ovi pravoverni čuvari čistote klasnog sadržaja pokreta najčešće su predstavljali birokratizovani sloj u rukovodstvu radničkog pokreta. U tom smislu se i tzv. »dvostruka militancija« u pokretu žena javlja kao reakcija na mistifikaciju u radničkom pokretu da je klasna borba jedno, a žensko pitanje nešto sasvim vanjsko i marginalno. »Dvostruka militancija«, međutim, ne znači bitku žene protiv sveta kapitala na jednom frontu i patrijarhalizma radničke klase i njene partie na drugom frontu, već je to u suštini jedinstven revolucionarni front. Borba protiv birokratizacije partijskog aparata, i borba protiv polovične klasne svesti drugova na levici, njen je nužan sastavni deo⁶.

⁶ Zanimljivu feminističku analizu o situaciji na levici gde su, kako kaže, »muškarac i žena u teoriji drugovi, a u stvarnosti je muškarac gospodar, a žena potlačena«, daje L. Grasso, u knjizi *Compagno padrone*, Guaraldi, Firenca, 1974.

Pojava autonomnih pokreta žena je izazvala različite efekte među partijama levice. Neke su komunističke partie još uvek dvosmislene u svom stavu prema ovim pokretima, jer je još uvek ženski pokret u njima sveden na komisije, tela koja predstavljaju transmisiju odluka u vrhu i od ženskog pokreta se zahteva stroga partijska poslušnost. Međutim, najjače i najbrojnije partie levice na Zapadu, gde su takođe najmasovniji i najuticajniji pokreti žena (Italija i Francuska, na primer) znatno su evoluirale u tom pogledu i kako proizlazi iz partijskih dokumenata, koji su pravljeni nakon snažnog buđenja ženskih pokreta, one prihvataju autonomne oslobođilačke pokrete žena kao bitne snage socijalističkog preobražaja društva; sve su ređe primedbe o njihovoj »antipartijskoj« poziciji.

Stav Italijanske KP, na primer, od početne nedoumice, čak osporavanja autonomnih pokreta žena je evoluirao do danas, na takav način da Komunistička partija u svim zvaničnim dokumentima afirmaše savezništvo sa neofeminističkim pokretom kao autonomnim progresivnim pokretom okrenutim ka socijalističkom preobražaju. Iako partijski dokumenti ne sadrže svu suptilnost i protivurečnost odnosa između partie i pokreta žena, oni su značajan indikator približavanja KP i ženskih pokreta, a još značajniji indikator demokratizacije i destalinizacije komunističkih partie.

Tako se u jednom novijem programskom dokumentu kaže da razvoj nove svesti italijanskih žena u toku nekoliko poslednjih godina KPI smatra izuzetno značajnim i podvlači pri tom kako je stvaranje brojnih i veoma agilnih pokreta žena kao i obnova onih sa dužom tradicijom, bilo od velike koristi za stvaranje demokratije i slobode u Italiji.

Evo i nekih odlomaka iz nacrta za izmenu Statuta KP Francuske (koja je, da primetimo, dosta dugo zadržala neke konzervativne stavove u odnosu na ženu i ženske pokrete):

»Pokret žena za oslobođenje je pojava koja dobija novu širinu i novu kvalitetu. Ne ograničava se samo na Francusku ili na Evropu, nego u veoma različitim uslovima, oblicima i stupnjevima ima svetsko obeležje.

U kapitalističkim zemljama žene kroz borbu naročito traže promenu proizvodnih odnosa, no teže promenama i u vezi sa osobnim i porodičnim životom, pravima pojedinaca, odnosima među ljudima, traganjem za novim vrednostima.

Ne svode se samo na zahteve za jednakošću žena sa muškarcima u životu današnjice, nego teže i tome da prevladaju osiromašenje ličnosti i otuđenje kojima su izloženi i muškarac i žena. U tom smislu ova borba na originalan i snažan način pridonosi borbi za humaniju civilizaciju.

Komunistička partija doprinosi izražavanju i zadovoljavanju tih velikih težnji, zahteva u obliku kojih se te težnje očituju. Poslednjih godina učinili smo velik napor da ta borba dobije preko potrebnu širinu u svim dosezima... pa i na planu promena mentaliteta. To objašnjava zašto je naša partija utrostručila broj članica od 1966... Sada u Francuskoj ima 250 hiljada žena komunista⁷.

Ženski oslobodilački pokreti su očigledno pokrenuli svojim zahtevima partie levice na Zapadu da dublje i ozbiljnije razmišljaju o zanemarenom ženskom pitanju.

Oslobodilački pokreti žena su po svom osnovnom opredeljenju izrazito antiautoritarni, oštro ustaju protiv liderstva i kultova, a žestoko su osetljivi na paternalizam, idolatriju i teorijsku isključivost te je susret sa birokratskom i autoritarnom strukturom levice bio za njih teško iskušenje. Androcentrizam koji se manifestovao u nastavljanju diskriminacije žene i u pokretu »nove levice« uslovio je da žene masovno napuštaju novolevičarske organizacije i pokrete i autonomno se nakon iskustava 1968. organizuju u samostalne i nezavisne pokrete.

Neke feminističke struje su odbile da sarađuju sa institucionalnim partijama levice, levičarskim pokretima, a neke odbijaju i marksizam uopšte kao svoju teoriju, što ih je odvelo na istorijsku stranputnicu i znatno suzilo mogućnosti njihovog delovanja.

Od osporavanja do apoteoze

Širok je raspon luka na koji možemo locirati odnos levice, marksističke i kvazimarksističke misli prema misli i praksi oslobodilačkih pokreta žena.

⁷ Citati preuzeti iz časopisa »Žena« 4, 1979, delovi Biltena agencije Tanjug, broj 16, »Komunistički i radnički pokret« i »Aspekti društvenog položaja žena na Zapadu«.

Na jednom njegovom kraju je dogmatsko negiranje revolucionarne suštine oslobođilačkih pokreta žena i onemogućavanje njihove autonomne inicijative, dok na suprotnom kraju luka, međutim, nailazimo na apsolutno uvažavanje oslobođilačkih pokreta žena kao »najradikalnijih revolucionarnih pokreta danas«. Tragajući za revolucionarnim subnjima ovog vremena, a svakako impresionirani mogućnostima revolucionarne prakse žena, ovi marksisti nalaze u pokretima žena bitnu mogućnost revolucije danas, a u budućem humanijem društvu afirmaciju ženskog mentaliteta i socijabilnosti.

Ovakav pristup ima Herbert Markuze, a iznio ga je u predavanju pod nazivom »Marksizam i feminizam⁸.

Ukratko, Markuze u tom predavanju izlaže svoju viziju jednog novog društva koje naziva »ženski socijalizam«. U njemu će biti prevaziđene vrednosti patrijarhalne civilizacije, kao što su muževnost-agresivnost, takmičarstvo, produktivizam, izrabljivanje i represija, karakteristični za patrijarhalizam i to na taj način što će se u tom društvu oslobođiti i razvijati »specifično ženska svojstva« koja stoje kao antiteza sprani tlačenja i agresije. To su neotuđeni čulni kvaliteti ženskog tela, individualni i autentični, nasuprot onim postvarenim; to je kreativna receptivnost nasuprot represivnoj produktivnosti, svest usmerena protiv vladavine i izrabljivanja, itd. Te ženske kvalitete koji su neotuđeni sačuvani u jezgru ženske nagonske struktura, kako smatra Markuze, ženski pokreti oslobođaju iz kandži represije. Ako bi se ovi »ženski kvaliteti« ugradili u infrastrukturu socijalizma kao celine, oni bi prestali da budu specifično ženski, a socijalizam bi dobio istinski ljudski lik. Markuze smatra da su upravo oni danas nužno potrebni jer mogućnosti socijalizma danas zahtevaju novu »nagonsku strukturu«, novi ljudski lik. »Socijalizam kao drukčiji oblik života ne bi upotrebo proizvodne snage samo za smanjivanje otuđenosti rada i radnog vremena, nego i za pretvaranje života u svrhu po sebi . . .«, kaže Markuze.

To bi bila emancipacija čulnosti i uma od racionalnosti vladanja. Upravo zbog ovog novog kvaliteta života, koji s pravom smatra suštinskim ciljem socijalizam, Markuze smatra da je neophodno afirmisati one karakteristike čoveka, koje su bile u getu ženskog dela čovečanstva, a predstavljaju jezgra

⁸ Objavljeno kod nas u zbirci tekstova: H. Markuze: *Merila vremena*, Grafos, Beograd, 1978.

autentične ljudskosti. Zato i misli da su žene prvenstveni revolucionarni subjekt ovog vremena — vremena kada se kapitalizam raspada, a kada socijalizam još pati od naglašavanja represivnog razvijanja proizvodnih snaga, sve »produkтивnijeg« represivnijeg iskorišćavanja prirode i rascepa »carstva slobode« od sveta rada. U svakom slučaju Markuzeova teza o »muškom« kapitalizmu i »ženskom« socijalizmu zahteva ozbiljnu raspravu. Ovde iznosimo svoj polazni stav: Markuzeove ideje nikako ne treba bez ostatka kvalifikovati kao čisto »građansko teoretiisanje«⁹.

Međutim, za ozbiljnu diskusiju su problemi formiranja ženske nagonske strukture i svesti kroz istoriju, upravo zbog svoje protivurečnosti. Ne može se poreći da su se u getoizi ranom ženskom svetu zaista više sačuvale emocionalnost i neposrednost doživljaja i iskaza, osetljivost za potrebe drugog čoveka, spoj čulnosti, emocije i intelekta, znatno više nego u svetu »muškog«. No, one su se u svetu žene formirale i sačuvale iz nekoliko međusobno protivrečnih razloga: prvo su gurnute u svet ženskog, jer su i inače bile devaluirane, drugo, *formirale su se kao osobine podložnika* koji je uvek morao da vodi računa o emocijama, željama i potrebama gospodara; treće, ženske su se osobine formirale i *kao izraz materinskih bio-psiholoških karakteristika žene*. Dakle, formirale su se i kroz polnu socijalizaciju, kao pristajanje na »ulogu drugog«, jer se od žene očekuje da bude takva, upravo sa tim osobinama, a formirale su se i kao otpor, kao antiteza porobljavanju i otuđenju. S obzirom na tako protivurečan proces formiranja sadržaja i kvaliteta ženskih osobina, teško je bez stroge dijalektičko-istorijske analize prepostaviti kakvu će ulogu »ženske osobine« imati za nove vrednosti i nove ljudske odnose u novom društvu, u društvu radikalne dezalijenacije.

Markuzeova rasprava, kao i na drugim mestima, pokreće i pitanje šta socijalizam znači sa današnje istorijske ravni i šta za njega znaće pokreti za oslobođenje koji se po svojoj socijalnoj strukturi ne poklapaju striktno sa radničkom klasiom. Ni ovde se ne može odbaciti polazište za diskusiju: kada takvi pokreti jesu istinski revolucionarni, pod kojim uslovima i koje socijalne snage danas čine revolucionarni blok.

⁹ To, na primer, čine M. Matrošelova i J. Samaškin u *Marcuses Utopie der Antigesellschaft*, Frankfurt 1971.

Tragati za novim subjektima revolucije nije građansko teoretisanje, ukoliko se, naravno, ne apsolutizuje samo jedan od njih, koji se u datom vremenu i mestu učini najagilnijim. Da li to čini Markuze i u kojoj meri, takođe je za diskusiju.

Na shvatanje slično Markuzeovom nailazimo i kod Alena Turena u knjizi »Pisma jednoj studentkinji«¹⁰.

Iako nije marksista, uzimamo ovog autora za primer jer mu marksizam često služi kao inspiracija i jer se bavi i pitanjima i temama koje pokreće marksizam, te na neki način predstavlja onu vrstu društvene misli sa kojom se uspostavlja dijalog i most sa marksizmom. Između ostalog, on kaže da ukipanje feminiteta može postati oružje u službi tehnokratije ako ne povlači za sobom »feminizaciju celog društva«, tj. ako se ne afirmišu one vrednosti koje kao svoje psihosocijalne karakteristike nosi žena. On govori o feminitetu kao specifičnom senzibilitetu, koji se protivi bezosećajnosti i dehumanizovanim oblicima društvenog života.

I ovde su, po našem mišljenju, upitne gotovo iste tačke koje smo naveli u prikazu Markuzeovog pojma »nagonske strukture žene« i njenih psihosocijalnih karakteristika. Ljudska unutrašnjost žene nije stvar »prirode žene«, već je rezultat njene društveno-istorijske situacije i konkretnе dijalektike njenog podređenog položaja. No, i u ovom kontekstu dobro je podsetiti se Marksove misli da je potlačeni uvek manje otuđen od tlačitelja i da otuđenje nikada nije potpuno, već uvek sukob između alienacije i dezalienacije.

Za produktivnu uzajamnu kritiku

Shvatanja koja osporavaju oslobođilačke pokrete žena i iz kojih, između ostalog, izbija izrazit autoritativizam i antifeminizam, karakteristična su za »desničarski« način mišljenja. Ona, međutim, fiksiraju hegemoniju, hijerarhičnost i krutost i u pokretu levice i time se sužavaju revolucionarne mogućnosti koje se danas sve više sastoje u obogaćivanju snaga revolucije novim autonomnim socijalnim pokretima.

¹⁰ Alain Turen: »*Lettres à une étudiante*«, Suel, Paris 1974. — Feministički pokret jednakost ili oslobođenje, (str. 147—152).

Iz drugih shvatanja, sa suprotnog kraja luka, koja, pak, osporavaju radničkoj klasi ulogu prvenstvenog subjekta revolucije i pripisuju tu ulogu ženi, može da izbija neka vrsta apoteoze žene i apsolutizacije revolucionarne suštine oslobođilačkih pokreta žena, što opet sužava optiku i identifikaciju svih mogućih revolucionarnih subjekata.

Ova argumentacija govori da se između ova dva ekstremna stava nalazi veliki, još neispunjeno prostor za kritičko, višeslojno preispitivanje revolucionarnog potencijala i karakteristika oslobođilačkih pokreta žena i istinsko sučeljavanje misli i prakse tih pokreta sa jednim, živim, nedogmatičnim marksizmom.

Kritičko sučeljavanje marksizma i misli i prakse oslobođilačkih pokreta žena može dati nekoliko efekata: marksistička kritika osvetljava one stranputice i zablude feminizma kada on umišlja da se antagonizam između muškarca i žene može prevazići bez zahvatanja u srž antagonističke i klasne strukture društva. S druge strane, feministički izazov podstiče marksističku misao na promišljanje novih područja revolucionarne prakse.

Egzistencija žene predstavlja onu zamračenu stranu sveta koja zaista ni u jednom velikom teorijskom sistemu naše epohe nije osvetljena u svojoj složenosti, specifičnosti i protivurečnosti. Takvu teoriju nam ne može dati ni feminism izolovan u geta specifičnih ženskih problema, niti dogmatizovani marksizam, a ne može je dati ni psihoanaliza koncentrišana isključivo na psihoseksualnu dinamiku, a uz to još i s obzirom na svoj falocentrski karakter čak potpuno promašena kao objašnjenje ženske prirode.

Tek u susretu sa otvorenim nedogmatskim marksizmom mogu se dobrim delom neutralisati političke dvosmislenosti i lutanja nekih feminističkih struja. Ako ciljevi koje sebi postavljaju oslobođilački pokreti žena podrazumevaju korenite promene materijalne i duhovne kulture građanskog društva, ako najsvesniji deo pokreta uviđa da su ti ciljevi ostvarljivi samo promenom celokupnog društvenog sistema, onda se ti pokreti svojom sopstvenom dinamikom povezuju sa političkom boricom za slobodu čoveka i rada. U tom smislu može se reći da epohalna marksistička misao nudi i teoriju i metod koji prirodno leže oslobođilačkim pokretima žena i da će njihova

dalja teorijska artikulacija i praktično delovanje zavisi od toga koliko većina u pokretu ovo uvaži.

S obzirom na relativno mali broj kritičkih radova koji govore o marksizmu i novim oslobođilačkim pokretima žena, njihovim unutrašnjim i međusobnim protivurečnostima, sva istraživanja ovog odnosa mogu se smatrati tek početnim, pionirskim poduhvatom.

Zato se zalažemo da za početak pokušamo da pravilno formulišemo pitanja o osnovama toga odnosa danas kako bi se pokrenula jedna slobodna, demokratska praktično-teorijska rasprava.

Ona nema za cilj da pruži konačne i kategorične odgovore u jednom dahu. Takođe nema pretenzija da nametne »marksistički ključ« za rešenje svih problema. To bi mogla samo silom, nategnuti i veštački, što bi bilo štetno i za marksizam i za misao i praksu oslobođilačkih pokreta žena. S druge strane, treba pružiti jaku argumentaciju da nije moguće relativizovati marksističku misao sa stanovišta prakse oslobođilačkih pokreta žena, jer je kao tekovinu revolucionarne misli i prakse ne može mimoći ni jedan socijalni pokret sa oslobođilačkim ciljem.

Ako se kritički napregnemo da nađemo obrise odgovora na pitanja koja bismo ovde pokrenuli, mislimo da kao rezultat treba da proizide sledeće:

1. Da se identifikuju bitne karakteristike marksizma kao revolucionarne teorije društva koje su neposredno relevantne za analizu egzistencije žene i strategije njenog oslobođenja (demistifikacija društvenih privida i oslobođenje prakse, značaj autonomne revolucionarne prakse, uloga žene kao najpotlačenijeg sloja u svetskoj revoluciji, itd.).

2. Da se identifikuju one karakteristike oslobođilačkih pokreta žena koje nose snažnu revolucionarnu poruku i istinsku mogućnost da pruže bitan doprinos revolucionisanju starog sveta (spoj ličnog i političkog, antiautoritarnost, osporavanje osnovnih vrednosti građanskog društva, kritika podele rada, postvarenja čoveka i alienacije, afirmacija ljudskih emocija, uloga novih revolucionarnih subjekata, antibirokratska pozicija, afirmacija alternative sa novim kvalitetom života).

3. Da se promisle ograničavajući faktori unutar ideologija i svesti i prakse oslobođilačkih pokreta žena i radničkog pokreta koji predstavljaju kočnicu njihovog istinskog revolu-

cionarnog delovanja (zaustavljanje na sferi privatnog, odnosno previđanje privatnog i ličnog).

4. Da se raspravljaju kontradikcije unutar marksizma koje su omogućile suženje revolucionarne optike i prakse, ili je čak skrenule, a koje se direktno ili indirektno odražavaju na teoriju i praksi oslobodilačkih pokreta žena danas (produktivizam i princip efikasnosti, gubljenje lične dimenzije, ekonomizam i etatizam).

5. Da se identifikuju ona mesta u marksističkoj revolucionarnoj teoriji koja zahtevaju dalji razvoj i specifikaciju i konkretizaciju, a koja su relevantna za oslobodilačku praksu žena i svih »novih revolucionarnih subjekata« (producija kapitala koja se vrši u celini života radnika, a ne samo radnom procesu, koji su neekonomski oblici eksploracije, itd.).

Već na prvi pogled se vidi da je u ovoj raspravi bilo teško učiniti nešto drugo sem otvaranja problema i skiciranja pretpostavki za njihovo rešavanje. Takođe se vidi da to nije samo kritička analiza odnosa marksizma i misli i prakse oslobodilačkih pokreta žena, već jedno mnogo šire pretresanje i kritičko preispitivanje teorije revolucije. To je još jedan dokaz da se o ženskom pitanju, oslobodilačkoj praksi žena, i ne može raspravljati izolovano i partikularno, jer ona zadire u fundamentalna pitanja celine društvenih odnosa, iako to ne znači da autonomna oslobodilačka praksa žena nema svoju vlastitu dinamiku i svoj vlastiti *raison d'être*.

POLITIČKA TEORIJA SOCIJALIZMA I »ŽENSKO PITANJE«

Politička teorija socijalizma inspirisana idejom samooslobodenja čoveka i društva iz osnova se razlikuje od političke dogmatike sistema »realnog socijalizma« po tome što za svoje polazište, motiv i svrhu uzima čoveka kao subjekta vlastitog oslobođenja i razotuđenja. Taj uistinu *politički čovek*, najzad domašeni čovek koji svoj svet i sebe proizvodi *revolucionarnom praksom*, nije derivat društvenog i političkog sistema, već se prema celini društvenih uslova nalazi u praktično-kritičkom i stvaralačkom odnosu.

Ako politička teorija socijalizma hoće da misaono dosegne takvog čoveka, njegove mogućnosti i pokretačke snage, mogućnosti njegove samooslobodilačke, razotuđujuće prakse, pozvana je da teorijski ispita i kritički reinterpretira sve glavne dimenzije istorijskog procesa otuđenja i razotuđenja i da ih dovede do *političkog izraza*, do kolektivne istorijske akcije ljudi pobuđenih i pokrenutih za korenitu promenu društvenih uslova svoje prakse i sebe samih —drugim rečima, do revolucionarne politike. U ovoj raspravi zauzeli smo se za takav postupak, u odnosu na otuđenje i razotuđenje društvene egzistencije žene, gledajući u tome jednu od glavnih dimenzija istorijskog procesa uopšte, geneze socijalizma osobito. Ukoliko smo spremni da prihvativamo dokaze da su podvlašćivanje, eksplorativisanje i otuđenje žene upleteni u jezgro antagonističkih društvenih procesa i da su u tome imali i imaju funkciju bitnu i *nužnu* za reprodukciju celine tih procesa (antagonističkih načina proizvodnje, klasnih struktura društva, vladavinskih sistema, represivnih ideologija, otuđu-

juće socijalizacije) — uvidećemo da je *politička teorija socijalizma bez teorije o oslobođenju žene suštinski nepotpuna, nemoćna da obuhvati celinu nužnih uslova, pokretačkih snaga i dela socijalizma*.

Zapostavljanje »ženskog pitanja«, odnosno njegovo posmeranje od jezgra ka epifenomenima procesa socijalizma, u političkim naukama koje se bave tim procesom, ne bismo bili spremni da protumačimo samo kao izraz »vladajuće patrijarhalne kulture« i njene ideološke prevlasti u naukama o čovекu i društvu, kao što to olako čini jedan smer teorija inspirisanih savremenim pokretima žene. Uzroci su mnogo složeniji i dublji, a tek njihovo potpunije otkrivanje moglo bi da pokaže šta *politička teorija socijalizma može da dobije s razvojem i organskim uključivanjem teorije o oslobođenju žene*.

Usredsredićemo pažnju na tri glavna momenta.

(1)

Socijalizam kao *praksa* (radnički pokret, socijalno-politička revolucija pod vođstvom tog pokreta, antikolonijalne revolucije) i kao *teorija te prakse*, počinje unutar ljudskog i društvenog sveta u kojem je *žena pretežno lišavana političkog subjektiviteta*, samosvojne aktivnosti u kolektivnoj društvenoj akciji koja čini političku sferu. *Političko osuđenje žene* je rezime celokupnog podvlašćivanja, eksplorisanja i otuđenja žene. Ujedno su to osuđenje, i sve što ga izaziva, verovatno *najdublje i najkompleksnije mistifikovani momenti ljudske stvarnosti i društvenog procesa*; u toj mistifikaciji sadržan je ideološki rezultat celokupne istorije antagonističkih društvenih procesa, s dubinskim psihosocijalnim dejstvom (osobito, u svesti žene same).

Kao praksa i kao teorija, socijalizam počinje od oblika *u kojima žena nije prisutna*, ili je samo marginalno prisutna kao autonomni akter kritičkog mišljenja i delanja i idejne kreacije. I kad su veliki mislioci socijalizma (kao što su Furije, Marks i Engels) pokrenuli misao o radikalnom oslobođenju žene, njihove inspirativne ideje nisu ni u njihovom vlastitom opusu bile adekvatno teorijski razvijene (kod Marks-a na primer, nisu dobile odgovarajući rang u elaboraciji kategorija

»Kritike političke ekonomije«), a još manje su ovapločene u političkim programima, jer je *nedostajala živa pobuda, uverljivo istorijsko iskustvo samooslobodilačke prakse žena*. Ne zaboravimo da bi *Marksova teorija bila nedostižna bez uverljivog iskustva radničkog pokreta, a i da su mnoga protivrečja i praznine te teorije nastali usled relativne istorijske nerazvijenosti radničkog pokreta*. Pošto je samooslobodilačka praksa žena bila krajnje nerazvijena u vreme rađanja teorije i prakse socijalizma, »granična svest« tog početnog socijalizma (u značenju koje ovom pojmu daju Lukač i Goldman) presecala je problematiku žene, i veliki deo te problematike ostavljala po strani. Bio je neophodan vlastiti oslobođilački pokret žena, da bi u tim zamraćenim pojasevima istorijske svesti — nesvesnosti počelo rasvetljavanje problema koji pripadaju jezgru teorije i prakse socijalizma.

To je bio osnovni *istorijski* uzrok zapostavljanja problematike žene u političkoj teoriji socijalizma. Teorijske i ideo-loške konsekvensije su otiše mnogo dalje od početnog momenta istorijski ograničene svesti.

Pomeranjem problema podvlašćivanja, eksploracijom i otuđenja žene od izvornog žarišta antagonističkih društvenih procesa, gde se taj problem realno nalazio i nalazi, ka njegovom tumačenju kao sekundarne pojave (»žensko ropstvo« kao posledica klasne eksploracije), osiromašena je, redukovana dijalektika višestrukih izvorišta, osnova i oblika eksploracije i otuđenja u antagonističkim strukturama društva, a s tim je teorijski osuđena i dijalektika oslobođilačke prakse (socijalizma). To je imalo dalekosežno nepovoljno dejstvo na političku teoriju socijalizma. Čim je »žensko ropstvo« u modernom klasnom društvu shvaćeno kao posledica eksploracije radničke klase (pri čemu prikriveni oblici kapitalističke eksploracije žena nisu uključeni u teorijske kategorije eksploracije radničke klase), oslobođenje žene pretpostavljeno je kao automatski rezultat »oslobodenja radničke klase«. Pri tome je izostalo dublje poznavanje antagonističkih struktura iskazanih u »ženskom ropstvu« od kojih zavisi i oslobođenje radničke klase, kao što je izostalo i saznanje o samooslobodenju žene od prikrivenih oblika kapitalističke eksploracije kao nužnog sastavnog dela proleterskog samooslobodenja.

Podvlačimo da se osiromašeno shvatanje oslobođenja žene kao rezultata »oslobodenja radničke klase« s jakim razlogom

može uzeti kao *ideološki obrazac* za redukovano tumačenje odnosa između »oslobođenja radničke klase« i mnogostrukih aspekata oslobođenja čoveka i njegovog društvenog i političkog sveta u socijalizmu.

U političkoj dogmatici početnog, nerazvijenog socijalizma svi aspekti društvenog preobražaja kojima se pripisuje »oslobođenje čoveka« smatraju se konsekvenscijom »ukidanja eksploracije radničke klase«. Pojam »ukidanja eksploracije« sužava se tako da obuhvata jedino promenu nekih specifičnih momenata i oblika izvorno kapitalističkih odnosa, a gubi se saznanje o celini proleterske egzistencije iz koje eksploracija ne može biti uklonjena dok se u društvenoj celini ne ostvare uslovi za mnogostrukе aspekte oslobođenja čoveka. Vulgarizovan zahtev za »diktaturu proletarijata«, koja isključuje samostalno motivisanu i samoorganizovanu oslobodilačku praksu svih drugih društvenih subjekata, legitimise se time što »radnička klasa oslobađa celo društvo time što oslobađa sebe«. Osporavajući autonomnu kritičku i oslobodilačku praksu svih aktera društvenog procesa socijalizma, ova politička dogmatika suzbija pa i osućeće uslove i činioce ukidanja eksploracije radničke klase koji bi se razvijali u svim aspektima i na svim poljima društvene prakse, utoliko potpunije ukoliko su akteri te prakse *samostalnije motivisani i organizovani kao subjekti samooslobođenja* (u obrazovanju i vaspitanju, u nauci i umetnosti, u javnom mnenju, itd.). Radnička klasa biva lišena mnogostrukih društvenih uslova, akcija i pokreta od kojih zavisi njena samooslobodilačka praksa, pa je na suženom i zatvorenom prostoru svog »oslobođenja« (kojim se legitimise »diktatura proletarijata«), uistinu podvrgnuta isključivoj političkoj vlasti, ekonomskoj moći i ideološkoj hegemoniji. Zatvorena u tom zabranu, radnička klasa ima male ili nikakve mogućnosti da samosvojno sudeluje na svim poljima prakse socijalizma od kojih bitno zavisi i njeno vlastito oslobođenje; to bitno sužava i njenu mistifikovanu »klasnu svest«. Ukratko, osporavanje i osućeće svih drugih samostalno značajnih, autonomno motivisanih i organizovanih, uzajamno podsticajnih i korektivnih (uzajamno kritičkih) momenata oslobodilačke prakse, onemogućuje i »oslobođenje radničke klase«.

Argumentacija izložena u našoj raspravi pokazuje da je ovaj začaran krug osućećenja i poništavanja oslobodilačke

prakse snažno — a po našem, uverenju i najznačajnije za celinu procesa socijalizma — izražen u odnosu između »oslobodenja radničke klase« i »oslobodenja žene«. Zbog toga smatramo da je *uključivanje razvijene teorije oslobođenja žene u političku teoriju socijalizma bitno i dalekosežno podsticajno za saznanje dijalektike različitih aspekata samooslobodilačke prakse i za istraživanje odgovarajućih principa i oblika konstitucije političkih odnosa (političkog sistema) u kojima bi ta dijalektika bila oslobođena kao pokretačka snaga socijalizma.*

(2)

Dok se prvi među glavnim početnim uzrocima zapostavljanja »ženskog pitanja« u političkoj teoriji socijalizma tiče realnog političkog osujećenja žene u doba rađanja teorije i prakse socijalizma, drugi među tim uzrocima odnosi se na *realno osujeće ličnosti u ranom dobu tog istorijskog pokreta*. Osujeće ličnosti u radničkom pokretu, odnosno pokretu za socijalizam uopšte, bilo je rezultat sužavanja i potiranja ličnih i društvenih moći ljudi u kapitalističkom procesu (u procesu rada i u procesu proizvodnje i reprodukcije najamne radne snage) i intenzivnog posredovanja organizacija pokreta u cilju usiljene koncentracije i supstitucije društvene moći radnika u sukobu s kapitalom. Teorijski izraz te realne istorijske situacije sastojao se u zapostavljanju velike oblasti društvene egzistencije ljudi i društvenih procesa prvenstveno značajnih za formiranje ličnosti. *Tako je i Marksova teorija, suprotno izričitoj težnji i ideji — vodilji o ukidanju podele na javnu i privatnu sferu* kao suštinskog momenta društvene podele rada, u kritici građanskog društva i elaboraciji istorijskih pretpostavki socijalizma faktički *ponovila raskol između tih sfera*, velikim delom ostavila u mraku sferu *neposredne društvenosti* prvenstveno značajnu za formiranje ličnosti i zapostavila problem *istorijskog razvoja ličnosti, kao pretpostavke socijalizma*. I ovde se susrećemo s »graničnom svešću« ranih faza socijalizma kao istorijskog pokreta. U sklopu teških protivrečnosti početnog i nerazvijenog socijalizma i njegovog društvenog i političkog sistema koji je velikim delom te protivrečnosti rešavao na negativan način, *početni momenti ograničene istorijske svesti se fiksiraju, vulgarizuju*

i funkcionalizuju u službi autoritarne vlasti, ekstremno represivne socijalizacije, hermetičkog osujećenja kritičke svesti i autonomne prakse, totalne ideološke kontrole.

Inferioran društveni položaj i segregisane društvene uloge žene omeđeni su i zatvoreni baš unutar te velike oblasti neposredne društvenosti, koja je u antagonističkim društvenim strukturama odeljena u »privatnu sferu«, a zapostavljena je od političke teorije socijalizma (što je, najzad, vulgarizovano i funkcionalizovano od strane autoritarne političke i ideološke tendencije u društvenim i političkim sistemima ranog socijalizma).

Dramatično iskustvo socijalizma u XX stoljeću obelodava njuje istinu o ličnosti — o čoveku koji je *na putu* da uspostavi psihološki i kulturni identitet, ekonomsku i političku suverenost, realnu slobodu i zbiljsku udruženost s drugim ljudima, kojima to postaje prva potreba i uslov za zadovoljenje svih drugih potreba — kao *istorijskoj* pretpostavci socijalizma. Podvlačimo da je reč o istorijskoj pretpostavci, jer takvu ličnost ne pripisujemo *metafizičkoj prirodi čoveka već njegovoj istorijskoj praksi*. Celokupna novovekovna istorija, a osobito savremeno razdoblje, istrglo je čoveka iz društvenog sveta u kojem je njegova individualnost, kritička svest i samosvojna praksa podređivana i žrtvovana represivnoj socijalizaciji, prisilnom i društveno hijerarhizovanom kolektivitetu (»iluzornoj zajednici«) u kojem se egzistencija obezbeđuje podložništvom, ličnom zavisnošću, psihosocijalnom internalizacijom društvene prinude, antagonističke podele društvenih uloga i alieniranih društvenih normi i vrednosti. *U tom smislu moderni svet nije samo društvo kapitalističke eksploracije i alienacije, već i društvo koje je pokrenulo i koje je samo pokretano formiranjem čoveka koji se suprotstavlja eksploraciji i alienaciji, čoveka koji je na putu dezalijenacije.*

Razmatrajući ključnu razliku između predgrađanske i građanske alienacije, ukazali smo na bitne okolnosti geneze i istorijskog procesa građanskog društva koje su predgrađansku alienaciju produžile i ukotvile u sve aspekte društvene egzistencije žene, u sve atribute odnosa između polova u građanskom društvu. Time je, pre svega, izazvano *istorijsko zakašnjenje procesa emancipacije žene*; a zatim, što je jednako važno, u celokupnoj sferi neposredne društvenosti u koju je

žena psihosocijalno, kulturno i politički zatvorena, izvršeno je stapanje sa *predgradanskim oblicima otuđenja* (podložništva, internalizacije društvene prinude itd.), s *kapitalističkom eksplotacijom i specifičnim otuđenjem čoveka kao instrumenta proizvodnje robe — kapitala*. Svi odnosi između polova — u podeli rada kojim se proizvodi kapital i radna snaga kao kapitalistička roba, u braku i porodici, u ljubavi i celokupnom čušnom i estetskom životu, u procesu socijalizacije i u kulturi u najširem smislu, u političkom sistemu koji omogućuje kapitalističku društvenu reprodukciju i u političkoj praksi koja se suprotstavlja logici kapitala (radnički pokret i dr.) — prožeti su tim. Kao glavna spojka kapitalističke eksplotacije i predgradanskog podložništva, subordinirani položaj žene postaje jedna od glavnih kočnica dezalijenacije — ne samo razotuđenja žene, već i muškarca industrijskog radnika, intelektualca, aktiviste radničkog pokreta, poslenika kritičke misli i pobornika slobode. U svim dimenzijama odnosa između polova gde se taj spoj ostvaruje sabiru se i dejstvuju sile *istorijske inercije* koje suzbijaju i osuđuju dezalijenaciju, fiksiraju alienaciju, suprotstavljaju se istorijskom procesu formiranja čoveka kao subjekta samooslobodilačke prakse.

U tom smislu, samooslobodilačka praksa žene ima pre-sudan značaj za istorijski razvoj atributa ličnosti kao pretpostavke socijalizma.

U ovoj raspravi pridružili smo se inicijativama i zahtevima da se *politička teorija socijalizma obogati saznanjem istorijske dijalektike formiranja čoveka kao subjekta socijalizma*. Plediramo za saznanje o oslobođenju žene kao čvorишnom problemu te istorijske dijalektike. S tim bi svi momenti teorije o oslobođenju žene *izgubili partikularan*, a dobili univerzalan značaj, izbavili se iz odeljene »privatne sfere« i u sklopu političke teorije socijalizma postali *momens i uporište istraživanja univerzalnih problema čoveka kao subjekta socijalizma*.

Još jednom se pozivamo na iskustvo socijalizma u XX stoljeću. Ona politička teorija socijalizma koja sledi saznanja (i zablude) klasične misli iz XIX stoljeća sklona je stavu da je ukidanje eksplotacije i podvlašćenosti čoveka preduslov za njegovo razotuđenje.

Uistinu, emancipovana praksa ljudi koji se suprotstavljaju eksplotaciji i podvlašćenosti, takva praksa kao proces dezali-

jenacije nužan je preduslov da ljudi vlastitom društvenom akcijom ukinu eksploraciju i podvlašćenost. To je potvrđeno iskustvom radničkog i drugih antikapitalističkih socijalnih pokreta u građanskom društvu, kao i iskustvom prvih oblika socijalizma. Proces socijalizma gubi delotvornost i autentičnost ako dezalijenacija ne prednjači u odnosu na dug i mukotrpan put ukidanja eksploracije i podvlašćenosti, ako ljudi ne razvijaju kritičku svest i praksu u odnosu na vlastito ambivalentno društveno biće. *Uvidamo da je jedna od najtežih prepreka razvoju autentičnog socijalizma nastala kad je u »etatskičko-birokratskom« društvenom i političkom sistemu prigušena dezalijenacija.* Ljudi su podvrgnuti autoritarnoj kontroli ponašanja i mišljenja da bi se njihova svest i celokupna praksa saobrazila ambivalentnom društvenom biću, da bi se politički i ideološki, pa i psihosocijalno, prigušile duroke protivrečnosti društva koje dati sistem nije u stanju da reši. Tako, za razvoj čoveka i njegovog sveta krajnje ne gativno rešavanje protivrečnosti na pragu socijalizma, bremenito je najvećom opasnošću: da se »socijalizam izvrgne u autoritarni (takođe društveno-hijerarhijski uređen) kolektivizam, i da obnovi socijalno-ekonomsko podložništvo, internalizaciju autoritarnog političkog sistema i represivne kulture, dakle, svojstva predgradanske alienacije. Tom tendencijom (koja predstavlja opasnu istorijsku stranputicu u odnosu na proces socijalizma) objašnjava se i teorijska involucija političke dogmatike »realnog socijalizma« u odnosu na razvoj društvene jedinice kao subjekta samooslobodilačke prakse, u odnosu na dijalektiku dezalijenacije i ukidanja eksploracije i podvlašćenosti čoveka. U sklopu iste teorijske involucije tumačimo i embargo na radikalno mišljenje o oslobođenju žene (*baš kao i proganjanje svakc samoslobodilačke inicijative žena koje se smatra političkom subverzijom*). Autoritarnom sistemu koji zaprečuje proces socijalizma neophodan je masovan kapilarni proces formiranja heteronomne i autoritarne ličnosti, represivne socijalizacije za hijerarhiju društvenih uloga, alienacije u »svakidašnjem životu« i osobito u primarnoj društvenosti zatvorenoj u radikalno depolitizovanoj »privatnoj sferi«. U celokupnom sindromu subordinacije žene i alienacije u odnosima između polova taj sistem dobija nezamenljiv pogon takvog masovnog kapilarnog društvenog procesa. *Politička teorija socijalizma koja se razgraničava od*

ove istorijske stranputice, produbljuje kritičku svest o poreklu i osnovi autoritarnog sistema na toj stranputici i pledira za proces socijalizma zasnovan na samooslobodilačkoj praksi ljudi, pozvana je da rasvetli mogućnost pogona koji bi delovao u suprotnom smeru — masovnog kapilarnog procesa dezalije nacije u svim oblastima prakse u kojima je bitan odnos između polova.

(3)

Treći među glavnim uzrocima zapostavljanja teorije o oslobođenju žene u političkoj teoriji socijalizma nalazimo u celini realnih protivrečja prve faze socijalizma koja je bila i uglavnom je do danas ostala neposredni vidik i osnovna preokupacija te teorije. Istraživanje kojim smo se bavili dovelo nas je do zaključka da politička teorija socijalizma ne može da potpuno sagleda poreklo realnih protivrečja ranog socijalizma i uvidi put za njihovo magistralno rešavanje dok ne podigne pogled ka celini istorijskog procesa socijalizma. Oslobođenje žene (koje se ne može iscrpsti u prvoj fazi socijalizma, ali mora činiti bitnu komponentu strategije za rešavanje realnih protivrečja ranog socijalizma) samo je jedan od argumenata za ovu tezu; ipak mislimo da je to jedan od najvažnijih argumenata.

Ponovićemo stav klasične teorije da se u prvoj fazi socijalizam ne zasniva na osnovi sopstvenog, specifično socijalističkog društvenog načina proizvodnje, rada i prisvajanja, strukture proizvodnih snaga i potreba — potrošnje, hijerarhije društvenih vrednosti, oblika civilizacije i kulturnih određenja društvene prakse. Pozvaćemo se na Marksov metod teorijsko-istorijskog tumačenja geneze građanskog društva, koja razlikuje predindustrijski kapitalizam (kad su kapitalistička svojina i upotreba radne snage radnika lišenih svojine uspostavljeni na bazi pretkapitalističke strukture proizvodnih snaga i potreba, civilizacije i kulture) i zrelog građanskog društva koje se zasniva na »specifično kapitalističkom načinu proizvodnje« i praksi društvenih klasa formiranoj u klasnoj borbi s tom pretpostavkom. Inspirisana tim metodom, savremena marksistička misao predlaže da se rani socijalizam shvati kao istorijska pozornica na kojoj se pod dejstvom samooslobodilačke prakse ljudi, u okviru društvenog i politič-

*kog sistema koji omogućuju tu praksu, vrši korenita promena načina rada i prisvajanja proizašlih iz kapitalističkog načina proizvodnje, strukture potreba, civilizacijskih opcija i kulturnih određenja prakse. Socijalizam nastaje kao jedinstvo tih promena i samopromene čoveka i njegove društvenosti, dakle revolucionarnom praksom. Dosledno toj misli, *inovacija* društvenih i političkih sistema u ranom socijalizmu i njima odgovarajućih teorija i ideologija, nastaje *ako se ne posredan vidik prakse, njene idejne orientacije i političke strukture zatvore u prvi krug društvenih promena s kojima započinje socijalistički preobražaj društva*. Te promene se odnose na oblike i nosioce svojine i političke vlasti, kao i na uklanjanje krajnjih izraza kapitalističke eksploracije rada i kapitalističke potrošnje. Sve to bi moglo da stvori neophodne uslove za samooslobodilačku praksu, ali se može okrenuti u suprotnom smeru, poslužiti kao osnova legitimnosti istorijski inertnog sistema proizvodnje i vladavine, ako je samooslobodilačka praksa prigušena autoritarnim političkim sistemom i represivnom ideologijom. U tom slučaju socijalističke promene zaustavljaju se u prvom krugu, ne zbiva se revolucionarna praksa i ne formira se osnova socijalizma u specifičnom načinu proizvodnje života ljudi.*

U svim momentima strukture proizvodnih snaga i potreba, načina rada i prisvajanja, oblika civilizacije, političkih i kulturnih određenja prakse, koje rani socijalizam nasleđuje od kapitalističkog načina proizvodnje života ljudi — *objektivirano je »žensko ropstvo«* (specifična eksploracija, otuđenje i podvlačivanje žene). To se odnosi, pored ostalog, na nekoliko glavnih kategorija antagonističkog društvenog procesa. To su:

(a) *Sinteza društvene međupolne podele prakse i rada, i međuklasne podele prakse i rada*. Takva dvostruka kapitalistička podela prakse i rada određuje, pored ostalog, karakter proizvodnih snaga društvenog rada, proces proizvodnje, upotrebe i reprodukcije radne snage (društvenu podelu i ograničenje sposobnosti ljudi). S produženim obnavljanjem takvog karaktera proizvodnje u ranom socijalizmu, svi društveno objektivirani činioci i rezultati takve proizvodnje dejstvuju na obnavljanje oba momenta kapitalističke podele prakse i rada. Perpetuiru se i uslovjenost »ženskog ropstva« i — u

nedostatku kritičke svesti i prakse — formira *fetišizam uloge žene u ukupnoj proizvodnji života* (pričinjava se i »empirijski potvrđuje« da je subordinirana uloga žene objektivno nužna).

(b) *Kapitalističko radno vreme*, u dva međuzavisna oblika: vreme upotrebe radne snage (muškaraca i žena) u neposrednom procesu proizvodnje i prometa robe-kapitala; i naročito *vreme upotrebe života žene u procesu produkcije i reprodukcije radne snage kao kapitalističke robe*. U oba oblika vreme je otuđeno, upotreba ljudskih svojstava u otuđenom vremenu je prisilna i za čoveka neproduktivna ako ne i destruktivna. Producovanjem kapitalističke logike radnog vremena u ranom socijalizmu se objektiviraju uslovi međupolnog antagonizma, osujeće razvoj ličnosti i proizvodi društvena nemoć žene.

(c) *Struktura potreba i potrošnje uslovljena kapitalističkom logikom proizvodnje, upotrebe i reprodukcije radne snage*. Ta struktura ubličava način zadovoljavanja primarnih (materijalno-egzistentnih) i socijalno-kulturnih potreba ljudi: od načina ishrane, stanovanja, nege i vaspitanja dece do oblika gradskog ili ruralnog života, socijalno-ekoloških procesa i estetskih oblika života. Kao što je društvena inferiornost žene ukorenjena u kapitalističku logiku proizvodnje, upotrebe i reprodukcije radne snage, tako i sve spomenute društvene objektivizacije te logike u strukturi potrošnje, načinu zadovoljavanja potreba drže ženu hiljadama niti vezanu za uslove života i društvene oblike u kojima je osujećena i otuđena.

(d) *Hijerarhija društvenih vrednosti, motiva i ciljeva ekonomskih i političkih odluka i kolektivne akcije*, koja proizlazi iz svrha proizvodnje otuđenih od proizvođača. Takvo otuđenje svrhe proizvodnje i postavljanje hijerarhije društvenih vrednosti različito od prvenstvenih potreba ljudi, imanentno je celokupnom obnavljanju načina rada i prisvajanja koji karakteriše kapitalistički način proizvodnje. U odsustvu samooslobodilačke prakse žene, i u ranom socijalizmu se na istu osnovu može oslanjati inverzija društvenih svrha i vrednosti, a ta inverzija obnavlja i druge atribute kapitalističkog načina proizvodnje.

Ovde smo za primer naveli neke od mnogih antagonističkih društvenih procesa koje *rani socijalizam ne ukida u prvom*

krugu društvenih promena, a pomoću kojih se objektivira eksploracija, podvlašćenost i alienacija žene. Otud je za strategiju rešavanja protivrečnosti ranog socijalizma, za ukupnu revolucionarnu praksu koja će prevazići objektivirane momente kapitalističkog načina proizvodnje, bitno važna praksa samooslobodenja žene. Reč je o pokretačkoj, proizvodnoj, kao i političkoj snazi te prakse, o njenoj društvenoj inventivnosti, o razvoju ideja, vrednosti i saznanja usmerenih ka *specifično socijalističkom načinu proizvodnje života, novoj civilizaciji i kulturi*.

Ne mislimo da je slučajnost što se Aleksandra Kolontaj u prvim godinama posle oktobarske revolucije našla na čelu dva društvena strujanja koja su u tim teškim vremenima nagovestila budućnost socijalizma: »radničke opozicije« koja se protivila podržavljenju upravljanja društvenim radom i zastupala samooslobodilačku praksu ljudi u radnom procesu, i radikalnog pokreta za oslobođenje žene. Samooslobodenja radnika i samooslobodenja žene čine dva stuba koja nose najveći teret u kolonadi socijalnih snaga u socijalizmu. Ove dve oslobodilačke prakse prepletene su i uzajamno uslovljene baš toliko koliko su u istoriji antagonističkih društava rostva radnika i žena bila vezana u čvor. *Politička teorija socijalizma* može da okreće novu stranicu ideja i saznanja kad dublje pronikne tu vezu u genezi socijalizma.

NOVI HORIZONTI SOCIJALIZMA I SAMOOSSLOBOĐENJE ŽENE

Nakon dramatičnih iskustava velikih revolucija, »teških socijalizama« (Gorz), uspona i padova radničkih i drugih progresivnih socijalnih pokreta u XX stoljeću, socijalistička misao i praksa nalaze se krajem ovog stoljeća pred *novim horizontom*. Pokrenuli smo pitanja koja pripadaju tom horizontu: to su pitanja o odnosu između proleterskog samooslobodenja, samooslobodenja žene i univerzalnog oslobođenja čoveka.

Istorijski preobražaj društvenih uslova proizvodnje života ljudi, a to je preobražaj društva i čoveka, ne može se ostvariti najpre promenom društvenih oblika, institucija, iz čega bi proizašla promena čoveka. Sve što smo u ovom stoljeću naučili o dijalektici tog istorijskog preobražaja, socijalizma kao razdoblja revolucionarne prakse, upućuje nas ka saznanju da taj preobražaj počinje *vlastitim uspostavljanjem i formiranjem ljudi kao individua*, socijalnih i političkih pokreta, proizvođačkih, političkih i socio-kulturnih zajednica koje karakteriše autentična, neposredovana društvenost ljudi kao subjekata socijalizma. Toj istorijskoj istini pripada i samooslobodilačka praksa žena kao bitan sastavni deo prakse socijalizma. Zaključci ove rasprave će se i odnositi na sавремене tendencije i horizonte socijalizma u vezi sa ovim aspektom oslobodilačke prakse.

Geneza subjekata socijalizma se zbiva u socijalnoj akciji koja praktično negira postojeće, eksplotatorske i otuđujuće načine društvenog života, antagonističke društvene strukture

i sisteme, i najpre praktično dokazuje i najzad obistinjuje mogućnosti načelno drugačijeg, neeksploatatorskog i neotuđujućeg načina društvene proizvodnje. U tom smislu je Marksova i marksistička kritička teorija kapitalističkog načina proizvodnje i iz te teorije izvedena analiza o integraciji patrijarhalnih struktura i subordinacije žene u tom načinu proizvodnje još jednom polazište za analizu samooslobodilačke prakse žena u odnosu na proletersko samooslobodenje i univerzalno oslobođenje čoveka u savremenom socijalizmu. U ovoj raspravi smo se angažovali u prilog teorijsko-istorijskog gledišta da se zbiljski subjekti socijalizma formiraju u praksi koja negira višestruke dimenzije eksplatacije i otuđenja, a u tom spletu i bitnu dimenziju društvene egzistencije položaja i prakse žene. Dosledno tome dužni smo da ponudimo zaključke o *graničnim linijama istorijske prakse na kojima se procesi ljudske emancipacije u građanskom društvu preobražavaju u procese socijalizma*, revolucionarnu praksu radnika, žena, čoveka uopšte. To ima opšti značaj za teorijski produbljeno i praktično istorijski provereno poimanje socijalizma kojim bi se osporila i prevazišla dogmatika »realnog socijalizma«. To ima poseban značaj za teorijsko, kritičko, marksističko poimanje pokreta i svih oblika prakse emancipacije oslobođenja žene, za razlikovanje tih pokreta u horizontu građanskog društva i u horizontima socijalizma.

Pridružili smo se teorijskom stavu da građansko društvo ne karakteriše samo kapitalistička eksplatacija i otuđenje, već i jednak bitna koliko i ograničena praksa emancipacije ljudi u kritičkom odnosu i suprotstavljanju društvenim uslovima, nosiocima i »mehanizmima« eksplatacije i otuđenja.

Praksa ljudske emancipacije u građanskom društvu je bitna, jer je razvijala ljudske sposobnosti, delatnosti, potrebe i društvene veze suprotno logici kapitalističkih struktura. Time je pokretala istorijski razvoj materijalne i duhovne proizvodnje, civilizacija i kulture, političkih i kulturnih sloboda i demokratije, kao i razvoj ljudske individualnosti. Istorijски rezultati tog razvoja, ljudski vredne tekovine građanskog društva, čine zbiljske pretpostavke istorijskog procesa socijalizma.

Uprkos tome što je bila istorijski pokretačka snaga, praksa ljudske emancipacije u građanskom društvu bila je bitno

ograničena: njenu granicu činio je sam proces proizvodnje kapitala i kapitalističke društvene reprodukcije, tj. antagonistička klasna struktura i sistem građanskog društva. U kapitalističkom procesu su delom poništavani, a delom *apsorbovani* rezultati prakse emancipacije. Apsorbovani su u tom smislu što su saobražavani klasnoj strukturi i sistemu građanskog društva, uključivani u dinamiku kapitalističke strukture i preokretani u funkcije sistema građanskog društva. U tom smislu su istorijske tekovine emancipacije delimično preokretane u uslove, oruđa, činioce eksploatacije, podvlašćivanja i otuđenja, no, ipak, samo delimično, jer su i u tom otuđenom obliku ostajala i nanovo postajala uporišta za obnavljanje i razvijanje prakse emancipacije. To se na uverljiv način potvrđuje u naše vreme kad u jeku svetske krize i radikalizovanih socijalnih i političkih borbi oživljava oslobođilački potencijal svih prošlih rezultata prakse emancipacije koji su u vreme *neokapitalizma* (»države blagostanja«, »socijalne države«) bili apsorbovani i neutralisani unutar sistema.

U ovoj raspravi smo izložili teorijsko-istorijske argumente o činocima kapitalističke strukture koji su uslovili različitu prirodu i domaćaj prakse proleterske emancipacije u proleterskoj klasnoj borbi, radničkom pokretu, u poređenju sa praksom emancipacije žene kad obe emancipatorske prakse analiziramo u horizontu građanskog društva.

S osloncem na predgrađanske oblike otuđenja, naročito ukorenjene patrijarhalne strukture društvene prakse i ideologije, kapitalistička struktura je obnovila i fiksirala subordinaciju i segregaciju žene u društvenoj podeli rada, u vaspitanju i obrazovanju, u braku i porodici, u politici i kulturi. Na tome su zasnovani nužni odnosi za strukturu kapitala: (1) Između neposredne proizvodnje kapitala (eksploatacije namnjog radništva) i kapitalističke proizvodnje i reprodukcije ljudskog pribora kapitala (radne snage), s težištem na posrednoj, porodičnoj eksploataciji žene i (2) za reprodukciju kapitalističke strukture bitno važni odnosi između proizvodnje kapitala i reprodukcije društvenih uslova takve proizvodnje, s težištem na procesu antagonističke, hijerarhijske i autoritarnе socijalizacije ljudi za različite uloge u kapitalistički determinisanjo celini društvene proizvodnje.

Zbog ova ova momenta je za kapitalističku strukturu i njoj odgovarajuće društvene sisteme i ideologije bilo nužno

i bitno da prvenstveno osujeti praksu emancipacije žena pod-vrgnutih uslovima proleterske egzistencije, tj. žena podvrgnutih posrednoj porodičnoj i neposrednoj radničkoj, kapitalističkoj eksploraciji. S tom strukturalnom barijerom praksa emancipacije žena u horizontu građanskog društva nije uspevala da trajnije i u značajnijim razmerama, masovno, sa dubljim materijalno-egzistencijalnim, socijalno-kulturnim i socijalno psihološkim rezultatima prodre u proleterske klase. Zbog toga su i ženski pokreti i njihova ideologija, ostali pretežno u oblasti građanske klase i s njom socijalno-ekonomski i ideološki povezanih socijalnih grupacija (»sitne buržoazije«). Ipak su se i u tim ograničenim okvirima rađale i razvijale težnje nepomirljive sa kapitalističkim strukturama.

Izložili smo argumentaciju koja pokazuje da je time bio ograničen i domaćaj radničke emancipacije. Ne samo zato što je ženska polovina radničke klase bila potiskivana iz proleterske klasne borbe, već i zbog toga što je uključivanjem patrijarhalne strukture u sklop kapitalističke eksploracije i alienacije obnavljan mehanizam socijalno-ekonomskog amortizovanja i gušenja radničkih zahteva. Taj mehanizam obuhvata naročito (1) elastičnost najamnina, jer se smanjivanje cene radne snage ispod njene vrednosti pokriva neplaćenim radom žena i (2) jer se ciklično promenljive potrebe kapitala za radnom snagom pokrivaju fluktuacijom neiscrpne ženske »rezervne armije rada«. I, najzad, domaćaj radničke emancipacije bio je ograničen naročito time što je patrijarhalni koren procesa socijalizacije najamnog radništva ideološki i psihosocijalno ograničavao domaćaj ljudskih potreba, društvenih vrednosti i aspiracija i kritičke svesti u radničkom pokretu.

To sve važi za praksu emancipacije kako radnika, tako i žene, odnosno, za univerzalnu ljudsku emancipaciju u horizontu građanskog društva. Taj horizont se prekoračuje, a pokreće istorijski proces socijalizma kad praksa emancipacije objektivno više ne može biti podvrgavana, apsorbovana, i neutralisana unutar kapitalističke društvene produkcije. A ujedno kad ljudi, radne klase, socijalni pokreti, njihove socijalno-kulturno razvijene potrebe i težnje, više subjektivno ne podležu neutralisanju i apsorbovanju. S tim se praksa emancipacije otvara ka »univerzalnom razvoju ljudskih sposobnosti, delatnosti, potreba i uživanja« (Marks), ka auten-

tičnoj, neposrednoj, solidarnoj društvenosti (»asocijaciji slobodnih proizvođača«). U čitavom razdoblju socijalističkog preobražaja društva takva praksa emancipacije — sad kao samooslobodenje čoveka i njegovog sveta — ostvaruje se i razvija u protivstavu i sukobu sa procesom i strukturom eksploatacije, podvlašćivanja i otuđenja. To čini istorijsku dijalektiku socijalizma.

U ovoj raspravi smo učinili, makar fragmentarno, uvid u savremenu krizu građanskog društva i pokušali da pokazemo da u njegovoј sadašnjoj krizi ono mora poništavati rezultate koje je do juče još moglo da neutrališe i apsorbuje ukoliko želi da tu krizu reši za sebe pozitivno. S druge strane, socijalni subjekti se više nego ranije odupiru kapitalističkom neutralisanju i apsorbovanju, čak i tamo gde se građansko društvo još uvek služi ovim mehanizmima.

Spoj ovih dvaju momenata predstavlja polazište savremenog procesa socijalizma — to prvenstveno važi za industrijski razvijena društva — i za otvaranje novih horizonta socijalizma, prvenstveno u tim društvima. O tome svedoče novi kvaliteti društvenih procesa, radničkih i drugih socijalnih, političkih i kulturnih pokreta u najnovijem periodu.

Iz analize koju smo izložili u ovoj raspravi izvodimo zaključak da su novi pokreti za oslobođenje žene, nastali u prevečerje sadašnje svetske krize, izrazit primer prerastanja prakse emancipacije ograničene u horizontu građanskog društva u samooslobodilačku praksu, kojom u savremenom razvijenijem istorijskom obliku počinje proces socijalizma.

To svojstvo su pokreti za oslobođenje žene pokazali i pre nego što je kriza izbila u industrijskim metropolama sveta. Celokupan razvoj proizvodnih moći društva, materijalno-egzistencijalnih i socijalno-kulturnih potreba, političkih i kulturnih sloboda, obrazovanja i društvenog saobraćanja ideja i vrednosti, provalio je krajem 60-tih godina i u prvoj polovini 70-tih — strukturalnu barijeru koja je pomoću kapitalističko-patrijarhalnog sindroma socijalno-ekonomski i ideološki sputavala emancipaciju žene.

Pokreti, ili još šire, praksa emancipacije žene — sad zahvata radne klase (proleterske i poluproleterske). Sadržaji njihovih revandikacija odnose se sada sve više na destrukciju sprege patrijarhalno-autoritarnih struktura i procesa proiz-

vodnje i društvene reprodukcije kapitala. Pošto je ta sprega bitan i nužan uslov celine kapitalističkog načina procesa, novi pokreti žena i široko rasprostranjeni zahtevi i elementi samoevakcipacije došli su na prag procesa socijalizma. I kad socijalistički smer tih pokreta i prakse nije bio osmišljen, oni se nisu mogli zadržati u horizontu građanskog društva, jer objektivno i subjektivno nisu mogli biti apsorbovani i neutralisani unutar građanskih struktura, prakse i ideologije.

Zbog toga industrijski razvijena društva doživljavaju na izgled paradoksalnu pojavu: praksa emancipacije žene, u velikom istorijskom zakašnjenju u odnosu na praksu radničke emancipacije, čini nagli i kvalitativno obogaćen skok ka procesu socijalizma. U tom istorijskom trenutku i u pogledu nekih momenata bitnih za univerzalnu ljudsku emancipaciju, praksa pokreta za oslobođenje žene prednjači i u odnosu na radnički pokret. U ovoj raspravi izložili smo činjenice o podsticaju koji pokreti žena daju radničkom pokretu. Novi kvaliteti socijalnih zahteva, idejnih i kulturnih sadržaja i socijalno-političkih vrednosti organizacija radničkog pokreta nastali su i pod uticajem snažnog prodora prakse emancipacije žena, ali i vlastitim napretkom radničkog pokreta, jer je to bilo doba i njegove renesanse.

U raspravi smo podvukli smisao uzajamno kritičkog odnosa radničkog pokreta i novih autonomnih pokreta za oslobođenje žene. Kao i u drugim dimenzijama društvenog procesa i socijalnih pokreta na pragu socijalizma, takav uzajamno podsticajan i uzajamno kritički odnos autonomnih oslobođilačkih pokreta pokazao se kao bitan momenat geneze subjekata socijalizma i njihove samooslobodilačke prakse. Samo jedan deo pokreta za oslobođenje žene i njihovih teorija, ideja vrednosti socijalnih akcija u tom trenutku uspeo je da osmisli i praktično afirmiše suštinsku povezanost svojih specifičnih zahteva sa žarišnim problemima praktične kritike kapitalističke strukture rada, proizvodnje, potrošnje, obrazovanja, urbanog razvoja, nauke, tehnologije itd. sa specifičnim zahtevima i akcijama radikalizovanog radničkog pokreta. To se dogodilo pre izbijanja krize u industrijski razvijenim zemljama, uglavnom, onim zemljama i društvenim sektorima gde je visok talas radničkog pokreta dospeo do zrelijih oblika i opredeljenja.

Nakon izbijanja krize 1973. godine i narednih godina, nastupa novi sklop društveno-istorijskih okolnosti, koji bi mogao da produbi i potpunije osmisli socijalističko opredeljenje pokreta za oslobođenje žene. U tom sklopu nalazimo tri bitna momenta. *Prvi bitan momenat* odnosi se na *involutivnu restrukturaciju kapitalističkog radnog procesa*, koja izrazito otežane oblike eksploracije rada prevaljuje na žensku radnu snagu. (O tim novim oblicima eksploracije iscrpno govorimo u poglavlju *Žena i kapitalizam*).

Drugi bitan momenat ima još širi, gotovo opšti uticaj na egzistenciju, položaj i praksu žene. Tiče se *involutivne restrukturacije procesa reprodukcije radne snage*. Socijalizovani deo produkcije i reprodukcije radne snage bio je delimično otrgnut od logike najamnine. Zdravstveno osiguranje, »zaštita materinstva«, stambena izgradnja, komunalne usluge, masovno školstvo, obezbeđenje u starosti — sve su to bili momenti koji su ograničavali posrednu eksploraciju žene preko njenog neplaćenog rada. U sadašnjoj krizi društvenog sistema neokapitalizma, »države blagostanja«, drastično se redukuje socijalizovani deo reprodukcije radne snage. (Takođe izloženo u poglavlju *Žena i kapitalizam* ove knjige).

Istina, kao što mnogi autori naglašavaju (Markuze, na primer), »država blagostanja« je pomoću elemenata socijalizacije dela proizvodnje i reprodukcije istovremeno olakšavala životne uslove radnih slojeva, ali i apsorbovala i neutralisala njihov oslobođilački potencijal, te ih na neki način »integrисala u sistem«. U sadašnjoj strukturalnoj krizi građanskog društva, međutim, sistem gubi tu sposobnost. To istovremeno znači da reformističke tendencije na strani pokreta više nemaju šanse, te otuda i radikalizacija ovih pokreta i njihovo sve jasnije opredeljenje za socijalizam.

Treći bitan momenat odnosi se na involutivne *ideoološke i kulturne promene građanskog društvenog sistema u krizi*. Važnije među tim involutivnim promenama su *obnova autoritarnog vaspitanja*, redukcija obrazovanja i kulturnih potreba, rasprostiranje neokonzervativnih pseudonaučnih doktrina o prirodnim osnovama društvene nejednakosti ljudi (»sociobiologija« i razne antiegalitarne ideologije sa kulturalističkim i društveno-sistemskim argumentima), »novi familijalizam«, uključiv osporavanje liberalnih reformi institucije braka i

porodice, u čemu naročito prednjače klerikalne hijerarhije (»Pokret za život«, na primer, veoma jaka ofanziva katoličke crkve u Evropi i Severnoj Americi, koja se bori protiv kontrole rađanja, abortusa i kontracepcije i rehabilituje naj-konzervativnije koncepte koji se tiču porodice, ljubavi, braka i žene).

Sučeljeni s tim involutivnim tendencijama kapitalističkog procesa i sistema građanskog društva u krizi, pokreti za oslobođenje žene, njihove ideje i teorijsko-kritička svest, svi u prethodnom razdoblju narasli momenti emancipacije žene, gube veliki deo dotad preostalog prostora u horizontu građanskog društva. Ukoliko ne podlegnu tom istorijski regresivnom zaokretu, a naročito pojačanoj ekonomskoj pritudi i obnovljenoj psihosocijalnoj internalizaciji društvene diskriminacije, žene podvrgnute pojačanoj eksploraciji — njihovi pokreti, kritička svest i praksa, oslobođilačke društvene vrednosti i aspiracije — *pojavljuju se iz krize građanskog društva kao subjekti socijalizma*.

Ženski pokreti kao »novi subjekti socijalizma«

Ovaj stav nas obavezuje da u zaključku naših razmatranja o odnosu između radničkog i ženskog pokreta, samooslobodenja radnika i žena, u svetlu marksizma i svih teorija koje zastupaju oslobođenje žene — odredimo mesto pokreta i prakse samooslobodenja žene u genezi celine socijalnih snaga koje jesu ili mogu postati subjekti socijalizma u savremenom razdoblju.

Marksističke analize savremenog građanskog društva u krizi pokazuju da se u ovoj istorijskoj situaciji mogu formirati dovoljno snažni socijalni protagonisti socijalizma kao »novi istorijski blok«. Ta gramšjevska ideja sada dobija i pojačanu uverljivost. Bar u evropskim društvima, u toku je geneza »novog istorijskog bloka« koji okuplja i ka socijalizmu usmerava sve radne klase, socijalno-kulturne i socijalno-političke grupacije čiji su uslovi života, društvene vrednosti, interesi i aspiracije, socijalno-kulturne potrebe, slobode i prava, ugroženi restrukturacijom kapitalističkih pro-

cesa i involucijom građanskog društva. Glavninu tih socijalnih snaga čine klase, odnosno socijalne grupacije podvrgnute proletarizaciji i druge, podvrgнуте logici kapitalističke upotrebe i reprodukcije radne snage, te prisiljene da se pojačanoj eksploraciji i lišavanjima odupiru radikalizovanom socijalnom i političkom borbom. To su, na prvom mestu, industrijska radnička klasa, proširena najamnim radništvom i rastućim sektorom masovnih usluga, »intelektualni proletarijat«, koji se pretače iz »najamne srednje klase«, agrarni proizvođači, poluproletarizovano seljaštvo, socijalne grupacije strukturalno nezaposlenog i poluzaposlenog stanovništva, sve veći deo nezaposlene mlade školovane generacije i »tehnološki višak« industrijskog radništva, te mase ljudi ugrožene ubitačnim trovanjem i destrukcijom prirode.

U ovim socijalnim i političkim borbama reč je o alternativnom društvenom i kulturnom stvaralaštvu, artikulaciji potreba, društvenih vrednosti i interesa, istrgnutih iz buržoaskih ideoloških i interesnih struktura i usmerenih ka alternativnoj društvenoj proizvodnji; *reč je o stvaranju novog tipa društvenosti, asocijacije, autonomije, samodelatnosti i solidarnosti, te idejnom i praktičnom opredeljenju za »novi kvalitet života«. Reč je o borbi za bitno različit odnos radnog i slobodnog vremena, rada i obrazovanja, javne i privatne sfere života, dakle, za radikalni kulturni i civilizacijski preobražaj.*

U centru ovih promena je istorijska akcija za ukidanje antagonističkih i hijerarhijskih podela rada i celokupne prakse, a pre svega, za rušenje ideološkog obličja društvenih uloga proizašlih iz tih antagonističkih podela. Sasvim je vidljivo da je polna i društvena uloga žene u sebi objedinila sve ove oblasti.

U centru promena je takođe zasnivanje društvenih veza novog tipa, asocijacije suverenih, autonomnih subjekata. Oba ova glavna momenta povezana su sa idejnom i praktičnom afirmacijom društvene jednakosti ljudi, političkih i kulturnih sloboda i demokratije.

Savremeni proces socijalizma odvija se u istorijskoj akciji za stvaranje takvog »novog istorijskog bloka«. To nije samo političko i idejno približavanje i ujedinjavanje, već i borba za promenu društvene stvarnosti, preobražaj društvenog bića i svesti ljudi. Neosporno je da promena nosilaca političke vlasti i svojinskih oblika ima bitan značaj u genezi

procesa socijalizma i njegovih subjekata. Nakon iskustva u ovom stoljeću, uviđamo da te promene same po sebi ne obezbeđuju proces socijalizma bez celine revolucionarne prakse učesnika »novog istorijskog bloka«, a i da proces socijalizma počinje pre institucionalne promene političke vlasti i svojinskih odnosa. Njega započinje praksa samooslobođenja koja zahvata ključne momente društvenog procesa i formira društvenu moć subjekata socijalizma. Polazeći od ovih prepisa, dolazimo do zaključka o mestu pokreta i prakse samooslobođenja žene u novom »istorijskom bloku« subjekata socijalizma.

Taj zaključak ima nekoliko aspekata:

(a) Oslobodilački potencijal prvenstveno nalazimo u društvenoj praksi žena koje su obuhvaćene proletarizacijom. To, međutim, nisu samo žene u industrijskoj radničkoj klasi, već i žene u množini drugih proletererskih i poluproletererskih socijalnih grupacija. Pod dejstvom specifične eksploracije, društvene diskriminacije i subordinacije žene su i u poluproletererskim slojevima izrazitije podvrgnute proletarizaciji. I, najzad, nalazimo oslobodilački potencijal i među ženama u klasno povlašćenim društvenim slojevima, usled opštег dejstva procesa diskriminacije i subordinacije prema polu, i zbog opštег zahteva i solidarne prakse za društveno izjednačenje žene. S obzirom na ovaku socijalnu bazu pokreta, pokret i praksa samooslobođenja žene nose samostalan podsticaj za približavanje i ujedinjavanje socijalnih grupacija koje su podeljene kapitalističkom strukturonom, a mogu biti usmerene ka »novom istorijskom bloku«. Praksa samooslobođenja žene sadrži specifične momente koji mogu da povežu subjekte istorijskog saveza pokreta za socijalizam.

(b) Afirmacija oslobodilačkih zahteva žena za ukidanje antagonističke podele rada i prakse nalazi se u centru promena ideologija kulture i prakse od kojih zavisi prevazilaženje podela među socijalnim grupacijama koje su na putu prema »novom istorijskom bloku«.

(c) Neosporno je potvrđena potreba za autonomijom pokreta za oslobođenje žene. Za celinu »novog istorijskog bloka« savremenog procesa socijalizma, autonomija pokreta žena je neophodna da bi se otkrila i podvrgla praktičnoj kritici i u procesu socijalizma prevazišla ona skrivena strana

kapitalističkih procesa eksploracije i alienacije, gde su ti procesi zasnovani i obnavljani u simbiozi sa patrijarhalnim strukturama u svesti ljudi. Bez procesa samooslobodenja žene ta simbioza je skrivena društvenim fetišizmima i ideološkim mistifikacijama kojima teško odolevaju drugi subjekti socijalizma. (Čak i u levim pokretima i njihovim partijama i organizacijama, upravo zbog toga što su prethodili procesu samooslobodenja žene, žene često ostaju subordinirane, ženske komisije i sekcije ostaju transmisije centara i vrha, a u političkoj praksi i borbi »druge« — »žene na šapirografima — muškarci na tribinama«, »drugarice tog i tog druga«, čime se fiksira patrijarhalizam i unutar pokreta, a ciljevi oslobođilačke prakse ostaju i dalje krnji i partikularni, jer ne uzimaju u obzir potrebe polovine klase i njenih specifičnih interesa).

Specifična, ali za celinu bitna sadržina oslobođenja žene ne može se ostvariti bez kritičke spoznaje i praktične kritike celine kapitalističkih procesa, a pre svega, osnovnih procesa proizvodnje kapitala u koje su, kao što je već više puta rečeno, *urasle* patrijarhalne strukture i njima uslovлен položaj žene. Bez takve spoznaje i prakse, patrijarhalne strukture i njima uslovlen položaj žene takođe se pojavljuju u mistifikovanom obliku i ne mogu biti podvrgnute totalnoj, celovitoj i delotvornoj revolucionarnoj praksi. Ova dva bitna momenta, *autonomija* pokreta i subjekata socijalizma, te njihova *udruženost* i uzajamnost u kritičkoj spoznaji i revolucionarnoj praksi — pregnantno izražavaju dijalektiku formiranja »novog istorijskog bloka«, karakteristike njegove idejne i socijalno-političke konstitucije. U toj perspektivi vidimo i društveno-politički sistem savremenog socijalizma.

(d) Sa stanovišta oslobođenja žene prvenstveni značaj ima kritika i ukidanje kapitalističke podele celine društvene proizvodnje, života ljudi na proizvodnju u kapitalističkom smislu (gde je proizvodnja kapitala samosvrha) i delatnosti koje kapitalizam objektivno i ideološki ne priznaje za proizvodne, već ih diskriminiše, podređuje i iskorištava kao sredstva za postizanje vlastitih svrha. Ovaj, sa stanovišta objektivne logike kapitala, *nepriznati deo proizvodnje obuhvata bitne sastojke proizvodnje gde je čovek, razvoj njegovih sposobnosti, potreba, vrednosti, neposredno sam sebi svrha*.

Ova kapitalistička inverzija delova ukupne društvene proizvodnje života ljudi — preokretanje ljudskih svrha u sredstva kapitala, a sredstava za postizanje ljudskih svrha u samosvrhu kapitalističke proizvodnje — bitno je uslovila, kako je to po kazano u ovoj raspravi, položaj žene u kapitalizmu i zbog toga je bilo nužno da se patrijarhalne strukture uključe u kapitalističku formaciju. Time je određen i porobljavajući karakter kapitalističkog proizvodnog aparata i sklop »représivnih potreba« u kapitalističkoj potrošnji — dehumanizacija rada i potrošnje. Zbog svega toga specifični pristupi i sadržaji oslobođilačke prakse žena postaju (ne isključivi, ali sva-kako nezamenljivi) generatori kritičkog saznanja o prirodi proizvodnje, potrošnje, civilizacije, načina života i rada uslovljenih kapitalističkom inverzijom celine društvene proizvodnje. Te specifične vrednosti samooslobodilačke prakse žena postaju (opet, ne isključiva, ali nezamenjiva) motorna snaga stvaralačke prakse kojom bi se ta izokrenuta celina rekonstruisala, u smislu afirmacije ljudskih svrha.

Upravo to kritičko saznanje i takva stvaralačka praksa čine glavni sadržaj i zajednički imenitelj svesti i akcije socijalnih snaga koje se ujedinjuju u »novi istorijski blok«. Ta celina udruženih subjekata socijalizma može nastati i promeniti ljudski svet samo ako svaka od tih socijalnih snaga koja je *unutar kapitalističke strukture* angažovana u jednoj od funkcija izokrenute celine u praksi kojom počinje proces socijalizma usmeri svoju socijalnu borbu i stvaralačko delovanje, vrednosti i interesu *ka ukidanju vlastite funkcije* u dehumanizaciji društvene proizvodnje i *ka uspostavljanju celine proizvodnje* prema ljudskim svrhama. U takvoj revolucionarnoj praksi vidimo najvažniji ideo-pokreta za oslobođenje žene u genezi »novog istorijskog bloka« i socijalističkog preobražaja društva danas.

SADRŽAJ

	Strana
MARKSIZAM I ŽENSKO PITANJE U OSAMDESETIM GODINAMA	5
SOCIJALNA ULOGA POLA, IDENTITET I ALIJENACIJA ŽENE	11
— Polna uloga i identitet žene	11
— Teze za teorijsku kritiku i marksističku reinterpretaciju »polne uloge«	17
— Dijalektika ropstva i oslobođenja žene	40
— Polna uloga kao internalizacija ropstva	42
— Društveno-politički malignitet ženskog podložništva — primer: žena i fašizam	53
— Porodica, religija, nacija	56
— Dezalijenacija kao ključno pitanje oslobođenja žene	60
— Patrijarhalizam i alienacija u građanskim i predgrađanskim društvima	63
ŽENA I KAPITALIZAM	75
— Žena i novovekovno klasno društvo	75
— Kapitalistička struktura rada vezanog za reprodukciju	83
— Industrijska revolucija i porodica	86
— Žena i socijalizacija kapitala	87
— Rad žene između dvostrukog ropstva i oslobođenja	94
MARKSIZAM I NEOFEMINIZAM	105
— Dijalektika odnosa polova i klasna svest proletarijata	108
— Porodična proizvodnja svesti i revolucionarna klasna svest	110
— Klasna svest proletarijata i kvalitet života	112
— Zašto marksizam	114
— Pokreti žena između borniranog marksizma i androcentrizma nove levice	117
— Od osporavanja do apoteoze	119
— Za produktivnu uzajamnu kritiku	122
POLITIČKA TEORIJA SOCIJALIZMA I »ŽENSKO PITANJE«	127
NOVI HORIZONTI SOCIJALIZMA I SAMOOSLOBOĐENJE ŽENE	139
— Ženski pokreti kao »novi subjekti socijalizma«	146

Izdavač
NIRO »RADNIČKA ŠTAMPA«

Redakcija publicistike
Beograd, Miloša Pocerca 10/I

Direktor
RADOSLAV ROSO

Glavni i odgovorni urednik
ĆEDO MALES

Urednik
MILIVOJE PAVLOVIC

Nacrt korica
STEVAN VUKOV

Tehnički urednik
SLOBODAN IVKOV

Korektor
ZORA MAKSIMOVIC

Štampa
BIGZ
Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Tiraž
1.500 primeraka

YU ISBN 86-7073-018-9

**Marksizam i žensko
pitanje u osamdesetim
godinama**

**Socijalna uloga pola,
identitet i alienacija
žene**

Žena i kapitalizam

**Marksizam
i neofeminizam**

**Politička teorija
socijalizma i „žensko
pitanje“**

**Novi horizonti
socijalizma
i samooslobođenje
žene**

radnička štampa

YU ISBN 86-7073-018-9